

„DUJOTIEKIO METAI“ LIETUVOS ARCHEOLOGIJOSJE: ATRADIMAI, APIMTYS, METODAI

Straipsnių rinkinio „Archeologiniai tyrimai Lietuvoje 2020 metais“ įvade rašoma, kad 2020-ieji į pasaulio istoriją įsirašė kaip pandemijos metai, o Lietuvos archeologijoje tai buvo „dujotiekio metai“. Siekiant sujungti Lenkijos bei Lietuvos gamtinių dujų perdavimo sistemas su Europos Sąjungos sistema, suprojektuota gamtinių dujų infrastruktūra. Jai įgyvendinti reikėjo nutiesti 522 km dujotiekio trasą, kurios 165 km yra Lietuvos teritorijoje. Šis projektas tapo iššūkiu ir dovana Lietuvos archeologijos mokslui. Atidėję į šalį kitus darbus, į konsorciumą susibūrę šalies mokslo įstaigų ir privačių struktūrų archeologai surėmė pečius ir žvalgė visą trasos teritoriją, sudariusią 200 ha. Apie 40 joje aptiktų vertingų priešistorės objektų ištirti detaliesiais tyrimais (beveik 1 ha). Tokia Vakarų šalyse taikoma metodika, kai tiriama visa statybos teritorija, Lietuvoje taikyta pirmą kartą, ji suteikė itin daug medžiagos apie Lietuvos apgyvendinimą priešistorės laikais. Parengus tyrimų ataskaitas paaiškės tikrasis atradimų mastas ir ateities tyrimų perspektyvos.

Apie tai, kaip visas šis procesas vyko ir į kokius kilusius klausimus bando atsakyti archeologų bendruomenė, kalbamės su vienu jo dalyviu, Klaipėdos universiteto docentu, archeologu dr. Gintautu ZABIELA.

■ *Pirmieji archeologiniai žvalgymai dujotiekio trasoje prasidėjo dar 2015 m., kai buvo projektuojama tiksli jos vieta. Šią užduotį atlikęs archeologas įvardino kelis objektus, kuriuos derėtų ištirti įdėmiau, o po penkerių metų čia jau triūsė gausi Lietuvos archeologų bendruomenė, kuri tyrė kiekvieną magistralinės dujotiekio trasos centimetrą. Kaip buvo nuspręsta, kad svarbu ištirti ne vien paskirus objektus, bet visą trasą?*

Kiekvienas didesnis infrastruktūrinis projektas prasideda nuo įvairiausių ekspertizių, kad būtų įsitikinta, ar dujotiekis nepaveiks žmonių gyvenimo, kraštovaizdžio, paveldo neigiamai. Šie parengiamieji darbai tęsėsi dešimtmetį, per tą laiką turėjo būti parengta bei pateikta ir archeologo išvada. Nekilnojamojo kultūros paveldo registre tikrinta, kurie objektai patenka į numatomą dujotiekio teritoriją, stengtasi visus juos aplenkti, tad dujotiekis nekirto jokio žinomo saugomo kultūros paveldo objekto. Bet archeologai puikiai supranta, kad tikrai ne visos mūsų praeities liekanos jau suregistruotos, juk naujos priešistorės vertybės yra atrandamos nuolat.

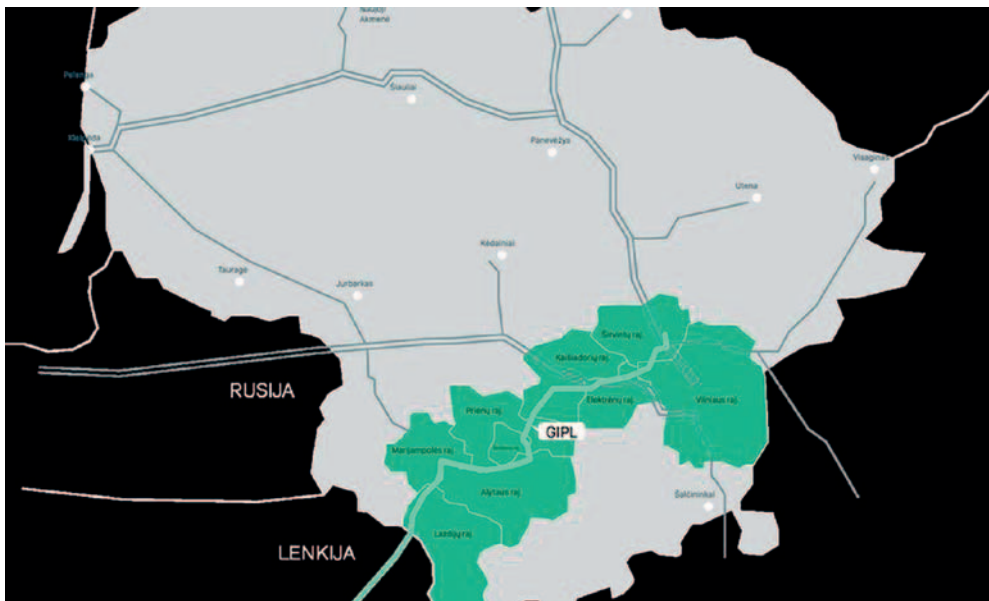
Šiam pirmajam etapui projekto rengėjai samdė archeologą Mindaugą Bertašį, kuris atliko istorinius tyrimus ir archeologinius žvalgymus, aplankydamas dalį būsimos trasos teritorijos. Įsivaizduokime, reikėjo praeiti maždaug pusės kilometro pločio koridorių, kad prireikus, jame galėtų būti koreguojama trasos vieta. Gerai atlikti tokią užduotį sunku ne tik dėl didelio ploto, bet ir dėl privačių žemės savininkų: juk nepriklausomoje Lietuvoje įvykdę žemės reformą, dabar turime gausybę mažų sklypelių, kurių

šeimininkai gali nesutikti, kad kažkokie nepažįstami žmonės vaikštinėtų po jų teritoriją. Atliktų tyrimų ataskaitos M. Bertašius neparengė, tik pateikė projektuotojams skirtą pažymą apie jau žinomus ir dar tik spėjamus archeologinius objektus. Kai buvo pasirinkta vamzdžio tiesimo vieta, reikėjo atlikti žvalgomuosius tyrimus naujai suprojektuotose trasos vietose.

Kadangi dujotiekio projektui turėjo pritarti ir Kultūros paveldo departamentas, jame veikiančiai Mokslinei archeologinei komisijai teko nagrinėti minėtąją žvalgymų pažymą. Archeologas Gytis Piličiauskas ją įvertino kritiškai ir 2015 m. savo iniciatyva su kolegomis išžvalgė kai kurias dokumente nenurodytas vietas. Kaip ir reikėjo tikėtis, aptiko praeities žmonių veiklos pėdsakų. Galutinai paaiškėjo, kad dujotiekio trasoje yra dar nežinomo archeologijos paveldo. Esamomis sąlygomis jį aptikti ir ištirti buvo galima tik žvalgant nuimamo augalinio sluoksnio vietas dujotiekio statybos metu. Tai įrašyta ir į poveikio aplinkai ataskaitą, o Mokslinė archeologijos komisija priėmė sprendimą dėl bendros detaliųjų tyrimų ir archeologinių žvalgymų metodikos taikymo, tyrinėjant archeologinius objektus dujotiekio jungties tarp Lenkijos ir Lietuvos trasos vietoje.

Darbai prasidėjo tik po ketverių metų. Kas tuo metu vyko? Kaip archeologai jiems ruošėsi?

Keletą metų truko įvairiausios dujotiekio projektavimo ir derinimo procedūros Lietuvoje ir Lenkijoje. Projekto įgyvendinimo terminai buvo

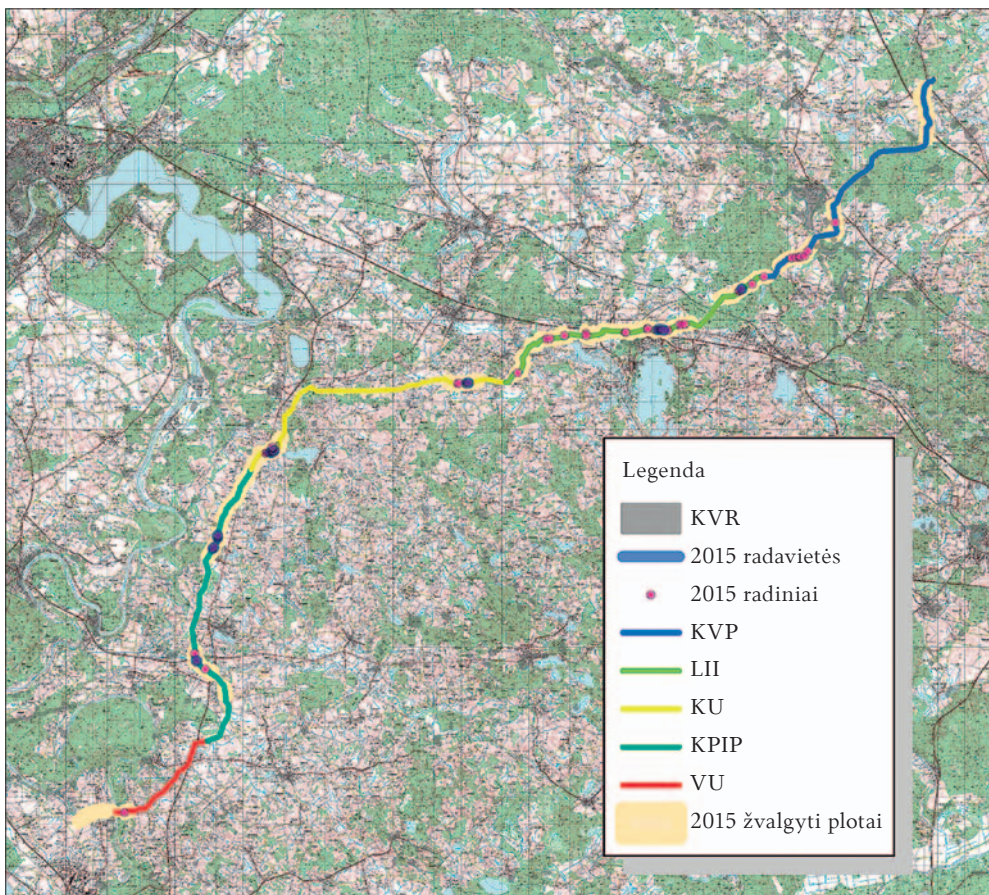

Dujotiekių jungties tarp Lenkijos ir Lietuvos schema. Iš statytojo „Amber Grid“ svetainės: <https://www.ambergrid.lt>

sutrumpinti iki dvejų metų: 2020 m. suplanuota nutiesti apie 100 km tarp Neries ir Nemuno, o 2021 m. – dar 65 km nuo Nemuno iki sienos. Teko tartis dėl daugybės dalykų: kai kur, pavyzdžiui, reikėjo derintis prie paukštelių, ir tam tikrose vietose nevykdyti darbų jų perėjimo metu.

Mums tapo visiškai aišku, kad aptikus archeologijos vertybių, nenorint stabdyti dujotiekio tiesimo darbų, jų tyrimus archeologai galės atlikti tik suvieniję jėgas. Todėl buvo sudarytas

konsorciumas, apjungęs visas pagrindines archeologinius padalinius turinčias mokslines institucijas: Vilniaus universitetą, Klaipėdos universitetą ir Lietuvos istorijos institutą. Kadangi pajėgumų vis tiek trūko, buvo pakviestos dar dvi privačios organizacijos: VšĮ „Kultūros paveldo išsaugojimo pajėgos“ ir UAB „Kultūros vertybių paieška“. Vadovauti šiam konsorciui buvo išrinktas Vilniaus universiteto profesorius Albinas Kuncevičius.

2020 m. žvalgytos dujotiekio dalies planas. M. Pilkausko brėžinys. KVR – objektai, įrašyti į nekilnojamojo kultūros paveldo registrą. Žvalgė: LII – Lietuvos istorijos institutas; KU – Klaipėdos universitetas; KPIP – VšĮ „Kultūros paveldo išsaugojimo pajėgos“; VU – Vilniaus universitetas.

Kaip pasidalinote darbus ir atkarpas? Ar netekdavo kviestis archeologų iš kitos komandos, jei atrasdavote kažką, kas labiau atitiktų kolegų iš kitos institucijos domėjimosi sritį?

Daugelį dalykų iš anksto buvome sutarę ir numatę konsorciumo sutartyje. Kadangi dujotiekio trasa projektuotojų buvo išmatuota metrų tikslumu, liko tik pasiskirstyti, kas kur dirbs, atsižvelgdami ir į vienas kito kompetencijas, ypač ten, kur buvo numatyti detalieji tyrimai. Tyrimų pradžia 2020 m. pavasarį sutapo su karantino laiku, tad nebuvo galimybių net apsigyventi viešbučiuose, kas mūsų, klaipėdiečių, tyrimams iš pradžių labai trukdė.

Kaip Jūsų įvardinta tyrimų metodika buvo įgyvendinama praktiškai?

Pagal Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymą, žemės kasimo darbų metu aptikus archeologiškai vertingą kultūrinį sluoksnį, tolesnius darbus privaloma stabdyti ir imtis priemonių jį apsaugoti arba ištirti. Jei tai valstybinis projektas – šiems darbams atlikti viešųjų pirkimų procedūras ir taip toliau. Visa tai yra peilis rangovui, todėl geriau viską suplanuoti iš anksto, kas šiuo atveju ir buvo padaryta. Archeologų konsorciumas ėmėsi detaliaisiais tyrimais tirti iš anksto numatytas vietas dar prieš pradėdant tiesti dujotiekio magistralę. Šiam darbų etapui prasidėjus procesas atrodė taip: ekskavatoriais buvo nukasamas 8–9 m pločio derlingo dirvožemio sluoksnis (jis, patiesus vamzdį,

vėl buvo užpilamas ten pat, kad būtų tausojama žemė – anksčiau tai nebuvo daroma). Po dirvožemio sluoksniu atsidengiančią žemę įvertindavo archeologas. Esant reikalui jis žvalgydavo ir dujotiekio vamzdžiui kasamą griovį.

Ar buvo situacijų, kai detaliuosius tyrimus tekdavo atlikti jau rangos darbų metu?

Buvo, kadangi pradėjus nuimti paviršinį sluoksnį labai greitai išaiškėjo, kad pirminiai žvalgymai nefiksavo visų archeologijos objektų, kuriuos būtina detalieji tirti. Tokių buvo ne vienas kitas, o dauguma. Viskas buvo tiksliai derinama su užsakovu: iš pradžių nustatoma, kiek laiko ir ką konkrečiai reikia tirti, tada koreguojamas darbų grafikas, kad toje vietoje, kur dirba archeologai, kurį laiką būtų stabdomi vamzdžio tiesimo darbai. Bet iš esmės procesas nestodavo – tiesiog tuo metu trasą tiesdavo kitur. Atrasdavome ne tik ištisus kultūrinio sluoksnio plotus, bet ir pavienius į žemį (ledynų suformuotą gruntą) įgilintus objektus, pavyzdžiui, ugniaviečių vietas, ūkines duobes, stulpavietes (archeologai tokius radinius vadina struktūromis), nors jų aplinkoje kultūrinio sluoksnio nebūdavo. Jos buvo operatyviai ištiriamos nestabdant darbų.

Ar įmanoma viską pastebėti, kai dirbama su sunkiąja technika, o ne kastuvais?

Su rangovu sutarėme, kad bus naudojami ekskavatorių kaušai ne su dantimis, o plokšti, skirti

Dujotiekio tiesimo vietoje, ties Vilūnais, nuimamas viršutinis dirvožemio sluoksnis. G. Zabiėlos nuotrauka.

MINK (Metalo ieškiklių naudotojų) klubo nariai žvalgo dujotiekio teritoriją. G. Zabelos nuotrauka.

planiravimui. Naudojant juos paviršius lieka lygus, nesuardytas. O priešistorės pėdsakų identifikacija priklauso nuo archeologo profesionalumo, kiek jis sugeba išvelgti, nes dalis objektų vizualiai menkai skiriasi nuo išorinio grunto.

Ką darydavote, jei aptikdavote kokią abejotinę struktūrą ar sunkiau datuojamus radinius?

Labai gelbėjo Lietuvoje jau senokai veikianti moderni fizinių tyrimų laboratorija, kurioje atliekamas pasaulyje pripažintas datavimas radioanglies (^{14}C) metodu¹. Tiesiant dujotiekį atlikta keliasdešimt datavimo analizių – ko gero daugiau, nei iki šiol jų buvo atlikta iš viso Lietuvoje. Taip pat intensyviau vykdyti paleobotaniniai tyrimai: tikintis senuosiuose sluoksniuose rasti kultūrinių augalų sėklų, sijotas ir plautas gruntas. Tokie tyrimai buvo reikalingi, siekiant nustatyti, kultūrinių augalų naudojimo mastą vienu ar kitu laikotarpiu. Užsienyje toks metodas taikomas jau seniai, o Lietuvoje taip plačiai jis buvo panaudotas pirmą kartą.

Žiemos sezono metu turbūt detaliųjų tyrimų vykdyti negalėjote?

1 Masių spektrometrijos laboratorija (Vilnius Radiocarbon) yra sudėtinė Fizinių ir technologijos mokslų centro (FTMC) – didžiausios mokslinių tyrimų įstaigos Lietuvoje – dalis.

Rangovui žiemą kartais net patogiau dirbti, nes gruntas stabilesnis, technika neklimpsta. Tuo tarpu archeologai žiemą tyrimų vykdyti negali, nes žemė išalus. Tai žinodami, iš anksto buvome sutarę, kad to ir nedarysime. Bet jei atsikasdavome atskiras struktūras, jų iki pavasario nekonservuodavome – greitai išimdavome, kol žemė dar nespėjo sustingti. Didžiausias išalas praėjusių žiemą siekė apie 30 cm, tą dirvožemį nuo paviršiaus buvo galima nuimti kaip plytą, o po juo – žemė garuoja... Mums pasisekė, kad rimtesnių objektų žiemą nepasitaikė.

Iš viso per tuos porą metų išžvalgyta 200 ha, o detaliūs tyrinėjimai vykdyti 9000 m² plote. Archeologams tai yra daug?

Detaliaisiais tyrimais ištirtas beveik hektaras pločio – tai nemažai. Per sezoną skrupulingai dirbant galima ištirti gal 200–300 m², o šiuo atveju tyrimams buvo skirta mažiau nei pusantrų metų (jie vyko nuo 2020 m. kovo iki 2021 m. liepos 1 d.), tad turime kitokius rezultatus. O dar būdavo ir technologinių pertraukų, kai keitėsi bazės arba rangovui tekdavo atlikti kitokius statybinius darbus. Tuomet negalėjo dirbti ir archeologai. Tyrėme įvairiomis metodikomis, ne tik kastuvais, bet ir sijojome, kad kuo daugiau visko surinktume. Visa trasa, dar prieš kasant, kelis kartus buvo patikrinta metalo detektoriais, mums talkininkavo MINK klubas (Metalo ieškiklių naudotojų klubas).

Na, ir galiausiai priėjome įdomiausią dalį – atradimai. Leidinyje „Lietuvos archeologijos tyrimai 2020 metais“ surašyti kiekviename objekte aptikti radiniai, nurodytas jų datavimas. Daugiausiai turbūt sužinosime, kai visa medžiaga bus išnagrinėta, interpretuota, publikuota šiems tyrimams skirta monografija, tačiau jau dabar žinoma, kas išties naujo ir svarbaus buvo surasta ir kaip tai keičia mūsų įsivaizdavimą apie priešistorės žmonių gyvenimą Lietuvos teritorijoje.

Profesorius A. Kuncevičius suskaičiavo, kad trasoje detalčiau buvo tyrinėta per keturiasdešimt vietų, jose rasti objektai datuojami nuo akmens amžiaus iki naujųjų laikų. Visos ataskaitos dar neparengtos, tad netolimoje ateityje duomenų dar turėsime gerokai daugiau. Bet jau dabar drąsiai galima teigti, kad dujotiekio tyrimai pakeitė turėtą Lietuvos apgyvendinimo vaizdą kai kuriais laikotarpiais, ypač geležies amžiuje, galbūt kai ką pakoregavo ir akmens amžiuje, stipriai papildė informaciją apie viduramžių apgyvendinimą, nes apie tą laikotarpį daugiausiai medžiagos turėjome iš miestų ir piliakalnių, o ne iš atskirų gyvenviečių ar sodybviečių. Jų nebuvo galima ištirti anksčiau, kadangi nežinota, kur tiksliai jų ieškoti. Taip pat iki šiol nebuvo tirtos deguto ir kitokios su medienos apdirbimu susijusios gamybos vietos, o čia jų radome. Rasta įdomi šlapia Vilūnų paleolito gyvenvietė ar stovyklavietė (Kaišiadorių r.), nes paprastai paleolitas yra sausas, radiniai aptinkami smėlingame sluoksnyje, o šiuo atveju juos radome uždurpėjusio ežero krante. Lietuvos

istorijos institutas padarė proveržį, tyrinėdamas bronzos amžiaus neįtvirtintas gyvenvietes.

Kai kuriose vietovėse, kaip antai Vilūnuose, netoli Kalvio ežero, apskritai labai daug visko aptikta, didžiuliai radinių kiekiai!

Iš pradžių čia buvo numatyta tirti dvi akmens amžiaus gyvenvietes. Po to dar aptikome nežinomos neįtvirtintos gyvenvietės kultūrinį sluoksnį, priklausantį dviem skirtingiems objektams – geležies amžiaus gyvenvietei iš pirmųjų amžių po Kristaus ir viduramžių gyvenvietei. Jau anksčiau pastebėta, kad yra vietos, kur žmonės mėgo gyventi nuo seniausių laikų – jiems tiko sąlygos, šalia buvo vandens telkinys, geras dirvožemis ir pan. Tokios yra Kretuono (Švenčionių raj.), Biržulio ežero (Telšių raj.), Kernavės apylinkės (Širvintų raj.), kur gausu įvairių amžių gyvenviečių. Jos daugybę metų sulaukia archeologų dėmesio, o štai Vilūnai iki šiol nebuvo įvertinti. Tai keista, nes Lietuvoje vadinamieji ieškotojai su metalo detektoriais, kurie vaikšto po laukus ir pamiškes, rinkdami įvairiausių daiktus, kuriuos kartais parodo ir archeologams, jau yra tapę masiniu reiškiniu. Kadangi Vilūnai buvo nesaugomas objektas, jie lankėsi ir čia, vis aptikdami archeologinių artefaktų. Ir vietiniai žinojo apie radinius bei senkapį, kuris, planuojant dujotiekį, aplaidžiai buvo neįvertintas ir nežvalgytas, tad dujotiekis jį kirto. Paaiškėjo, kad čia yra didelis, turtingas kapinynas, naudotas XIII–XVII a.,

Buivydonių (Kaišiadorių r., Žiežmarių apylinkės sen.) deguto gamybos vieta iš viršaus. Pilkos degėsingos žemės dėmė ir latakas, ateinantis nuo viršutinėje dalyje esančios krosnies. G. Zabelos nuotrauka.

Vilūnų (Kaišiadorių r.) senkapis. Gyčio Grižo nuotrauka.

Vilūnų neįtvirtintoje gyvenvietėje aptikta pasaginė segė (II–III a.) ir brūkšniuotosios keramikos šukės (II–III a.). Smeigtukas (laikotarpis prieš Kr.) iš galimos Vilūnų pilkapių vietos. G. Zabelos nuotraukos.

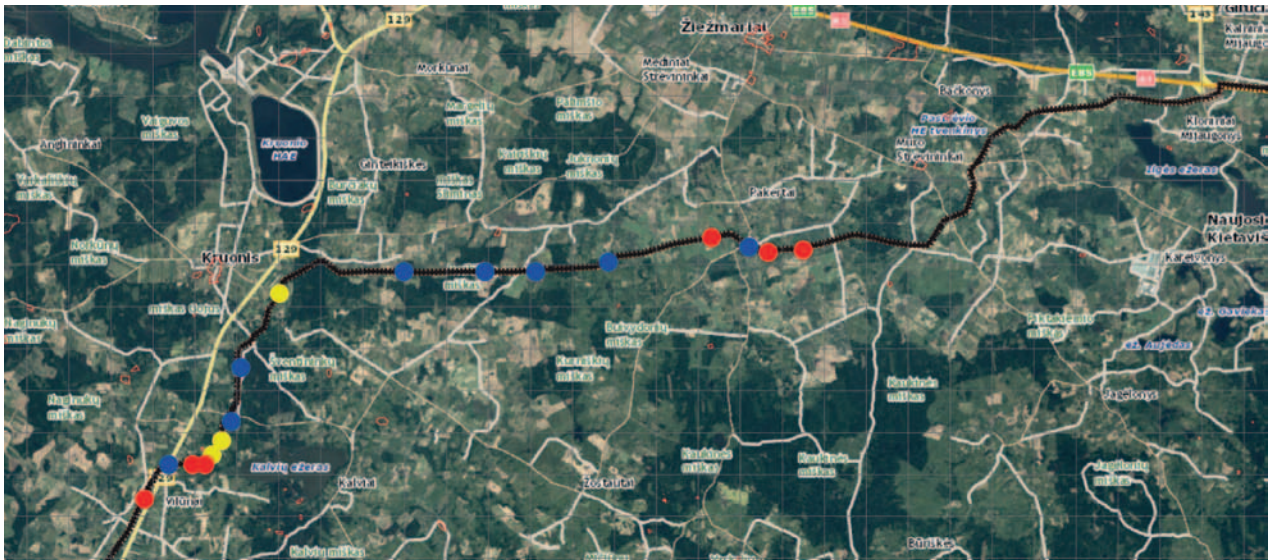
Viršuje: Vilūnų neįtvirtintoje gyvenvietėje tyrimų metu rastos stulpavietės ir kitokios duobės.
 Apačioje: Kapai vienoje iš Vilūnų senkapio perkasų. G. Zabelos nuotraukos.

kuriame aptikti XIII–XIV a. degintiniai kapai, taip pat ankstyviausi griautiniai XV a. kapai. Šį objektą atskirai tyrinėjo Gediminas Petrauskas (tai buvo ne dujotiekio trasos tyrimas).

Vilūnai yra vienas iš pavyzdžių, kad vykdant tokius didelius tyrimus, reikia ypatingos atidos, ypač tose vietose, kurios pagal daugelį geografinių savybių galėjo būti tinkamos vietos gyventi?

Jei priešistorės epochų pėdsakų aptinkame palei vandens telkinius, kur iš principo yra patogų gyventi, tai vertybių ten visada aptiksime daugiau. Tai patvirtina ir praėjusiais metais atlikti tyrimai

Užnemunėje, Lazdijų rajone, kur teko žvalgytis man pačiam. Dujotiekio projekto Klaipėdos universiteto žvalgymų zonoje augo miškai, kuriuose dirvožemis yra sunkus ir šlapias, tai žmogui gyventi nepalankios vietos, tad jo veiklos pėdsakai būdavo itin vėlyvi. Dujotiekio tiesimo metu atlikti darbai parodė, kiek daug Lietuvoje mes dar nežinome! O nežinome didžiosios dalies senųjų gyvenviečių vietų, kone visų senosios gamybos vietų. Esame užfiksavę tik matomus objektus – piliakalnius, kurių vis dar atrandama, ir pilkapius. Gyvenviečių tyrimų turime tik kruopelytę, gal kiek daugiau tirta kapinynų. Tiesiog tokius objektus sunku aptikti atliekant tikslinius tyrimus.

Archeologiniai objektai Klaipėdos universiteto žvalggytoje dujotiekio trasoje Kaišiadorių r. (23–46 trasos kilometrai). M. Zabelaitės brėžinys.

Kodėl svarbu atrasti senovės gyvenvietes?

Tai pagrindinė archeologijos paveldo rūšis, kuri pasakoja apie žmogaus, jeigu jis nėra klajoklis, gyvenimą. Vyraujantys gyvenviečių radiniai yra keramika, ypač geležies amžiuje. Arimo metu į žemės paviršių iškeliamos keramikos šukės greitai suyra, todėl sunku jas identifikuoti. O šiuose tyrimuose mes galėjome prisiliesti prie nesuardytos medžiagos, rodančios, kad žmonės gyvendavo ne tik prie vandens telkinių, bet ir nuo jų nutolusiose vietose. Tai verčia kelti klausimus, kodėl jie rinkosi tas vietas – ar tai susiję su gyvenimo būdu, ar su ūkiu, ar socialiniais santykiais... Kai ta medžiaga bus apibendrinta, ji duos peno apsvarstyti daugelį dalykų iš naujo. Pavyzdžiui, žinome, kad, pagal Mariją Gimbutienę, romėniškasis laikotarpis (I–IV a.) vadintas „baltų aukso amžiumi“, pastebėjus, kad iki tol vyravo gana kuklūs radiniai, o pirmaisiais mūsų eros amžiais kultūra staiga sublizga. Iki šiol galėjome daryti išvadas daugiausiai iš laidojimo paminklų, o štai dabar atsirado ir to meto gyvenimą liudijanti medžiaga.

Pabrėžiama, kad vienas reikšmingesnių atradimų – neįtvirtintos bronzos amžiaus gyvenvietės. Apie šį laikotarpį daugiausia buvo žinoma iš pirmųjų piliakalnių tyrimų. O ar apie kito tipo gyvenvietes anksčiau žinota?

Visais laikais gyvenviečių turėjo būti daugiau, jos galėjo kurtis ne tik prie piliakalnių, tačiau tai reikėjo įrodyti. Dabar turime naujos konkrečios medžiagos gyvenvietėms nagrinėti, aiškintis, ar jos turėjo savo piliakalnį kaip bendruomenės centrą. Įdomus klausimas, koks buvo priešistorės

gyvenviečių dydis, nes iš esmės jos turėtų būti gana mažos, bet štai dabar kai kuriose romėniškojo laikotarpio gyvenvietėse aptiktas kultūrinis sluoksnis (jį tyrėme pagal dujotiekio liniją) siekė kone pusę kilometro. Todėl dabar turime aiškintis, ar jos išties buvo tokios didelės ir tankios, ar slinko erdvėje, ir tas kultūrinis sluoksnis nėra vienalaikis.

Artėja dar vienas didelis infrastuktūros projektas – „Rail Baltica“ tiesimas. Nors dujotiekio trasos tyrimų patirtis buvo sėkminga, tebėra neišspręstas tokio tyrimo metodikos klausimas, kaip ją įvardinti, kokią jai suteikti teisinę formą, kuri reikalinga, kad būtų išduodami leidimai archeologiniams tyrimams?

Dabar išduodami leidimai trijų rūšių archeologiniams tyrimams: žvalgymams, žvalgomiesiems tyrimams ir detaliesiems tyrimams. Jie yra skirtingi. Atliekant darbus tiesiamo dujotiekio trasoje teko derintis prie esamos teisinės situacijos, bet iš esmės tokiems tyrimams turėtų būti išduodamas ketvirtos kategorijos leidimas – būtent infrastruktūrinių objektų tyrimams, kuriame būtų leidžiama tirti viską, kas yra būtina, su minimaliais trukdžiais vykdomiems darbams. Dabar visą 165 km ilgio ir 8 m pločio dujotiekio juostą teko vertinti kaip vieną milžinišką atodangą, nes tik tokie darbai, pagal galiojančią teisinę bazę, yra archeologiniai žvalgymai.

Dujotiekioje taikytą archeologinių tyrimų metodiką reikia tikslinti aiškiau atskiriant, kur baigiasi žvalgymai ir kur prasideda detalieji tyrimai, reikalaujantys stabdyti kitus darbus. Aptariamu atveju, kai kurios atskiros žvalgymų metu ištirtos struktūros suteikė daugiau turtingos

Pakertų (Kaišiadorių r.) neįtvirtinta geležies amžiaus gyvenvietė (I–IV a.).

Apžiesto puodo dalis iš Kairiškėlių (XIV a.). Sidabrinis auskaras iš Saulučių (XIV a.).
Lipdytos grublėtos keramikos šukės ir molinis verpstukas iš Pakertų (VX a.). G. Zabelos nuotraukos.

medžiagos nei detaliaisiais tyrimais tirti plotai. Žvalgymai archeologijoje reiškia, kad tokių tyrimų metu ieškoma vietų, jos fotografuojamos, matuojamos, renkami radiniai iš paviršiaus, ir tiek. O kas čia? Mes išimame iš ekskavatoriaus nukasto sluoksnio viską, kas archeologiškai vertinga. Tai nepanašu į žvalgymus. Ir rangovams pagrįstai kilo klausimų, kiekgi kartų reikia „žvalgyti“, nes dėl dabar vartojamos terminijos, dujotiekio trasos teritorija kai kuriose vietose buvo žvalgyta net tris kartus.

Žvalgymai šioje teritorijoje iš esmės buvo atliekami pagal detaliųjų tyrimų metodiką, todėl vėliau, kai dėl įvairių remonto ar priežiūros darbų, atliekamų prie jau patiestų dujotiekio vamzdžių, vėl reikės kastis, archeologų kviestis jau nebereikės, nes ten nieko nebėra.

Geležinkelio projektas „Rail Baltica“ bus analogiškas dujotiekiui, jis kirs Lietuvą iš pietvakarių į šiaurę, tad bėgiai bus tiesiami per regionus, apie kuriuos beveik neturime duomenų. Žemės ten buvo derlingos, tad nėra abejonių, kad vėl bus randama nežinomo archeologijos paveldo. Tačiau šį projektą vykdys kita organizacija, tikriausiai bus ne vienas generalinis rangovas, tad visą procesą suvaldyti bus sudėtingiau.

Dujotiekis jungia Lietuvą ir Lenkiją. Ar abiejų šalių archeologai dalinasi patirtimi ir informacija?

Praėjusį lapkritį vykusiojoje kasmetinėje Lietuvos archeologų konferencijoje apie tai kalbėjomės. Visi suprantame, kad dabartinė siena tarp valstybių praeityje nieko nereiškė, todėl specialistų bendradarbiavimas labai papildytų mūsų žinias. Planuojame šių tyrimų aptarimui surengti bendrą konferenciją. Deja, tenka pripažinti kuriozišką situaciją, kad nors objektas buvo vienas, bet archeologai abiejose valstybėse dirbo kaip du nesusikertantys geležinkelio bėgiai. Dabar reikia sujungti bent jų metu sukauptą mokslinę informaciją.

Ar yra pasiūlymų įtraukti kai kuriuos šių kasinėjimų metu aptiktus objektus į Kultūros vertybių registro Nekilnojamyjū kultūros vertybių sąrašą? Gal Skudėnius, romėniškojo laikotarpio neįtvirtintą gyvenvietę, ar Vilūnų kapinyną?

Tai atskira problema. Pagal bendrą praktiką, radus kultūrinį sluoksnį, jį reikėtų saugoti, tačiau šiuo atveju viskas buvo rasta kažkur dirbamuose laukuose, ir mes dar nežinome, kokius plotus tie objektai užima, nes tyrimai buvo koncentruoti tik dujotiekio juostoje. Jam kirtus senovės gyvenvietę ar minėtąjį Vilūnų senkapį, objektas formaliai buvo padalintas į dvi dalis. Kitaip sakant, dabar mes žinome, ko jau nebereikia saugoti, o kad

sužinotume, ką saugoti reikėtų, turėtume apibrėžti tikslias teritorijas. Tam tektų tęsti tyrimus jau privačioje žemėje. Bet net jei ir tai pavyktų padaryti, negi liepsi ūkininkui nutraukti savo veiklą ir vieną ar kitą plotą saugoti? Jei tai kapinės, piliakalnis ar pilkapis – suprantama, kad taip, o gyvenvietės paprastai yra ten, kur visuomet buvo dirbama žemė. Panaši dilema buvo kilusi tarpukariu, kai uždrausta arti piliakalniuose, o kai kuriais atvejais tai buvo visa žmogaus dirbama žemė...

Svarbiausia, kad žemės neartų giliai. Agituoti dėl to nereikia, nes dėl inovatyvių ir ekologiškų ūkininkavimo būdų ūkininkai jau stengiasi mažiau maišyti žemę, kai kur net sėja jos neardami. Reikia ieškoti kompromiso, kaip saugoti archeologines vietas, netrukdamt jų savininkui, kaip atlikti tyrimus be kasimo darbų, zondais ar pan. Tai didelis iššūkis paveldosaugai. Pats esu Mokslinės archeologinės komisijos narys ir žinau, kad šie klausimai dar nesvarstomi, ledams išjudinti reikėtų didesnių profesionalų pajėgų. Deja, viskas užtrunka gan ilgai. Štai neseniai patvirtintas naujas Paveldo tvarkybos reglamentas dėl Archeologinio paveldo², reglamentuojantis, kaip turi būti vykdomi tyrimai. Jis buvo rengiamas ir derinamas apie penkerius metus. Priimant apsaugą reglamentuojančius norminius dokumentus neturėtų būti ir pernelyg skubama, svarbu tinkamai įvertinti visas aplinkybes. Priešingu atveju liks klaidų, dėl kurių vėliau kentės tiek žmonės, tiek archeologijos paveldas.

Kalbino Lina LEPARSKIENĖ

“YEAR OF THE GAS PIPELINE” IN LITHUANIAN ARCHAEOLOGY: FINDINGS, SCOPE, METHODS.

From 2020 March to 2021 July, archaeologists from Lithuanian scientific institutions and private structures joined forces and studied the 165 km route of the gas pipeline connection between Poland and Lithuania. This is the first time in the country that archaeologists survey (study) the entirety of the construction site.

During this infrastructural project, a lot of valuable material was discovered about the settlement of Lithuania in prehistoric times, especially the barely-researched ancient settlements from various periods. Tar and other manufacturing sites related to wood processing were also found. The true extent of the discovery will be revealed in reports currently being prepared by the archaeologists. Klaipėda University Associate Professor Dr Gintautas Zabiela, who worked on the pipeline route, shares initial knowledge about the methodology, challenges, and current discoveries of this research. In other publications, we will share information about the most exciting archaeological discoveries.

2 Lietuvos Respublikos kultūros ministro įsakymu tvirtinama Paveldo tvarkybos reglamento (PTR) „Archeologijos paveldo tvarkyba“.

ŠVENTA DUBRĖ – RAIGARDAS

Pastaraisiais metais ne kartą sukosi mintis, kad „Būdo“ puslapiuose galėčiau papasakoti apie baltų paveldo paieškas, tyrinėjimus. Dabar dažniausiai tai darau „Vykinto kelių“ ekskursijose ir žygiuose, tad dalintis žiniomis su skaitytojais – naujas iššūkis.

Pasakojimuose laikysiuosi iš pažintinių leidinių apie Lietuvą¹ skaitytojams jau pažįstamo braižo – nuoseklaus, atviro dėstymo su nuorodomis į šaltinius ir literatūrą. Taigi, stengsiuosi vengti atstumų ir matmenų, tačiau kur ne kur įrašysiu smalsiems, savarankiškiems keliautojams skirtas koordinatas. Juk skaityti apie įdomias vietas reikia ruoštis į kelionę! Pirmajame 2022 m. „Būdo“ numeryje – pirmasis bandymas.

Raigarde lankytasi, dirbta jau prieš dvi dešimtis metų, tiems tyrimams skirta autorių kolektyvo knyga (Baltrūnas ir kt. 2001). Dabar spaudai rengiu Varėnos rajono ir Druskininkų savivaldybės šventviečių sąvadą, kurioje į šventvietes, kraštovaizdį žvelgiu jau kitomis akimis, skvarbiau ir drąsiau. Šiame straipsnyje pirmą kartą aprašau unikalų senkelį iš Ratnyčios gyvenvietės į Raigardo slėnį. Kito senovės apeigų kelio, matyt, būta pietinėje slėnio pusėje, ir jis prie Raigardo vedė iš Pervalko – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų kiemo, šiandien likusio Gudijoje.

Vietovardžių, padavimų, sakmių ir tikėjimų apie Raigardą visuma – pribloškianti. Kažin ar yra dar kita, didesnė ir šventesnė šiandien žinoma vieta Dainavoje ir visose jotvingių žemėse. Dalinuosi surinktomis žiniomis ir svarstau, kaip Raigardą įsivaizduoti, žvelgiant iš baltų mitologijos taško, ką jis mums šiandien byloja.

Vykintas VAITKEVIČIUS

■ Platus ir gilus slėnis Nemuno dešiniajame krante nuo seno buvo laikomas ir vadinamas Šventąja Dubre. Čia gyventa nuo akmens amžiaus, bet seniausia režiniame Švendubrės kaime rasta keramika datuojama XVI a.; literatūroje yra minima ir žmonių dar pasakojama apie radinius iš suardytų XIV a. antros pusės–XV a. Švendubrės senkapio griautinių kapų (Baltrūnas ir kt. 2001: 58–60, 70; Griškaitė 2005: 94).

Raigardas – tai mitinio miesto pavadinimas. XIII a. Ipatijaus metraštyje paminėtos upės *Paũ* vardą Kazimieras Būga kildino iš jotvingių **Rōja-s* (pradžioje tai buvęs tik ežero vardas), o XIV a. kryžiuočių kelių į Lietuvą aprašymuose paminėtą *czu Rogarden* ir XVI a. Lietuvos metraščiuose minimą *Paũzopodъ* – iš jotvingių *Rōgardas* (< **Rōjagarda-s*). Pastarasis atitiktų lietuvių **Rūogardas* (Būga 1958, 476). Palyginimui, Berndas Gliva (Bernd Gliwa) liet. *rai-* sieja su *rainoti* „ryti“, *rajus* „ėdrus“, *rajus* „masalas žuvims gaudyti“, *prarytis* „praraja; akivaras; prapultis“ (Gliwa 2006: 13).

Slėnio pietrytinėje pusėje kitados būta Raistu vadinamos aukštapelkės su 6 m durpių storumu:

Toj pieva labai klampī ir kap aini, supasi, kap lopšy. Tai liūnas ir jo apačioj – vanduo. Kur

ne kur terp liūno yra akės. Akis – tai tokia skylė liūni, nelyginanc žiemos metu aketė ladi. Kas ty papuola, tas pražūsta. Sako, vienon tokion akin prasmuko karvė ir dvylika veršių. (Krėvė-Mickevičius 1923: 131) (1 pav.)

Tai, kad anksčiau būtent Raistas (viduryje – LKS94: 498084, 5979213) buvo vadinamas Raigardu, liudija seniausias vietos paminėjimas 1784 m. topografiniame Ašužos (bltr. *Гожа*) parapijos aprašyme: „Didžiausia pelkė, vadinama Raigardu, plyti nuo Šaltinių iki Pervalko“ (*Bagno znaczniesze Rajgrad zwane rozciąga się poczawszy od Krynicznej aż do Przewalki* – Rękopiśmienne 1994).

Aukštapelkė su akivarais, ją supančios žemapelkės ir sraunus Kubilnyčios upelio aukštupys, užimantys net 400 ha plotą, – tai Raigardo šventvietės branduolys (2: 1, 2 pav.). Iš šiaurės vakarų prie jo šliejasi Kleboniške vadinama perpustyta smėlinga Nemuno terasa (viduryje – LKS94: 497246, 5980969). Šį sausumos plotą galima įsivaizduoti kaip milžinišką mitinę salą – mirusiųjų miestą, kitados iš visų pusių apsuptą vandenį (2: 3 pav.). Įvedus krikščionybę, Raigardo miestas, kitaip tariant, senovės lietuvių vėlių buveinė, nugrimzdo po vandeniu².

2 Beje, kunigas Vladas Jezukevičius iš Marcinkonių paliko unikalų liudijimą, jog XIX–XX a. sandūroje didžioji Čepkelių raisto dalis Lynežerio kaimo senolių dar buvo vadinama Dausų Šalimi (Jezukevičius 2018: 48).

1 Žr. Vaitkevičius, Baltrūnas 2008, 2021; Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2011.

1 pav. Numelioruotas Raigardas ir Kubilnyčios aukštupys (iš rytų). 2021 m. Gyčio Grižo nuotrauka.

1844 m. Druskininkų kurorto ligoniams skirtame leidinyje Teodoras Narbutas pirmasis paskelbė padavimą apie prasmegusį Raigardo miestą. Pas nuodėmėse skendinčio miesto gyventojus – ne krikščionis – atvyko keliaujantis kunigas, Kristaus žodžio skelbėjas. Angelas jam tris kartus sapne apsireiškė ir paragino gelbėtis. Tačiau kunigas pamiršo maldaknygę, o jo pagalbinkas miesto vietoje pamatė ežerą su plaukiojančiu staleliu ir knyga (Narbutt 1844: 17–19). Tradicinės sakinės „Vėlyvas kerštas“ (LPTK 106) variantai dar daugelį kartų bus užrašyti iš Švendubrės ir kitų kaimų gyventojų.

1998 m. Kazys Suraučius (81 m., Švendubrėje) Lietuvos istorijos instituto žvalgomosios archeologinės ekspedicijos dalyviams papasakojo apie tai, kad Raigardo miesto kunigams sapne buvo liepta išeiti, išvažiuoti ir parodyta griova (*ravas*) už Senove vadinamų laukų.

Ir tuo ravu liepė cia kalnan lipc. Liepė lipc kalnan. Jie nulipo ir ciesiai, sako, aikit, ciesiai, ir jeij nuvėj nat šiton vieton, kur Ratnyčios bažnyčią stato. Ir takas dar tas ir yra. Nuog to ravo. Nat Ratnyčion tas takas yra. (Baltrūnas ir kt. 2001: 130)

Kitoje pasakojimo vietoje K. Suraučius dar kartą sugrįžo prie šio siužeto ir patikslino, kad

būtent Raigardo kunigai pastatė Ratnyčios bažnyčią, ten iškilo naujas miestas: „Ir nuvej šiton Ratnyčion, pastatė bažnyčių, ir Ratnyčia stojis“ (Baltrūnas ir kt. 2001, 127).

Už 1,25 km į rytus nuo Švendubrės tikrai yra griova ir tiesiai į Ratnyčią vedantis maždaug 4,2 km ilgio miško kelias (LKS94: 497708, 5981883) (2: 8, 9 pav.). Svarbu, jog čia būta ir atgalinio ryšio – užrašyta sakinės nuotrumpa apie tai, kad grįžtantys iš Šv. Baltramiejaus atlaidų Ratnyčioje atsidurdavo... Raigarde: „Pasakoja, šitan pacian Raigardan nuveda ne vienų, kaip aina iš Ratnyčios, iš atlaidų“ (Baltrūnas ir kt. 2001, 125).

Mitinis miestas buvo įsivaizduojamas užlietas vandeniu, iš viršaus apaugęs liūnu. Daugelis ženklų rodė, kad Raigarde yra ir gyventojų, tačiau visi mėginimai juos išgelbėti baigdavosi nesėkme:

Miestas paskindo per savo griekus. Tai pirma vis kunigai mišias laikė ir meldėsi, kad Džievas dovanotų. Bet kad tas nieko nepadėjo, tai sumanė ažerų nulaiscia ir manė, kad miestas vėl liks viršuj, kap cik vandenį nulais. Acirado tokių net žmonių, kuriej su luotais norėjo plaukc vidurin ažero ir raikštėm traukc iš ty, kas dar gyvas, ar nor pažiūrėc, kas ty darosi po vandeni, kap ty žmonės gyvena. Bet kas cik aciiria nog krašto, tuoj pražūsta, lyg jį vanduo praryja.

Vienas kitas pamėgino ir jau daugiau tokių neacirado – visi bijojo ir arci prie ažero priaicia. Tadu liepė karalius kascia giliausius ravus, kad tų ažerų nulaisc; inžinieriai, matai, išmieravo ir surado, kad tas ažeras aukščiau Liškiavos bažnyčios bokštų stovi ir jį galima nulaiscia Nemunan. Dar nepradėjo žmonės kascia, kap nakciu prisispnavo karaliui, kad jis apaks, jei lieps žmonėm toliau kasc <...>. (Mickevičius-Krėvė 1923: 131–132)

Kartkartėmis į aukštapelkės paviršių iškildavo paslaptinę, brangių daiktų. Anot Martyno Osorijos, praeiviai vandenyje matydavę sidabrinus ir auksinius indus, tačiau artinantis prie jų arba tiesiant ranką, šie pranykdavo (Ossoryja 1845: 29–30). Jadvyga Čiurlionytė prisiminiuose rašo:

Kubilnyčios upelis išplukdo į paviršių iš paskendusio Raigardo miesto visokių daiktų, – tai duris, beveik sveikas, tai durų rankena randama upelio dugne, tai karolių vėrinys, tai sidabrinė sagtis. Tik visa bėda, kad ir kur padėtum tuos daiktus, kad ir kaip paslėptum ar užrakintum, visi jie per naktį dingsta. Matyt, „jie“³ ateina ir atsiima savo daiktus. Vienas šienpjovių pats

■

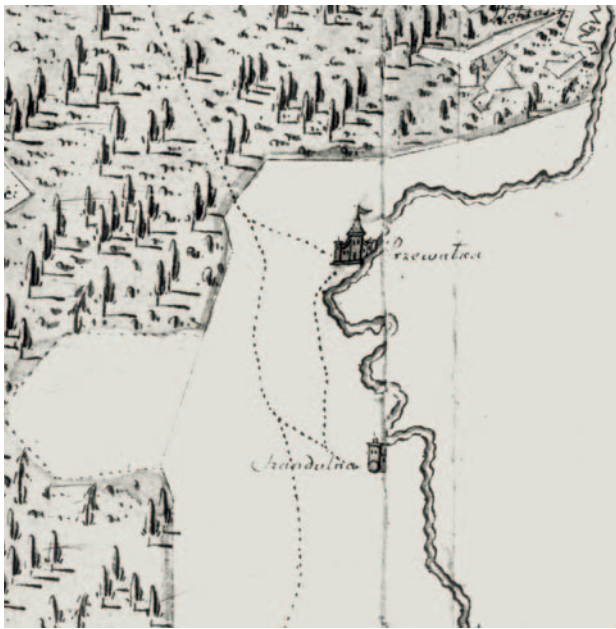
3 Turimi omenyje paskendusio Raigardo miesto gyventojai.

2 pav. Pažymėtų vietų sąrašas: 1) Raigardas (Raistas); 2) Kubilnyčia; 3) Kleboniškė; 4) Kelias Pervalkas–Švendubrė per Raigardo slėnį; 5) Pervalko dvaro vieta; 6) Menamas Pervalko senkapis; 7) Švendubrės senkapis; 8) Senkelio į Ratnyčių pradžia (*Ravas*); 9) Senkelis į Ratnyčių.

4 pav. M. K. Čiurlionis. Raigardas (orig.: *Raigrodas*). 1907 m. Saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje.

3 pav. Pervalkas (*Przewalka*), Švendubrė (*Szandubra*) ir du šias vietas jungiantys keliai: vienas arčiau Nemuno, per Raigardo slėnį, antrasis – įsukant ir išsukant iš Gardino kelio. 1781 m. (pagal Tokts 2021).

radęs sidabrinį moterišką batelį, bet tokį mažytį, kad nė viena Gerdašių kaimo mergina negalėjusi į jį kojos išprausti. Kas iš to, kad po nakties ir tas batelis dingęs (Čiurlionytė 1970, 81).

Įvedus krikščionybę, Raigardas nugrimzdo. Valdovo valia šventvietės branduolys – tą rodo

Kleboniškės pavadinimas ir istorijos šaltiniai – atiteko Pervalko klebonui (plg. Jablonskis 1959: 94). Senųjų baltų religijos vaizdinių tąsa laikytinas Švendubrės kapinių įkūrimas mitiniame mirusiųjų mieste, dabar Perescais vadinamoje kaimo dalyje (LKS94: 496444, 5981794) (2: 7 pav.). Matyt, viduramžių kapinyno būta prie to paties Pervalko kelio ir iš pietinės slėnio pusės (LKS94: 496094, 5979556) (2: 5 pav.). Kelių tinklas akivaizdžiai liudija pasaulėžiūros ir gyvenamos aplinkos pokyčius naujaisiais laikais: per šimtmečius Raigardo slėnis keliaujančių iš Gardino ir Pervalko arba į juos buvo apvažiuojamas lenkiant lanką iš rytų. Po krikščionybės įvedimo imta trumpinti kelią ir iš Pervalko dvaro arba į jį važiuoti tiesiai, vakariniu Kleboniškės pakraščiu (3 pav.). Baltų religijos šventumas nuo šiol aidėjo kaip nelaimingų vėlių pagalbos šūksniai arba bažnyčios varpų skambesys iš nugrimzdusio Raigardo miesto:

Pasakodavo, kad varpai skamba to miesto pirmą dieną Velykų, pirmą dieną. Ten važiuoja, ten, reiškia... dar ir mūsų tėvukai mumis vesdavo. Nu žinai, aš toks tebuvo, bet... tiek ir menu.

Ten labai gražus miškas, pievos, tokia dauba gilumoje, nu ir klausaisi to ošimo, o Dievas žino. Kas tai įsigilinis, įsitikinis žmogus, gal tikromoj jis ir girdi tuos varpus (P. Kazimieras Pečiukevičius, 66 m., kilęs iš Ratnyčios, gyv. Juodkrantėje. U. V. Vaitkevičius, 1994 m. – Baltrūnas ir kt. 2001: 127).

Nėra jokios abejonės, jog čia pasakojama apie baltų religijos šventvietę, kurioje, įvedus krikščionybę, religinė veikla nutrūko, ir ji nugrimzdo į senovės lietuvių mirusiųjų pasaulį (Razauskas-Daukintas 2017: 82–83). Tačiau senovės apeiga – ant žemės parpuolus klausytis nugrimzduosios bažnyčios varpų – išliko iki pat XX amžiaus:

O aš vienųroz kap intėjau, radau cokį kap krūgas [= ritinys], šulnia. Ka jį perkūnas, sakau, atsinešiu aukštų aukštų ir nuo kalnelio lotų [= kartį] inkišiu. Man raikėj, perkūnas, dar vieną pririšt prie viršaus ir laist. Inlaidau, palaidau, ir jį kur nuvėj ir nuvėj, o. Nuvėj. Tai dar man raikėj kitą pamėgyt – ar dugno dasieksiu, ar aš jo neda... ale kur tu dasieksi. Ir o, prieg tos akies atsigulk, atsigulk, ir skambina skambučiai. Tai didzelių, ka bažnyčion, varpai, o. Skambina.

O, vat, kap aš prieg tos ausies atsigulčiau sykį an dirvono, klausau. Tai skamba, skamba, skamba cik varpai bažnyčios. (P. Kazys Suraučius, 81 m., Švendubrėje. U. V. Vaitkevičius, 1998 m. – Baltrūnas ir kt. 2001: 128)

Pasakojimą apie Raigardą tęsia ir jį įvaizdina Mikalojus Konstantinas Čiurlionis. 1925 m. Ona Puidienė-Vaidilutė prisiminimuose užrašys tokius iš žymiojo dailininko ir kompozitoriaus girdėtus žodžius: „Čia, tame [Raigardo] slėnyje matydavau savo vizijas... čia mano tėvelio mylima vietelė... čia dažnai su juo vaikštinėdavau“ (Pliuraitė-Puidienė-Vaidilutė 1939: 558). Nida Gaidauskienė

neabejoja, jog tai, kas neregima, bet egzistuoja galbūt net realiau už regimą tikrovę, buvo M. K. Čiurlionio simbolistinių vizijų šaltinis. Be abejo, ir tautosaka suvaidino svarbų vaidmenį⁴ (plg. Baltrūnas ir kt. 2001: 91).

Tačiau dar prieš „Pilies pasaką“ (1909) ir kai kuriuos kitus panašius kūrinius M. K. Čiurlionis nutapė „Raigrodą“ (1907) – vieną pirmųjų savo darbų tautiniais motyvais (4 pav.). Vaizdas jame yra dekoratyviai apibendrintas, šiek tiek stilizuotas, paryškinant upelio liniją, vingiuojančią per visas tris triptiko dalis (Baltrūnas ir kt. 2001: 84–85). Sidabrinis į Nemunykštį ir Nemuną srūvančius Kubilnyčios vandenys po daugelio metų vėl išvys Algimantas Švėgžda; nuostabu, kad upelis taip pat švyti praėjusiais metais iš oro padarytoje Gyčio Grižo nuotraukoje (5 pav.).

Papildomos įtaigos ir simbolinės reikšmės šiandien Kubilnyčiai suteikia M. K. Čiurlionio kūrybinio palikimo tyrinėtojo, Atkuriamojo Seimo pirmininko Vytauto Landsbergio žodžiai, kuriuos jis užrašė svarstydamas apie Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio atsiradimą:

Kaip gimsta politinis judėjimas? Kaip, kur, kada prasidėjo Sąjūdis? Jis atrodė kaip upė, kuri išteka iš nežinia kur. Kartais upeliukas išteka iš pelkės miške, kartais iš verdančio smėly šaltinio

4 Cituojama iš N. Gaidauskienės el. laiško straipsnio autoriui (2020 m. liepos 28 d.).

5 pav. Kubilnyčia ties Švendubre. 2021 m. G. Grižo nuotrauka.

<...>. Tas pats ir su Sąjūdžiu. (Landsbergis 2019: 63–64)

Tokiu nepaprastu būdu Raigardo šventvietės vandenys pasiekia jau atgimusios ir laisvos Lietuvos laikus, taigi mus visus. Baltų šventvietės įsikuria mūsų mintyse ir suteikia pasauliui dvasios, kurios šiandien dažnai stokojame.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

LKS94 – 1994 m. Lietuvos koordinacijų sistema

LPTK – Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas (nurodomas tipo numeris)

Baltrūnas ir kt. 2001 = V. Baltrūnas, R. Andriušytė–Žukienė, B. Karmaza, L. Kvizikevičius, T. Ostrauskas, R. Petrošius, V. Pukelytė, M. Stančikaitė, A. Širmulis, V. Vaitkevičius. *Ar tikrai Raigardas prasmego? Kompleksinių tyrimų duomenys*. Vilnius.

Būga 1958 = K. Būga. *Rinktiniai raštai*. Sud. Z. Zinkevičius. Vilnius, t. 1.

Čiurlionytė 1970 = J. Čiurlionytė. *Atsiminimai apie M. K. Čiurlionį*. Vilnius.

Gliwa 2006 = B. Gliwa. Kai kurie lingvistikos bei folkloristikos sąlyčiai su archeologija. // *Liaudies kultūra*, Nr. 3, p. 9–17.

Griškaitė 2005 = R. Griškaitė. Carlas von Schmithas ir Druskininkų kurorto pradžia. // *Lietuvos istorijos metraštis*. 2004 metai / 1. Vilnius, p. 71–102.

Jablonskis 1959 = K. Jablonskis. *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais. Dokumentų rinkinys*. Vilnius.

Jezukevičius 2018 = V. Jezukevičius. *Dievo valios keliais. Kuningo Vlado Jezukevičiaus gyvenimo kryžkelės*. Vilnius.

Krėvė-Mickevičius 1923 = V. Krėvė-Mickevičius. Padavimai apie Raigrodo miestą. // *Tauta ir žodis*, t. 1, p. 129–135.

Landsbergis 2019 = V. Landsbergis. *Lūžis prie Baltijos. Politinė autobiografija po ketvirčio amžiaus*. Vilnius.

Narbutt 1844 = T. Narbutt. Druskiniki i okolice. 4) Szendubry. 5) Rajgrad. // *Ondyna Druskienickich źródeł, Zesz.* VIII, s. 12–19.

Ossoryja 1845 = M. Ossoryja. Rajgrad. Opowiadanie na miejscowych podaniach okolic Druskienik oparte. // *Ondyna Druskienickich źródeł, Zesz.* VI, s. 15–32.

Vaidilutė 1939 = O. Pliuraitė-Puidienė-Vaidilutė. Netolima praeitis. Fragmentai iš ruošiamų spaudai atsiminimų. // *Naujoji Romuva*, Nr. 29–30, p. 557–560.

Razauskas-Daukintas 2017 = D. Razauskas-Daukintas. *Bažnyčia, prasmegusi Kulionių piliakalnyje*. Molėtai.

Rękopisimienne 1994 = *Rękopisimienne opisy parafii litewskich z 1784 roku / 1. Dekanat Grodzieński*. Opracowała W. Wernerowa. Warszawa.

Tokts 2021 = S. Tokts. *Gardino girios lietuvių gyventojai XIX a. pirmoje pusėje–XX a. pradžioje*. [2021 m. lapkričio 5 d. vieša paskaita].

Vaitkevičius, Baltrūnas 2008, 2021 = Vykintas Vaitkevičius, Valentinas Baltrūnas. *Lietuva. 101 įdomiausia vieta*. Alma littera, (papildomos laidos: 2009, 2010, atnaujintas leidimas – 2021), 315 p.

Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2021 = Vykintas Vaitkevičius, Daiva Vaitkevičienė, *Lietuva: 101 legendinė vieta*. Vilnius: Alma littera, 316 p.

HOLY DUBRĖ — RAIGARDAS

Vykintas VAITKEVIČIUS

The largest shrine in southern Lithuania, Dainava region — Raigardas valley — is presented. Its history and mythical meaning are reproduced on the basis of archaeological, historical, and spoken tradition data. The nucleus of the Raigardas shrine is a 400 ha high-swamp, with the dry area of land nearby once being surrounded by water. It is perceived as a mythical city of the dead, which after the introduction of Christianity was submerged, but the ancient ritual of falling down on the ground to listen to the bells of the submerged church — survived until the 20th c.

LEDOKAS: „LEDINĖ ŠIRDIS“ DVASINĖJE TRADICIJOJE

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnyje teigiama, jog daiktavardį ledōkas ‘velnias, nelabasis’, ‘nedorėlis, niekadėjas’, būdvardį ledōkas ‘niekam tikęs, blogas’, ‘piktas, prastas’ (ir į juos panašius) laikyti grynais slavizmais neteisinga, nes jie veikiausiai yra susiję ir su savais žodžiais ledas, ledōkas ‘ledo, krušos gabalėlis’ (ir pan.). Ta dingstimi toliau pristatoma turtinga ir plačiai pasaulyje žinoma psichinė, dvasinė ledo (bei šalčio) semantika, itin ryški tokiuose mitiniuose įvaizdžiuose, kaip raganoms ir apskritai piktiems, įpykusiems žmonėms priskiriama „ledinė širdis“. Pabaigoje užsimenama apie budizme ypač išplėtotą tos pačios metaforos atmainą, kai aptemusi sąmonė palyginama su užšalusiu, sustingusiu į ledą, suledėjusiu vandeniui (pasitelkiant ir „ledinės širdies“ įvaizdį), o nušvitusi, nubudusi sąmonė – su atšilusiu, atitirpusiu ledu, laisvai pasiliejusiu vandeniui. Visus šiuos vaizdinius galiausiai apima įprasta žiemos ir pavasario (abstrakčiau, sąstingio ir tėkmės) simbolinė priešprieša.

Reikšminiai žodžiai: ledokas, „ledinė širdis“, ledo dvasinė semantika, priešprieša „sąstingis – tėkmė“, lietuvių mitologija.

Daiktavardžiai *ledakàsis, ledōkas* ‘velnias, nelabasis’, ‘nedorėlis, niekadėjas’, būdvardžiai *ledākas, ledēkas, ledōkas* ‘niekam tikęs, blogas’, ‘piktas, prastas’ ir kt. (*Velnias in tokių ledakų žmonių skūrą inlenda ir vaikščioja* iš J. Basanavičiaus surinktų sakmių; *Dabar kelias labai ledokas: visur šlapia – nei važiuotam, nei pėsčiam* Aukštoji Panemunė, Kau-no r.) vieningai laikomi skoliniais, slavizmais¹.

Atitinkami slavų žodžiai, kaip ru. *ледáка, ледáха* ‘blogas, niekam tikęs žmogus’, *ледáчий, ледáчий* ‘blogas, niekam tikęs’ bei ‘nedoras, piktas’, *лédахто* ‘pirmas pasitaikęs, bet koks, prastas’, blr. *лédаштый* ‘blogas’, le. *ladaco* ‘bjaurybė, niekšas’, *ladajaki* ‘bet koks, prastas’ ir pan. kildinami iš dalelyčių sl. **lě* ir **da* dūrinio **lěda* ‘bet kaip, kad ir kaip, bent jau’ (> ‘prastai, blogai’)², taigi su ledu kilmės požiūriu neturi nieko bendra. Kita vertus, šie slavų žodžiai, ypač rytų slavų, yra nebeatskiriamai sumišę su labai panašių reikšmių žodžio *лěд* ‘ledas’ vadiniais, kaip pats rusų *лěд* perkeltine reikšme ‘bėda, nelaimė, neganda’, taip pat *лэдина* ‘gyvulių maras, epidemija’, *лэдáлый* ‘silpnas, palieęs, menkas, prastas, blogas’, serbų *лěда* ‘palieęs vaikas’ bei kt., tad jų – o drauge ir minėtų lietuviškųjų – kilmę aiškinant, Vladimiro Toporovo manymu, būtina atsižvelgti į atitinkamą perkeltinę ledo semantiką³. Dėl to dar palyginkime blr. *лэдзák* ‘ledukas, varveklis’, dial. dgs. *лідакі* ‘apledėję žemės lopiniai’, ru. dial. *лэдях* ‘ledo gabalėlis, ledukas’ (visi iš sl. **ledakъ*

arba **led’akъ*)⁴ ir lie. 1 *ledōkas* ‘ledo, krušos gabalėlis’⁵ greta minėtųjų 2 *ledōkas* ‘velnias, nelabasis’ bei 3 *ledōkas* ‘niekam tikęs, blogas’, ‘piktas, prastas’.

Tad labai gali būti, kad ne visi minėtieji slavizmais laikomi lietuviški žodžiai tokie yra arba jie tėra slavizmai tik iš dalies, o gal net visai savi ledo šaknies žodžiai, tik patyrę panašiai skambančių slavų žodžių įtaką. Todėl, kad ir atsižvelgiant į šią galimą įtaką, jų vis dėlto nevalia lengvabūdiškai nuskirti nuo žodžio *ledas* ir atitinkamos jo perkeltinės reikšmės. Lietuvių tradicijoje tokiai semantinei raidai, kaip dabar pamatysime, yra kuo palankiausios sąlygos.

Lietuvių mitologijoje Perkūnas, kuris pavasarį sutriuškina praėjusios žiemos įšalą ir paleidžia tekėti gyvybės sroves, persekioja ir tą įšalą įasmėninusį velnią – *ledoką*. Vladas Ulčinskas apie Raitininkų kaimą Merkinės apylinkėse: „Raitininkiškiai akmeninius kirvukus vadino perkūno kulkomis. Senovėje žmonės tikėjo, jog griaustinis trenkia tik ten, kur slepiasi velnias (*ledokas*). Dundulio trankymas, anot jų, – tai noras užmušti *ledoką* tokiomis kulkomis.“⁶

Dėl to dar paminėtina biblinio vaizdinio interpretacija, esą *velniai pirma buvo aniuolais, bet kai jie vis prieš poną Dievą priešinos, audras vertė, tai ponas Dievs pakorojo – nustūmė į peklą. Jie tris dienas, tris naktis kai sniegs snigo iš dangaus*⁷. Tas pat gudų⁸. Vaizdinys net tapo sutelktas į mį-

1 LKŽ VII: 221, 223, 226–227; žr. SkardžiusRR IV: 177; FrLEW: 330 ir kt.

2 ФсЭСРЯ II: 474; ЭССЯ XIV: 178–179; žr. ДлТС II: 244.

3 ТопоровПЯ IV: 413.

4 ЭССЯ XIV: 83.

5 LKŽ VII: 226.

6 Ulčinskas 1995: 7, kursyvas jo.

7 BsJK: 289, Nr. X.648; plg. Balys 2002: 275, Nr. 5; DvPSO: 330, Nr. 104.

8 Шейн 1902: 312.

slę: *Lėkiau kaip angelas, puoliau kaip velnias = sniegas*⁹.

Lietuvių tautosakoje perdėm ryški ir atitinkama psichinė ledo semantika. Antai pasakoje berniukas naktį *atbėgo pas ūkinyką, žiūri – ant ūkinyko krūtinės stovi ledo šmotas* (luitas), o senelis jam paskui paaiškino, kad *an krūtinės ledas – tai už tai, kad jis supykęs atsigulė*; kitoje pasakoje žmogus užėina naktį į trobą pas nemylinčius vienas kito sutuoktinius, žiūri, *jiedu miega, o vidurij – šmotas ledo*, ir paskui išmintingas pakeleivis paaiškina, jog *anie, kur vidurij ledas, tai jie kaip ženijosi, vienas kito nekentė, tai da[ba]r jų tokia meilė atšalus*¹⁰. Čia ledas įvaizdiuja pykčio, neapykantos į ledą sustingdytus, užšalusius žmogaus jausmus.

Latvių dainoje pyktis irgi prilygintas ledui:

*Ar kundziņu runadāms,
Ledu bāzu kabatā,
Lai izkusa kunga dusmas
Kā tas ledus gabaliņš.*¹¹

Su ponuliu kalbėdamas
Ledą kišu kišenėn,
Lai ištirpsta pono pyktis
Kaip tas ledo gabalėlis.

Panašiai į ledą sušalusi, bejausmė gali būti žmogaus širdis. Kaip latvių priežodyje apie saldžialiežuvį veidmainį: *Mutē medus, sirdī ledus* „Burnoje medus, širdyje ledas“¹².

Ledinės mitinėje vaizduotėje raganų, burtininkų širdys. Štai kitąsyk buvo sudegintos dvi raganos, mama ir duktė: *Daugiaus kai sudegusios, tai ta mergelė čyst visa sudegusi, o tos mergičkos širdis su ledu jau buvo apšalus, o tos pačios motinos širdis tai storiausiu ledu apšalus, apgargėjus*¹³. Ir šiaip deginant raganas, tradicijos požiūriu, *ragana visa sudegdavus, bet jos širdis nesudegdavus, pasilikdavus visa ledu apšalus, apgargėjus*¹⁴. Arba vėl: *žmonės privežė didelę malkų krūvą, uždegė tas malkas, įmetė burtininką ir sudegino. Nieko neliko, tik viena širdis. Perpjovė tą širdį ir rado ledą širdy*¹⁵.

Ir pasakos „Karalaitė karste“ viename iš lietuviškų variantų, Jūratės Šlekonytės duomenimis, „iš perkirstos merginos širdies išspaudžiamas

9 KnsLM: 139, T 196.E1.

10 BsLP I: 70, Nr. 12; 91, Nr. 24.

11 SVit: 42, Nr. 213; BDS, Nr. 31376.

12 KkLSP: 202, Nr. 3972.

13 BsJK: 203, Nr. 12; plg. Balys 1949: 36, Nr. 26.

14 BsLP I: 164, Nr. IV.24; VILD: 208; VISV: 196. (Ar tik ne dėl to ir kai kurios kitos raganų kūno dalys – kaulai, taukai – pasakose pavirsta sniegu?)

15 VILD: 252; VISV: 218.

ledas. Tai galima laikyti aliuzija į merginos raganišką prigimtį, mat yra sakmių, kuriose vietoj sudegintos raganos širdies randamas ledo gabalėlis“¹⁶.

Bene ankstyviausia žinia apie šią raganų savybę baltų kraštuose yra jėzuitų Rygos kolegijos 1584 m. pranešimas iš jų valdos Ableine:

In praedio Ablein colonus, verna improbus, isque magicarum artium plebeculae seductae magister, Praetoris decreto damnatus ad rogam, adducti nulla ratione potuit, uti respiceret. De toto corpore exusto cor ipsum reliquum igni consumi non potuit, nisi concisum minutatim.

Ableino dvare valstietis, nedoras vergas šeimynykštis ir suvedžiotų žmonelių magijos meno mokytojas, valdytojo sprendimu pasmerktas sudeginti, nieku būdu nesidavė palenkiamas atgailai. Iš viso sudegusio kūno likusi širdis niekaip kitaip negalėjo būti įveikta ugnies, kaip tik ją supjausčius į smulkias daleles.¹⁷

Kaip matyti, ši ledinės širdies mitinė metafora jėzuitų buvo pasitelkta gyvų žmonių deginimui pateisinti, o tai reiškia, kad visai užšalusios, ledėte suledėjusios buvo jų pačių, jėzuitų, širdys, tad iš tikrųjų lauže veikiau derėjo „pašildyti“ juos pačius.

Ledinės širdies įvaizdis mėgstamas literatūroje, kur jis gali reikšti abejingumą, kaip Prano Vaičičiaus eilėraštyje:

*Norėjau prikalbinti prie darbo doringo,
Prie darbo svarbiausio žmonių kuo daugiau,
Norėjau išstarti jiems žodį širdingą,
Bet širdis atšalusias, ledą radau.*¹⁸

Arba didelį skausmą, skausmingą sielos sąstingį, dvasinį apmirimą ar net mirtį, kaip Salomėjos Nėries posmuose iš eilėraščio „Pajiesy“:

*Mano krūtinėj žiema tebesiaučia,
Širdis apšalus kietu ledu.
Mano krūtinėj alkanas skausmas:
Nėra saulutės, nėra žiedų.
.....
Jiesios krantuos ievos žydi.
Skamba krūmai nuo dainų.
Širdį man ledai sukaustė.
Sieloj žiemą gyvenu.*¹⁹

16 SP I: 612.

17 BRMŠR: 78–79.

18 LJR: 15.

19 Nėris 1984 I: 52–53.

Ir tarp dienoraščio įrašų: *Nėra pasaulys taip skaisčios ir šviesios sielos, kuri mano sielos tamsybės nušviestų, nėra taip karštos širdies, kuri mano širdies ledus sutirpintų* (1924.10.15); *Sunku man be tavęs, be pavasario. Širdis negal patvinti džiaugsmo upeliu. Ledais apšalus tyliai merdi* (1930.10.17)²⁰.

Panašus Vinco Mykolaičio-Putino „Skausmo balsas“:

*Nors šaldoma verkia krūtinėj širdis,
Tačiau neužgeso joj meilės ugnis.
Ištisęs sparnus, aš kaip sakalas skrisčiau,
Kur siaučia mirties ir gyvybės kova –
Ir ten savo galią mėginti išdrįsčiau,
Ir ten nesilenktų galva!
O čia pats sau pančius ant kojų dedu
Ir leidžiu marinti sau širdį ledu.*²¹

Kaip gyvo žmogaus širdies suledėjimas prilygsta dvasinei mirčiai, taip suledėja mirusiojo siela – vėlė, raudose neretai prilyginama ledo lyčiai, antai apraudant mirusią dukrą: *Mano vėlių martele, mano ledu lytele*.²² Panašiai duktė aprauda mirusią motiną: *Motynėle mano, skirki man vietelę, glausk mane prie širdelės. Glausk prie šalelės kaip lydeką prie šaltos lytelės*; kitoje raudoje itin pabrėžtinai: *Oi, kap atšalo lado lytelė nuo čysto vandenėlio, oi, tep atšalo mano mocinėle nuo savo vaikelių ir nuo manį siratėlės*; panašiai vyresnioji sesuo aprauda mirusią jaunesnę: *Išblyško veidelis, atšalai nuo giminėlės kap lado lytelė nuo čysto vandenėlio*²³. To pačiu vaizdiniu remiasi prietaras: *Jei pavasarį, ledus išnešus, ant kranto pasilieka ledu lytys, tai reiškia, kad tais metais mirs labai daug žmonių* (Papilė, Akmenės r.)²⁴. Kitąsyk leduose kenčia mirusiųjų vėlės²⁵.

Latvių vėlės prilyginamos sniegui, pūgos sukuriams²⁶. Kita vertus, pasak Pėterio Šmito: „Bene visiems latviams žinomas prietaras, kad mirusiesiems tenka nuo ledo obliuoti sniegą.“²⁷ Pavyzdžiui: *Mirusiems liekot žiemu debesīs sniegu ēvelēt* „Mirusiesiems tenka žiemą danguje sniegą obliuoti“; *Sniegu ēvelē mironi no ledus* „Sniegą obliuoja numirėliai nuo ledo“; *Kas sniegi nāk, tad*

saka, ka mironi debesīs sniegus ēvelē „Kai pradeda snigti, tai sako, kad numirėliai danguje sniegus obliuoja“ ir pan.²⁸ Dar kitaip sniegas išgaunamas dainoje, bet vis mirusiųjų:

*Redz, bērniņ, kā klājās
Mirušam brālītim!
Veļu māte darbu deva –
Sniega pūkas plucināt.*²⁹

Žiū, bernel', kaip klojas
Mirusiam broliukui!
Vėlių motė darbo davė –
Sniego pūkus pešti.

Balkanuose ir Karpatuose krušą debesyse gamina savižudžiai ir žuvusieji per nelaimingą atsitikimą³⁰, o bulgarų teigimu, sniegą ir krušą leidžiantys mirę čigonai³¹. Rusams susapnuotas numirėlis pranašavo sniegą³². Ir t. t.

Šaltis, užšalimas, sąstingis nuo šalčio slavų kalbose būdingai įgauna atitinkamos neigiamos psichinės būklės reikšmę. Antai slavų žodžiai **morzъ* (ru. мороз, le. mróz ‘šaltis, speigas’ ir kt.), **morziti* (ru. морозить, le. mrozić ‘(su)(už) šaldyti’ ir kt.), **merznoti* (ru. мерзнуть, le. marznąć ‘šalti, stirti’ ir kt.) įvairiose slavų kalbose bei dialektuose mena tokias psichines būsenas kaip tingėjimas, nerangumas, atgrasumas, pasibjaurėjimas, priešiskumas, pyktis, neapykanta ir sudaro etimologinį pagrindą tiesioginiams atitinkamų būsenų pavadinimams, kaip sl. **morzъ* (ru. морзь ‘bjaurastis, bjaurybė, šlykštybė’ ir kt.), **mǫrzěti* (ru. мерзеть ‘darytis pasibjaurėtinam, bjaurėti’, le. mierzic ‘bjaurėtis, šlykštėtis’ ir kt.), **mǫrzina* (kroatų *mrzina* ‘pagieža, neapykanta, priešiskumas’), **mǫrziti* (sen. ru. мерзиту ‘kelti pasibjaurėjimą, dvokti’, ukr. мерзиту, le. mierzic ‘kelti pasibjaurėjimą, pasišlykštėjimą’ ir kt.), **ob-mǫrziti* (ru. омерзеть ‘subjauroti, sušlykštinti’ ir iš čia *омерзительный* ‘šlykštus, bjaurus, atgrasus’), **mǫrzostъ* (ru. мерзость ‘bjaurybė, šlykštybė’ ir kt.), **mǫrzьkь(jь)* (ru. мерзкий, le. dial. mierzki ‘šlykštus, bjaurus, niekšingas’) ir gausybė kitų³³.

Slovėnų *stud* ‘pasibjaurėjimas’ yra vienos šaknies su le. *studzić się* ‘stingti’, ru. *стыда* ‘šaltis’,

20 Nėris 1984 III: 199, 307.

21 Mykolaitis-Putinas 1982: 12.

22 JšLD III: 309, Nr. 1191.3; LTsR: 259; plg. LKŽ XVIII: 606; Sauka 1970: 206.

23 BsŪT: 245, 250, 263; žr. Vaitkevičienė 2001: 148.

24 Balys 2004: 137, Nr. 260.

25 Vaitkevičius 2003: 171, išn. 56; Vaitkevičius 2005: 214.

26 Kursite 1996: 52.

27 Šmitas 2004: 89.

28 ŠmLTT: 346, Nr. 5613; 1706–1707, Nr. 28349, 28350, dar plg. Nr. 28351, 28352.

29 LDdz: 123, Nr. XVII.9.3.

30 Виноградова 1999: 146.

31 Афанасьев 1995 I: 244.

32 Толстой 2003: 307.

33 ЭССЯ XX: 8–9, 10–15; XXI: 159–167; XXVIII: 109–110; žr. ФсЭСРЯ II: 603–604, 656; ЧрИЭС I: 524; Boryś 2005: 316, 325; Якубович 2003: 191.

студить ‘šaldyti’, *стужа* ‘šaltis, žvarba’, *студень* ‘šaltiena’ ir, savo ruožtu, su ru. *стыд* ‘gėda, sarmata’³⁴. Sąsaja tebesuvokiama gyvojoje kalboje, kaip štai priežodyje: *Чем молодой похвеляется, тем старый остужается (стыдится)* „Kuo jaunas giriasi, tuo senas aušinasi (gėdijasi)“³⁵.

Serbų *zebња* ‘nerimas’ remiasi veiksmožodžiu *зѣнцѣ* (*зѣбем*) ‘nerimauti, nuogąstauti’, pirmine reikšme ‘jausti šaltį, šalėti’, o lenkų kalboje jį atitinka *ziębić się* ‘sušalti’, rusų *зѣбнуть* ‘šalti, žvarbti, stipti’ bei kt.³⁶

Slavų žodžio **strachъ* ‘baimė’ (ru. *страх*, le. *strach* ir kt.) pirminė reikšmė yra ‘sustingimas nuo šalčio’, ir etimologiškai jis susijęs su lie. *strǣ-ti* ‘šalti, stingti’, *ap-strǣti* ‘užšalti, sustingti’ (kaip antai: *Ledas apstrėgė ant vandens* G. H. F. Neselmano žodynas), la. *strēgt* ta pačia reikšme, *strēgēle* ‘ledo varveklis’ ir kt.³⁷

Atitinkamą psichinę reikšmę turi rusų literatūroje gana paplitęs „ledinių akių“ įvaizdis, pavyzdžiui: *Грудь, как сугроб, а глаза – лед ледниковый* „Krūtinė kaip pusnis, o akys – ledynų ledas“ (Vsevolodas Ivanovas); *И глаз его – тоски сосулк* „Ir akis jo – ilgesio varveklis“ (Velimiras Chlebnikovas); *Лицо твое мне будет сниться, / бровей синевящий разлет / и тот, завешенный ресницей, / голубоватый вечный лед* „Taviškis veidas man sapnuosis, / pakelti antakių sparnai / ir tie, blakstienomis užjuosti, / pamėlę amžini ledai“ (Varlamas Šalamovas); *...и, как ледышки-холодышки, / глаза жестоки и светлы* „ir kaip leduka spiginukai / akys – žvarbios, šviesios“ (Jevgenijus Jevtušenka); *...и здесь умер, оставив обледенелые глаза открытыми наружу* „ir čia pat numirė, palikęs apledėjusias akis atmerktas išorėn“ (Andrejus Platonovas)³⁸.

Visais minėtais atvejais gamtos reiškinys – užšalęs vanduo, ledas – pasitelktas atitinkamai psichinei būsenai nusakyti. Bet gali būti ir atvirkščiai – psichinės būsenos pavadinimas pritaikytas atitinkamam gamtos reiškiniui. Štai Rusijos Šiaurės bei Užbaikalės tarmėse *заснуть*, *засыпать* ‘užmigti’, kalbant apie vandens telkinius, reiškia ‘užšalti’, pavyzdžiui, apie Baikalą: *А у вас коли он заснул?* „O pas jus kada jis užmigo?“³⁹ Alek-

sandro Potebnios žodžiais: „Miegas – tai šaltis: Tverės tarmėje *заснуть* ‘užmigti’ apie ežerą – ‘užšalti’“⁴⁰. Savo ruožtu, ledui tirpstant – grįžtant gyvybei, atanka, atsimerkia vandens telkinių „akys“. Kaip Kazio Bradūno eilutėse iš „Pavasario sonatos“: *Kai ledinės vandens akys / Atanka žydrąja gelme*⁴¹ – taigi atgyja, nubunda iš žiemos miego.

Nubudimas, atsitokėjimas, dvasinis prisikėlimas, atgaiva kartais tiesiogiai remiasi tirpstančio ledo, atitirpusio, pasiliejusio vandens vaizdiniu. Štai veiksmožodžių *atsi-tokėti*, *ati-tókti* ‘atsipeikėti, atsigausti apsvaigusiam, nualpusiam’, ‘atsigausti po didelių įspūdžių, susijaudinimo, pykčio ar pan.’, taip pat ‘ilgai galvojus suprasti, suvokti, atsiminti’ ir t. t. pirminė reikšmė yra ‘suminkštėti, atsileisti’, ‘po sausros ar šalčio atidrekti (apie orą)’, pavyzdžiui: *Buvo šalta, dabar atatoko* (Daugėliškis, Ignalinos r.); *Po šalčiam oras lyg kiek atatoko* (ten pat); ir tiesiog ‘atplūsti’: *Vanduo atitoksta, griauža, griauža ir išgriauža tas attackas* (Mosėdis, Skuodo r.); daiktavardis *atótokis* – tai tiesiog ‘atodreki, atlydys’: *Po šitokiem šalčiam vis būva atotokis* (Daugėliškis)⁴². Ir etimologiškai šie žodžiai yra bendrašakniai su *tekėti*⁴³. Savo ruožtu (*ati*)*tekėti* turi perkeltinę, psichinę reikšmę ‘atsitokėti, atsigavelelėti, atsigausti’: *Tėvukas kai žiemą įsirgo, tai tik vasarą atitekėjo* (Zapyškis, Kauno r.); *Koja atsitekėjo* ‘atitirpo’ (J. Barono 1933 m. žodynas); *Motyna atsitekėjo nuo išgąščio, apsižvalgė* (Žemaitė); *Dabar mano dvasia ben kiek atsitekėjo* (A. Baranauskas); *Apalpus Lietuva vėl atsitekėjo* (L. Ivinskio „Kalendorius“, 1861 m.) ir t. t.; šios perkeltinės, dvasinės prasmės prigimtį mena reikšmė ‘praeiti skausmui, atsiradusiam nuo šalčio’, kuri tiesiogiai veda prie pirminės reikšmės ‘atitirpti, atsileisti’, kalbant apie įšalą, pavyzdžiui: *Tai, kad jau būt attekėjus visa [žemė]!* (Leipalingis, Lazdijų r.)⁴⁴. Dar vienas iškalbingas pavyzdys: *Atsitekėjo širdis, nieko nebebijau* (Šatės, Skuodo r.)⁴⁵. Taigi atitokimas, atsitokėjimas, at(s)itekėjimas iš vidinio sąstingio – iš sąmonės aptemimo, kaip nubudimas iš slogaus sapno ar supratimas to, kas ilgą laiką buvo nesuprantama, – lietuvių kalboje savaime mena užšalusio vandens, žiemos ledo atitirpimą ir pasiliejamą, tekėjimą, „dvasinį pavasarį“.

Kaip Vytauto Mačernio („Rudens sonetai“ 6):

34 ФсЭСРЯ III: 786–787, 789; ЧрИЭС II: 213–214; Воруś 2005: 585; Якубович 2003: 191.

35 ДлПРН: 294.

36 ФсЭСРЯ II: 111; ЧрИЭС I: 332; Воруś 2005: 740; Якубович 2003: 191.

37 ФсЭСРЯ III: 772; ЧрИЭС II: 207; LKŽ XIII: 944–945; KtLEV II: 306–307.

38 Павлович 2004: 434; vertimai mano.

39 Журавлев 2005: 297.

40 Потебня 2000: 118.

41 Bradūnas 1990: 244.

42 LKŽ XVI: 481–482; I: 411.

43 FrLEW: 21, 1105.

44 LKŽ XV: 1109, 1111.

45 LKŽ XIV: 894.

*Bet tu žinai: šventa judėjimo ugnis,
Sutirpdžius lytį seną,
Naujam Pavasary atgis.*⁴⁶

Užtat ir liaudies dainoje mergina prisipažįsta:
*Man širdelė kaip ledelis / Pavasarį tirpsta*⁴⁷.

Palyginimui – pavyzdys iš Renesanso alchemijos. Šiuolaikinės anglų kalbos *solve* '(iš)spręsti', *solution* 'sprendimas' pirmine reikšme yra būtent 'tirpimas, tirpimas, tirpalas', kaip *dissolve* 'tirpti, skystėti; (iš)tirpinti, tirpdyti, skystinti' ir *dissolution* 'ištirpimas'; šie žodžiai XIV–XVI a. buvo perimti iš lotynų kalbos (*dis*)*solutio* 'atsirišimas, pasileidimas, atsipalaidavimas; suirimas, išsiskaidymas; (iš)tirpimas', (*dis*)*solvo,-ere* 'atrišti, paleisti, atpalaiduoti; išardyti, išskaidyti, išsklaidyti; ištirpinti'⁴⁸. Perkeltinės 'sprendimo' reikšmės įsigalėjimą anglų kalboje iškalbingai iliustruoja toks žymaus XVI a. anglų alchemiko Gerardo Dorno samprotavimas (lotyniškai, iš 1652 m. Londone išleisto alcheminių tekstų rinkinio *Theatrum chemicum Britannicum*): „Cheminis skaidymas prilygintinas filosofinėms studijoms, nes kaip filosofai sudijuodami atsiduoda žinojimui, taip gamtos daiktai skaidydami atsiduoda tirpimui (*ad solutionem*). Su tuo palygintinas filosofinis žinojimas, nes kaip tirpdomi ištirpsta kūnai, taip pažinimu ištirpdomos filosofų dvejonės (*ut per solutionem corpora solvuntur, ita per cognitionem resolvuntur philosophorum dubia*)“; kitur G. Dornas šią alegoriją dar paryškina: „Pirmasis žingsnis kylant prie aukštesniųjų dalykų yra tikėjimo pastanga, nes per ją žmogaus širdis sutirpsta į vandenį (*ad solutionem in aquam*)“; tekstus pateikęs Karlas Gustavas Jungas daro išvadą: „Iš šių teiginių akivaizdu, jog Dornas alcheminę *solutio* suprato pirmiausia kaip dvasinį bei moralinį reiškinį ir tik paskui kaip fizinį. Pirmoji darbo dalis – tai psichinis dvejonių bei konfliktų 'ištirpimas', pasiekiamas savęs pažinimu“; šitaip „dvasiniu pažinimu ištirpdomas savanaudiškas širdies užkietėjimas, sukeltas pirminės nuodėmės: širdis atsileidžia į vandenį. Tuomet jau gali prasidėti pakilimas į aukštesnius lygmenis.“⁴⁹

Galime tik pritarti budologui Herbertui Giunteriui: „Išvada ta, kad problemos nėra išsprendžiamos (*solved*) – jos ištirpsta (*dissolve*), ir viena problema tirpdama ištirpdo kitą“⁵⁰. Lygiai taip, kaip atsileidžia ledas širdyje.

Budizmui ir toks požiūris, ir pati metafora perdėm būdingi. Štai tibetietis Sogjalas Rinpočė pataria: „Galvokite apie savo paprastą, emocijų ir minčių valdomą *aš* kaip apie ledo ar sviesto gabalą, padėtą saulėkaitoje. Kai tampate atšiaurūs ir šalti, leiskite šiam agresyviai jausmui ištirpti savo meditacijos saulės spinduliuose.“⁵¹ Kad širdis tebesant gyvam, o mirus – vėlė nebūtų kaip ledo lytelė.

Ir dzeno koanuose užtinkame tą patį įvaizdį. Štai viename iš jų pasakojama, kaip IX a. dzeno meistras Sepò kartą sutiko vieną geriausių savo mokinių Genšą ir tarė: „Mirus mokytojui Džinso, prie manęs priėjo vienuolis ir paklausė: 'Kur jis, miręs, dabar yra?' Aš atsakiau: 'Tarsi ledas, ištirpęs į vandenį.' Genša atsiliepė: 'Aš taip nebūčiau pasakęs.' Sepò paklausė: 'Ir ką gi tu būtum pasakęs?' Genša tarė: 'Tarsi vanduo, sugrįžęs į vandenį.'“⁵² Taip čia pripažinta, kad mokytojas Džinso buvo nubudęs – atitokęs iš širdį kausčiuo ledo dar būdamas gyvas.

Taigi įvaizdis tradicinis, pasitelkiamas nuo seno. Antai tantrinio budizmo patriarchas Saraha (tikėtina IX a.) yra sudėjęs tokį ketureilį:

Nuolat veikiamas [šalto] oro
Net tekantis vanduo sukietėja kaip uola;
Dualistinio troškimo veikiamas sumišęs protas
Sukietina net tai, kas buvo be lyties.⁵³

(„Dualistinis troškimas“ čia – tai kabinimasis į gėrio ir blogio priešpriešą; „kas buvo be lyties“ – tvaraus pavidalo neturinti, beformė pirmapradė sąmonės erdvė; lietuvių žodis *lytis* dėl reikšmių 'išvaizda, pavidalas, forma' ir 'ledo luitas' dviprasmybės čia įtaiko tiesiog kaip pirštų į akį.)

Atitinkamai Saraha aiškino ir dvasinio nušvitimo pakopas: pradžioje tai „lyg žinojimas, kad ledas yra tas pats vanduo“, paskui iš tikrųjų gyvenime „ledas ima virsti vandeniui“, ir galiausiai ateina aukščiausias išsipildymas, „lyg visas ledas būtų virtęs vandeniui“⁵⁴. Žymus XII a. tibetietiškojo budizmo mokytojas Gampopa pabrėžė, kad aukščiausia tikrovė smelkia šį regimąjį reiškinį pasaulį, todėl jos nereikia ieškoti kažkur kitur, anapus regimojo reiškinio pasaulio, o kas taip daro, tas „tarsi ieško vandens už ir anapus ledo“⁵⁵. Aukščiausioji būtis – tai ta pati kasdienė buitis, tik atitirpusi, atitokusi iš

46 Mačernis 1990: 54.

47 BKT: 117, Nr. 144.7.

48 OEE: 129, 449; Klein 2003: 220, 697.

49 Jung 1977: 271–272, žr. 229, 578, išn. 587; taip pat žr. Юнг 1997: 192, išn. 1.

50 Guenther 1972: 121.

51 Sogjalas 2011: 79.

52 Suzuki 1972: 85.

53 Namgyal 1993: 195; tirpstančio ledo, sniego vaizdinius panašiam kontekste dar plg. 238, 282–284.

54 Guenther 1972: 153, išn. 79.

55 Guenther 1972: 149, išn. 13.

nesąmoningumo. Panašiai jau Padmasambhava, VIII a. atnešęs budizmą iš Indijos į Tibetą, mokė, jog regimąjį reiškinių pasaulį reikia ne neigti ar atmesti, bet atpažinti jo tikrąją esmę, ir tuomet jis pats savaime į ją atvirsta: „Tarsi ledui ištirpus į vandenį.“⁵⁶

Šiuo požiūriu, visas šis regimasis, arba materialusis pasaulis yra tarsi į ledą sustingusi dvasia – į regimas, apčiuopiamas lytis žiemos sukaustyta upė. Jau esame nagrinėję *sutvėrimą* šalčiu – kaip kad vanduo sušąla, sustingsta ir *sutvirtėja* į ledą⁵⁷. Pasak Vydūno, tuokart jau minėto, „daug teisingiau yra sakyti, materė esanti sutirštėjusi dvasia, negu tai, kad dvasia pasidaranti iš materės. Kaip ledas, tapęs iš vandens, vėl virsta vandenimi, taip ir materė virsta pagaliau eteriu“⁵⁸, dvasia. Arba kiek kitaip, bet tuo pačiu pamatiniu vaizdiniu remiantis: „Žmonės krinta į žinomąją būtį, į pasaulį, kaip sniegas vienas po kito. Ir taip iš jo traukiasi“⁵⁹ – ištirpdami.

Tai ir dvasinio nubudimo esmė, kuris gali prasidėti tik tuomet, kai *ledokas* širdyje atitoksta.

Kaip atitinkamų įvaizdžių kupiname Kazio Binkio sonete „Ledai“:

*Į upės putojančią žiūriu krūtinę.
Lyg žvėris laukinis, užtvertas į gardą,
Ji blaškos po krantus ir kaukdama ardo
Žiemos sudarytąjį tiltą ledinį.*

*Ir lūžta ledai, lyg nematomo kardo
Ašmuo bekapotų jų veidą stiklinį,
Ir plaukia tolyn eilėmis susipynę,
Ir vandens bangose daužydamiės nardo...*

*O upė! Kaip lengva tau laisvę įgyti!
Galingosios bangos ir saulė skaisčioji
Tau padeda uždangą kietą ardyti.*

*Bet man kas padės, pasakyk, galingoji,
Tuos šaltus ir žiaurius ledus sutirpdyti,
Ką spaudžia taip širdį krūtinėj silpnoje?..⁶⁰*

ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Chlebnikovas, Velimiras = Велимир (Велемир) Хлебников
Dornas, Gerardas = Gérard Dorn, lo. Gerardus Dorneus
Džinsò = ang. Jinso
Genša = ang. Gensha
Giunteris, Herbertas = Herbert V. Guenther
Ivanovas, Vsevolodas = Всеволод Вячеславович Иванов

56 Guenther 1972: 53.

57 Razauskas 2021: 13–20.

58 Vydūnas 1992: 294.

59 Vydūnas 1990: 428.

60 Binkis 1999: 54–55.

Jevtušenka, Jevgenijus = Евгений Александрович Евтушенко
Jungas, Karlas Gustavas = Carl Gustav Jung
Platonovas, Andrejus = Андрей Платонович Платонов
Potebnia, Aleksandras = Александр Афанасьевич Потебня
Sepò = ang. Seppo
Sogjalas Rinpočė = ang. Sogyal Rinpoche
Šalamovas, Varlamas = Варлам Тихонович Шаламов
Toporovas, Vladimiras = Владимир Николаевич Топоров

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Balys 1949 = *Istoriniai padavimai*. Spaudai paruošė Dr. Jonas Balys. Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, 1949.
Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
Balys 2004 = Jonas Balys. *Raštai*, V. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
BDS = *Krišjāņa Barona Dainu skapis*: <<http://www.dainu-skapis.lv>>.
Binkis 1999 = Kazys Binkis. *Raštai*, I: *Poezija*. Vilnius: Pradai, 1999.
BKT = *Biržų krašto tautosaka*. Užrašė Julius Janonis ir Marija Janonienė, parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1982.
Boryś 2005 = Wiesław Boryś. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 2005.
Bradūnas 1990 = Kazys Bradūnas. *Prie vieno stalo*. Vilnius: Vaga, 1990..
BRMŠR = *Baltų religijos ir mitologijos relikvai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.): Šaltinių rinkinys*. Sudarė ir parengė Vytautas Ališauskas. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2016.
BsĮT = *Įvairi tautosaka iš rinkinių*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
BsJK = *Juodoji knyga*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
BsLP I = *Lietuviškos pasakos*, I. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 2001.
BsLPJ IV = *Lietuviškos pasakos įvairios*, IV. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1998.
DvPSO = *Pasakos, sakmės, oracijos*. Surinko Mečislovas Davainis–Silvestraitis. Paruošė Bronislava Kerbelytė ir Klimas Viščius. Vilnius: Vaga, 1973.
FrLEW = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965. (Puslapių numeravimas išsistinis.)
Guenther 1972 = Herbert V. Guenther. *The Tantric View of Life*. Berkeley–London: Shambala, 1972.
JšLD III = *Lietuviškos dainos*, III. Užrašė Antanas Juška. Paruošė A. Mockus. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954 (Казань, 1882).
Jung 1977 = Carl Gustav Jung. *Mysterium Coniunctionis: An Inquiry into the Separation and Synthesis of Psychic Opposites in Alchemy*. Princeton: Princeton University Press, 1977.
KkLSP = *Latviešu sakāmvardi un parunas: Izlase*. Sastādījusi E. Kokare. Rīgā: Latvijas PSA Zinatņu akadēmijas izdevniecība, 1957.
Klein 2003 = Ernest Klein. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam etc.: Elsevier, 2003.
KnsLM = *Lietuvių mįslės: Rinktinė*. Sudarė ir parengė Aelita Kensminienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018.
KrLEV II = Konstantins Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, II. Rīga: Avots, 1992.

- Kursīte 1996 = Janīna Kursīte. *Latviešu folklorā mītu spoguļi*. Rīga: Zinātne, 1996.
- LDdz = *Latvju Dievādzesmas*. Ieraudzījis un sakārtojais Brastiņu Ernests. Latvju dievturu sadraudze, 11980.
- LJR = *Lyg ižanga į Requiem*. Sudarytojas Kęstutis Subačius. Vilnius: Naujoji Romuva, 2008.
- LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius, 1956–2002.
- LTsR = *Lietuvių tautosakos rinktinė*. Paruošė Amb. Jonynas ir kiti. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.
- Mačernis 1990 = Vytautas Mačernis. *Po ūkanotu nežinios dangum: poezija, proza, laiškai*. Vilnius: Vaga, 1990.
- Mykolaitis-Putinas 1982 = Vincas Mykolaitis-Putinas. *Lyrika*. Vilnius: Vaga, 1982.
- Namgyal 1993 = Takpo Tashi Namgyal. *Mahāmudrā: The Quintessence of Mind and Meditation*. Translated and annotated by Lobsang P. Lhalungpa. Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.
- Nėris 1984 I, III = Salomėja Nėris. *Raštai*, I: *Poezija 1920–1940*; III: *Proza, dienoraščiai, laiškai*. Vilnius: Vaga, 1984.
- OEE = *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Edited by T. F. Hoad. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Razauskas 2021 = Dainius Razauskas. *Sutvėrimas šalčiui*. // *Būdas*, 2021, Nr. 2.
- Sauka 1970 = Donatas Sauka. *Tautosakos savitumas ir vertė*. Vilnius: Vaga, 1970.
- SkardžiusRR IV = Pranas Skardžius. *Rinkiniai raštai*, IV: *Moksliniai straipsniai ir studijos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- Sogjalas 2011 = Sogjalas Rinpočė. *Tibetiečių gyvenimo ir mirties knyga*. Kaunas: Mijalba, 2011.
- SP I = *Stebuklinės pasakos*, I. Sudarė ir parengė Jūratė Šlekonytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
- Suzuki 1972 = Daisetz Tejtaro Suzuki. *Living by Zen*. Edited by Christmas Humphreys. London: Rider & Company, 1972.
- SVīt = *Sidra Vītols: Tautos dziesmu krājums*. Sastādījuši Dr. phil. J. A. Jansons un N. Kalniņš. Rīga: K. Rasiņa apgāds, 1943.
- Šmitas 2004 = Pēteris Šmitas. *Latvių mitologija*. Vilnius: Aidai, 2004.
- ŠmLTT = *Latviešu tautos ticējumi*. Sakrājais un sakārtojais Prof. P. Šmits. Rīgā: Latviešu folkloras krātuves izdevums, 1940–1941.
- Ulčinskis 1995 = Vladas Ulčinskis. *Raitininkų kaimas (1850–1950)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
- Vaitkevičienė 2001 = Daiva Vaitkevičienė. *Ugnies metaforos: Lietuvių ir latvių mitologijos studija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- Vaitkevičius 2003 = Vyktintas Vaitkevičius. *Alkai: baltų šventviečių studija*. Vilnius: Diemedis, 2003.
- Vaitkevičius 2005 = Vyktintas Vaitkevičius. *Medicina baltų šventviečių kontekste*. // *Žmogaus samprata tradicinėje kultūroje*. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2005.
- Vydūnas 1990, 1992 = Vydūnas. *Raštai*, I, III. Vilnius: Mintis., 1990, 1992.
- VILD = *Laumių dovanos: Lietuvių mitologinės sakmės*. Paruošė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1979.
- VISV = *Sužeistas vėjas: Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vyturis, 1987.
- Афанасьев 1995 I = Александр Николаевич Афанасьев. *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, I. Москва: Современный писатель, 1995.
- Виноградова 1999 = Людмила Николаевна Виноградова. *Материальные и бестелесные формы существования души*. // *Славянские этюды: сборник к юбилею С. М. Толстой*. Москва: Индрик, 1999.
- ДлПРН = *Пословицы русского народа: Сборник В. И. Даля*. Москва: Русский язык Медиа, 2004 (1862).
- ДлТС II = Владимир Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, II. Москва: Русский язык, 1981 (1881).
- Журавлев 2005 = Анатолий Федорович Журавлев. *Язык и миф: Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу»*. Москва: Индрик, 2005.
- Павлович 2004 = Наталия В. Павлович. *Язык образов: Парадигмы образов в русском поэтическом языке*. Москва: Азбуковник, 2004.
- Потебня 2000 = Александр Афанасьевич Потебня. *Символ и миф в народной культуре: Собрание трудов*. Москва: Лабиринт, 2000.
- Толстой 2003 = Никита Ильич Толстой. *Очерки славянского язычества*. Москва: Индрик, 2003.
- ТопоровПЯ IV = Владимир Николаевич Топоров. *Прусский язык: Словарь*, IV: *К–L*. Москва: Наука, 1984.
- ФсЭСРЯ I–IV = Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, I–IV. Санкт-Петербург: Азбука, 1996.
- ЧрИЭС I–II = Павел Яковлевич Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, I–II. Москва: Русский язык, 1999.
- Шейн 1902 = *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном*, том III. Санкт-Петербург, 1902.
- ЭССЯ I–XXXIV = *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*. Под редакцией О. Н. Трубачева, I–XXXIV. Москва: Наука, 1974–2008.
- Юнг 1997 = Карл Густав Юнг. *Психология переноса; Статьи*. Москва: Ваклер, Рефл-Бук, 1997.
- Якубович 2003 = Мариола Якубович. *Физиологические мотивации в названиях эмоций*. // *Этимология 2000–2002*. Москва: Наука, 2003.

LEDOKAS: : “THE HEART OF ICE” IN SPIRITUAL TRADITION

Dainius RAZAUSKAS

It is maintained in the article that the assumptive Slavic borrowing of the Lith. ledokas [mean, malicious, vicious, nasty] should not be considered as just sheer borrowing because it can also be connected to ledokas – “piece of ice” and ledas – “ice”. To support such a proposition, abundant and prevailing psychological and spiritual symbolism of ice and frost is presented, with an emphasis on Lithuanian tales in which icy hearts, or hearts of ice, are attributed to witches, hags, and wicked people. Eventually, on behalf of more comprehensive a view, appropriate Buddhist imagery is introduced in which the darkened, dull, sullen mind is compared to frozen water, ice, and the enlightened mind – to melting ice, flowing water. Either way, an overwhelming customary metaphor of winter and spring (respectively, stagnation and flow) encompasses all these particular cases.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Antakalnio g. 6, LT-10308, Vilnius

E. paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt

Gauta 2021 12 15, įteikta spaudai 2022 02 20

Pamario nendrēs. Arūno Baltēno nuotrauka

NENDRĖ BALTŲ MITOLOGIJOJE

Marija ZAVJALOVA

Straipsnyje nagrinėjama nendrės mitologema remiantis lietuvių ir latvių tautosakos (dainų, užkalbėjimų, pasakų, mįslių) duomenimis ir įtraukiant tipologiškai panašią kitų pasaulio tradicijų medžiagą. Visų pirma, nendrės mitologemai yra aktuali semiotinė gyvenimo–mirties opozicija, kurioje nendrė atstovauja mirusiųjų pasauliui, tačiau ne vienaprasmiškai. Bene visuotinai pasaulyje yra paplitęs siužetas apie nendrę, išaugusią iš nekaltai užmušto personažo kūno, tačiau esama ir siužetų, kuriuose iš nendrės buvo sukurti žmonės. Lietuvių ir latvių tautosakoje užfiksuoti motyvai leidžia sieti nendrę su ligos įveikimu, apskritai su gyvybingumu, su vedybine simbolika. Lietuvių ir latvių tradicijose nendrė dažniau siejama su moterimis (nors latvių dainose palyginama ir su jaunikiu), o slavų tautų pasakose ji dažniau išauga ant berniuko kapo. Nendrės ryšys su mitiniais personažais taip pat nėra vienareikšmis: lietuvių tradicijoje šis augalas siejamas su apatiniu pasauliu (velniu), o latvių dainose turi ryšį su dangaus dievybėmis. Nendrės sąsaja su gyvenimo ištakomis atsispindi ir kitų pasaulio tautų mitologijose. Sukaupti duomenys leidžia daryti išvadas apie nendrės vaizdinio baltų tautosakoje ypatumus.

Reikšminiai žodžiai: nendrė, baltų tautosaka, mitologija, augalų simbolika, Lietuva, Latvija.

■ IŽANGA

Nendrė (lot. *Phragmites*) – miglinių (*Poaceae*) šeimos daugiamečių žolynų gentis, kuriai priklauso 5 rūšys, plačiai paplitusi visuose žemynuose. Nuo senų laikų jos švelnūs ir saldūs šakniastiebiai buvo naudojami maistui, o tuščiaviduriai stiebai dėl šilumos izoliacinių savybių – kaip statybinė medžiaga. Tuo remiasi ir nomenklatūrinis augalo pavadinimas *Phragmites* – iš gr. *phragma* ‘žiogris, tvora’ (БЭР: 487). Nendrėmis stogai dengti ir Lietuvoje, ypač Žemaitijoje (ŽTKA: 40). Nendrės naudotos ir patalpoms papuošti: antai Klaipėdos krašte žinomas paprotys švenčiant Sutvirtinimo šventę iš nendrių pintais sodais padabinti mokyklos klase, juos kabindavo ir sulaukus atostogų (LVA). Kitas nuo seno aktualus nendrių panaudojimo būdas – pučiamiesiems muzikos instrumentams gaminti. Vienu iš seniausių laikoma birbynė sairinksė, pavadinimą gavusi iš nendre pavirtusios graikų nimfos vardo. Tuo pačiu žodžiu pavadintas ir paukščių balso organas (*syrinx*), o kai kuriose kalbose – ir švirškštas (ang. *syringe*, it. *siringa* ir kt.). Lietuvoje skudučiai, birbynės, švilpukai irgi buvo daromi iš nendrių (LNM parodos).

Baltišką nendrės pavadinimą liet. *néndrė*, latv. *niédre* E. Frenkelis (Fraenkel) sieja su sen. indų *naḍá*, irgi ‘nendrė’, ir kildina iš ide. šaknies **ned-* / **nōd-* ‘rišti’, iš kurios taip pat yra kilę lot. *nōdus* ‘mazgas’, *nassa* ‘žuvų spąstai’, air. *nasc* ‘žiedas’, got. *nati* ‘tinklas’ (LEW: 493). Įdomu, kad ir lotyniškasis nendrės pavadinimas *harundō* turi metonimines reikšmes ‘meškerė’, ‘kalkintos šakelės paukščiams gaudyti’, ‘rašiklis’, ‘strėlės kotas, strėlė’, ‘piemens

dūdelė’, ‘fleita’ (PIED: 188), atitinkančias iš nendrių gamintus daiktus. Taigi, viena iš svarbiausių, aktualiausių šio augalo ypatybių yra jo ilgas tuščiaviduris stiebas, panaudojamas kuo įvairiausiai tikslais. Toliau pamatysime, kaip realios ir įsivaizduojamos nendrės savybės atsispindi mitologijoje.

NENDRĖ – MOTERIS

Nendrės, kaip ir apskritai augalų, simbolika siejama su gyvenimo ir mirties, atgimimo motyvais, taip pat su antropomorfiniais siužetais. Kadangi nendrė yra laukinis augalas, o jos gyvenamoji terpė – vanduo, suvokiama kaip šio ir ano pasaulio riba, jos mitologijoje labai ryškus kažko kito, svetimo, kitokio nei „savoji“ erdvė, motyvas.

Antropomorfiniame kontekste plono, subtilaus, vėjyje siūbuojančio augalo vaizdas asocijuojasi su jauna mergina. Ir lietuvių mįslėse nendrė dažnai užmenama per mergaitės, mirkančios ilgas kasas ir kojas vandenyje, įvaizdį:

Panos ant kranto, kasos vandeny (Nendrės) (LTR 210 (216-103));

Marių mergaitė, šilkų kasos, kojos vandeny mirksta (Nendrė) (LTR 5150 (59));

Jauna graži panelė sėdi ant kranto, o kojas vandeny laiko (Nendrė) (LTR 3882 (3)).

Taip pat plg. kontekstus, kuriuose mergina lyginama su nendre:

Grakšti, tėva, kaip nendrė laiba (KrvP (Ut));

Grakšti kaip nendrė (KrvP (Mrc));

Liekna kaip nendrė mergelė (rš.);

Mano mergelė auga kiemelyj kaip ežere nendrelė
(LKŽ: nendrė).

Kai kuriose mįslėse kartu pabrėžiama, kad mergina yra svetima, ji kalba svetima (nesuprantama) kalba:

Marių panelė žilom suknelėm, vokiškai šneka
(*Nendrés*) (LTR 6557(94));

Jūrių panos, šilkų kasos, lotyniškai šnekas (*Nendrés*) (LTR 37(1051)).

Liaudies dainose nendrių tema siejama su vedybomis. Pavyzdžiui, latvių dainose nendrė tapatinama su nuotaka:

Balta puķe, zaļa niedre
Zied ezera maliņā;
Balta puķe māsa mana,
Zaļa niedre līgaviņa.
(DS: Nr. 11059-5)

Balta gėlė, žalia nendrė
Žydi ežero pakraštyje;
Balta gėlė – mano sesuo,
Žalia nendrė – nuotaka.

Līdz pusei es iebridu
Baltā puķu ezarā.
Baltai puķei roku devu,
Zaļai niedrei gredzentīnu;
Balta puķe mana māte,
Niedre mana līgaviņa.
(DS: Nr. 11059-8)

Ligi pusės aš įbridau
Baltan gėlių ežeran.
Baltai gėlei ranką daviau,
Žaliai nendrei žiedužėlį;
Balta gėlė – mano motė,
Nendrė – mano nuotakėlė.

Ir lietuvių, ir latvių dainoms būdingas ant nendrių kabinamo merginos vainikėlio motyvas:

– *Berneli mano,*
Mano jaunasis,
Kur dėtie vainikėlį,
Vainiką žalių rūtų?

– *Mergele mano,*
Mano jaunoji,
Kabinkie in nendrelę,
In geltoną šakelę.

Vai, ir ištiko
Šiaurus vėjelis,
Nunešė vainikėlį
In gilų Dunojėlį.
(BsTB 10: 209, Nr. 336. Daina V 1703)

Skalojosi, velejosi
Straujupites maliņā;
Skalodama, veledama,
Ņiedrē kāru vainadziņu.
Daskrien zaļa lidaciņa,
Norauj manu vainadziņu.
(DS: Nr.13595-31)

Skalavau, skalbiau
Sraunios upės pakraštyje;
Skalaudama, skalbdama,
Ant nendrės pakabinau vainiką.
Atplaukė žalioji lydeka,
Nuplėšė mano vainiką.

Abiem atvejais vainikas ant nendrių reiškia nelaimingą santuoką – jaunikio apgavystę arba gyvenimą su našliu. Plg. pirmosios dainos pabaigą:

Vai, apkalbėjai,
Šelmi berneli,
Vis neteisiom kalbelēm,
Melagiškais žodeliais.
(BsTB 10: 209, Nr. 336. Daina V 1703)

Vai Dievīnu, ko darišu,
Grib atraitnis mani jemt.
Sviežu savu gredzentīnu
Sīkai kārklū krūmīnāi,
Maucu savu vainadzīnu
Zaļas niedres galīnāi,
Laižos pate upītēi,
Rauduvīšu pulcīnāi:
Labāk upes rauduvīte,
Ne atraiša līgavīna.
(LD: Nr. 9297)

Vai, Dievuli, ką darysiu
Nori našlys mane imti.
Sviedžiau savo žiedužėlį
Į mažą karklų krūmelį,
Moviau savo vainikėlį
Ant žalios nendrės viršūnės,
Leidau pati į upelę
Į kuojų pulkelį:
Geriau upėje kuojelė
Negu našlio nuotakėlė.

Lietuvių vestuvinėse dainose nendrė lyginama su nelaiminga jauna marčia, kuriai nepatinka gyventi naujoje šeimoje. Pavyzdžiui, mergina skundžiasi sunkiu gyvenimu tinginio vyro namuose:

Čion juoda duona,
Ir tos neduoda, –
Sopa mano širdelę.

Ilgiaus pabūsu –
Labjaus sudžiūsu,
Kaip nendrelė svyruosu.
(BsTB 10: 245, Nr. 363. Daina Š 279)

Nendrės vieta pelkėje (*terp vandenėlių, terp rūdymėlių*) perteikia nelaimingą marčios padėtį pas anytą:

*Kalba nendrelė
Lygioj lankelėj,
[Lygioj lankelėj]
Su dobilėliu.*

*Tarė nendrelė
In dobilėlį,
[In dobilėlį]
Kaip in brolelį:*

*– Bepig tau augtie
Terp žolynėlių,
[Terp žolynėlių]
Lygioj lankelėj.*

*Bėda man augtie
Terp vandenėlių,
[Terp vandenėlių.]
Terp rūdymėlių.*

*Ant mano šaknų
Pilki žvirgždeliai,
Per viduružį
Žali maureliai,*

*[Per viduružį
Žali maureliai,]
O viršūnėlę
Vėjelis laužo.*

* * *

*Kalba martelė
Su mošytėle,
[Su mošytėle]
Kaip su sesele.*

*Tarė martelė
In mošytėlę,
[In mošytėlę]
Kaip in sesele:*

*– Bepig tau augtie
Pas motinėle,
[Pas motinėle,]
Pas širdužėlę:*

*Pas motinėle
Lengvi darbeliai,
[Lengvi darbeliai,]
Meilūs žodeliai,*

*Pas anytėlę
Sunkūs darbeliai,
[Sunkūs darbeliai,]
Rūstūs žodeliai.
(BsTB 9: 244, Nr. 172. Daina D 191)*

Karinėse dainose nendrė taip pat pasirodo aprašant sunkų gyvenimą svetimame krašte:

*Vai, aisim aisim,
Mes čion nebūsime,
In svetimą šalele.*

*Čion juoda duona,
Ir tos neduoda –
Sudžiūsime kaip nendrelės.*

*Ilgiaus pabūsime –
Labjaus sudžiūsime,
Kaip nendrelės siūbuosime.*

(BsTB 10: 199, Nr. 392. Daina Š 558 + K 178)

*Žirgas krimto sausas nendres,
Aš pats jaunas – juodą duoną.
(BsTB 10: 22, Nr. 219. Daina K 257)*

Čia nendrė – stokos, sunkumų simbolis. Apskritai nendrė yra susijusi su netektimi, praradimu. Savo ruožtu santuokos priešybė – vienvėdis, kaip posakyje: *Viena kaip nendrelė siūbuoju iš vieko* (LKŽ). Su nendre palyginama ir viena likusi (vyra palaidojusi) našlė lietuvių laidotuvių raudoje:

Oi, aš siūbuoju kap toj nendrelė an čysto vandenėlio vėjelio puciamą, tep aš siratėlė iš dzidzių rūpestėlių ir gailių ašarėlių (BsTB 11: 207, IV laidotuvių rauda).

Vestuvinėse dainose nendrė pasirodo jaunajai skiriantis su tėvais:

*Tu negirdėsi, mano mergele,
Močiutės gailiai verkiant,
Tėvelio dūsaujančio.*

*Tik tu girdėsi, mano mergele,
Maružės užaujančias,
Nendružės siūbuojančias.*

*Tai tu mislysi, mano mergele,
Maružės kad močiutė,
Nendružės kad tėvelis.
(BsTB 10: 64, Nr. 244. Daina V 1703)*

Šiuo atveju nendrė tapatinama su tėveliu. Ki-toje dainoje ji lyginama su motina:

*Kaip priplauksiu nendrelę,
Tai bus mūsų močiutė. [2]*

*Kaip priplauksiu švendrelį,
Tai bus mūsų tėvelis. [2]
(BsTB 9: 53, Nr. 24. Šeimos baladė)*

Pažymėtina, kad motinos praradimo ir jos paieškų nendrėse motyvas aptinkamas ir latvių dainoje:

*Man pazuda māmuliņa,
Mīļu Māru vadījot.
Purvā niedres nolauzīju
Sav' māmiņu meklējot.
Niedres purvā nolauzīju,
Māmuliņu neatradu
(Tdz: Nr. 38464).*

Man prapuolė mamytė,
Lydint mielą Marą.
Sulaužiau nendres pelkėje
Savo mamytės ieškodama(s).
Sulaužiau nendres pelkėje,
Neradau mamytės.

Tačiau saulėtos, auksinės nendrės motyvas, pasak J. Kursytės, siejamas su vyrišku kūrybišku mu ir atsispindi, pavyzdžiui, dainoje, kur vaikinai pasirenka nuotaką pasitelkęs nendrę:

*Es pasviedu zelta niedri
Pa meitiņu kājiņām.
Pirmā nāca, pāri kāpa,
To vēlēju dzērājam;
Otra apkārt aptecēja,
To vēlēju bāliņam;
Trešā nāca, tā uzņēma,
Tā būs mana līgaviņa.*

Aš sviedžiau auksinę nendrę
Merginoms po kojomis.
Pirmoji atėjo, peržengė –
Tą linkiu girtuokliui;
Antra aplink apibėgo –
Tą linkiu broleliui;
Trečioji atėjo, ta pakėlė –
Ji bus mano nuotakėlė.
(LD: Nr. 33559,5).

Tas pats vedybų motyvas, tik su žalia nendre – kitoje latvių dainoje:

*Dzērajs puisis lielijās
Ņemt diženu līgaviņu.
Balta puķe, zaļa niedre,
Ta dzēraja līgaviņa.
(DS: Nr. 19903-7).*

Girtuoklis bernas giriasi,
Kad pasiims gerą nuotaką.
Baltas žiedas, žalia nendrė,
Tai girtuoklio nuotaka.

Taigi, galima sakyti, kad tiek žalia, tiek auksinė nendrė yra susijusi su vaisingumu ir vedybomis, tik auksinės spalva, priešingai žaliai, yra teigiamas požymis. Dainose taip pat yra įrodymų, kad nendrę galima suvokti kaip vietą, kur gimsta

vaikai (plg. aukščiau pateiktą nendrės palyginimą su motina lietuvių dainose):

*Kur, puisiti, tu izaugi
Ar tik jauku valodiņu?
- Es izaugu jūriņā
Zem niedrišu saknītēm.
(Tdz: Nr. 55184)*

Kur, berneli, tu išaugai
Šitoks iškalbingas?
- Aš išaugau jūroje
Po nendrių šaknelėmis.

*Kur tu augi, smuks puisiti,
Ka es tevi neredzēju?
- Es izaugu jūriņā,
Zaļas niedres galiņā.
(LD: Nr. 5437,4)*

Kur tu augai, dailus berneli,
Kad aš tavęs nemačiau?
- Aš užaugau jūroje,
Žalios nendrės viršūnėje.

Lietuvių mįslėje vaikas lopšyje užmenamas per Dievą nendrėse: *Vidury marių keturios nendrės siūbuoja, tarpe tų nendrių Dievas dejuoja (Vaikas lopšyje)* (LTR 1192(610)).

Čia galima pateikti taip pat lietuvių dainą, kur vaikinai randa merginą, gulinčią lopšyje nendryne:

*Tam nendryne, tam žaliamjam,
Vario lopšiukėlis,
Ė o, vario lopšiukėlis.*

*Tam lopšiukij, tam varinij,
Pūkų paduškelė,
Ė o, pūkų paduškelė.*

*Ant tų pūkų paduškelės
Gul jauna mergelė,
Ė o, gul jauna mergelė.
(BsTB 11: 29, Nr. 3. Daina V 296 F).*

Moters palyginimas su nendre pasitaiko daugelyje pasaulio mitologijų: pavyzdžiui, šumerų mitologijoje dvi susipynusios nendrės buvo meilės ir vaisingumo deivės Ištar atributas (Ad de Vries: p. 384), nendrių vainikai puošė ir graikų nimfų galvas (ten pat). Pasak Ado de Fryzo, nendrė simbolizavo vulvą ir moteriškąjį vaisingumą. Remiantis Pietų Amerikos indėnų mitais, po potvynio neliko moterų, tada žemės deivė Njamatu (*Nyamatu*) palaidojo moterų kaulus, iš jų išaugo nendrės, vyrai jas rado ir ėmė čiulpti, visiems čiulpusiems išaugo krūtys, ir jie pavirto moterimis. Gyvūnai taip pat čiulpė nendres – taip

atsirado patelės. Altajaus pasakoje vyras padarė pirmąją moterį iš nendrių ir molio (Березкин), iš nendrių stiebo gimė pirmoji moteris pasakoje iš Melanezijos (ten pat).

NENDRĖ – GYVENIMAS VS. MIRTIS

Žmogaus atsiradimo iš nendrių motyvas ir augalo palyginimas su kūno dalimis aptinkamas daugelio tautų pasakose: Šiaurės Kalifornijos indėnų (mivokų) pasakoje, atgaivinant herojų, burtininkai padaro jam akis iš gėlių ir kaulus iš nendrių (Березкин). Pirmieji žmonės iš nendrių pasirodo ir Arizonos indėnų pasakoje: kiekviena nendrė yra tam tikra gentis; Afrikos tautų (tonga, zulu) pasakose (ten pat). Dažnas ir priešingas motyvas – žmogaus kūno dalys po jo mirties pavirsta nendrėmis: nendrė išauga iš moters alkūnės kaulų Mažosios Azijos pasakose, iš moters kojų Gvianos pasakoje, moters stuburas Malaizijos ir Indonezijos pasakose virsta cukranendrėmis (ten pat). Džainų alegoriniame pasakojime „Žmogus šulinyje“ nendrės stiebui prilyginama žmogaus gyvenimo trukmė: „Nendrės stiebas – jam skirtas laikas, kurį jo siela yra kūne“ (Элиаде 1998: 518).

Šis motyvas atkartoja dar vieną labai populiarių pasakų motyvą apie nužudytą nekaltą personažą, iš kurio kūno išauga nendrė, o paskui iš jo pagaminama dūdelė arba kitas instrumentas, kuriuo grojant jis pasakoja apie padarytą nusikaltimą. Šis labai senoviškas siužetas paplitęs beveik visame pasaulyje: jis žinomas Europoje, Azijoje, Afrikoje. Lietuviškas šios pasakos tipas aprašytas Bronislavos Kerbelytės (AT 780 „Dainuojantys kaulai“ (133 var., 5 kont. var.)). Latvių, estų, ukrainiečių ir rusų pasakose nužudytoji dažniausiai būna jaunesnioji sesuo; baltarusių ir kai kuriose rusų pasakose – jaunesnysis brolis (Березкин). Taigi šiuo atveju su nendre siejamo personažo lytis pasirodo esanti nesvarbi, pagrindinis motyvas yra mirtis ir prisikėlimas augalo pavidalu. Daiva Vaitkevičienė, analizavusi šio tipo pasakas, pabrėžia „kūno irimo ir augalo augimo atvirkštinį proporcingumą – antropomorfiniam kūnui yrant randasi ir auga botaninis kūnas“ (Vaitkevičienė 2013: 90). Taigi personažo mirtis reiškia augalo gyvenimą arba pomirtinį žmogaus gyvenimą augalo pavidalu. Metamorfozės tuo nesibaigia: po to nendrė virsta muzikos instrumentu ir pradeda dainuoti žmogaus balsu (baigia savo biologinį gyvenimą augalo pavidalu ir pradeda kultūrinį gyvenimą). Iš nendrės pagaminto muzikos instrumento motyvas taip pat randamas beveik visose pasaulio tautose. Tai nenuostabu, nes pučiamieji

instrumentai laikomi vienais seniausių žemėje. Prisiminkime ir graikų mitą apie Pano fleitą, atspindintį tą pačią istoriją apie merginos mirtį.

Vaizdiniai apie augaluose būvančias mirusiųjų vėles – visuotinis mitinis motyvas. Lietuvių tradicijoje esama duomenų, jog tasai augalas gali būti ir nendrė: *Jeigu kas nusitapija, kai saula sėda, tai sielas jų išaina an nendrių pasilsėt* (LTR 6364/103; cit. Vaitkevičienė 2001).

B. Kerbelytės aprašomoje pasakoje „Kambariai danguje“ (AT 802C*) herojus vieną naktį *guli ant nendrių*, kurios yra vieno iš laidojimo tipų metafora (Kerbelytė 1993: 51). Čia galima paminėti Senovės Egipto palaidojimuose aptiktą karstą su nendrių įklotu (Фрэзер 1983: 353). Egiptiečių mitologijoje nendrių laukas laikomas amžino pavasario vieta – Osirio karalyste, esančia už vakarinio horizonto, kuri yra mirusiųjų sielų buveinė (Ad de Vries 1976: 384). „Nendrių slėnis“ yra japonų mirtingųjų pasaulio metafora (The Herder symbol dictionary: reed).

Lietuvių pasakoje „Mirtis kūma“ Giltinė lyginama su nendre: *Giltinė atsigulė, išsitiesė gražiai kaip nendrė* (BsTB 7 126-3 Pasaka AT 332 [Mirtis kūma]).

Pagaliau lietuvių ir latvių užkalbėjimuose nendrė kartu su numirėliu ir mėnuliu sudaro trejetą personažų, kurie turi išnykti (sudilti, sudžiūti) taip pat, kaip išnyksta liga:

Uguns plusas, zobu tārpus, melnus, baltus, rūsenus – visas plusas Jėzus spėkā – Jėzus vārdā es atņemu tam (vārdam). Izdilsti, tu tārps, kā vecs mēnesis; sakalsti kā purva niedre, un izdēdi kā vecs mironis! Iekš tā vārda...

‘Ugnies fliusus, dantų kirminus, juodus, baltus, rudus – visus fliusus Jėzaus galioje – Jėzaus vardu aš atimu iš (vardas). Išdilk, kirmine, kaip senas mėnulis; nudžiūk, kaip pelkės nendrė ir sudūlėk, kaip senas numirėlis. Vardan...’ (Трейланд 1881: Nr. 117, *nuo dantų skausmo*);

*Ugnis plečias tarp mėlynų ir baltų rožių. Prašau Jėzaus Kristaus žodžio, kad visos kirmėlės, kur platinas, išdils, kaip senas Mėnuo, sudžius, kaip pievoj mindrės (nendrės), prieš tą vardą Dievo tėvo, Sūnaus, ir Šventosios Dvasios, Amen. (Balys 1951: Nr. 534, Zarasų raj.; *nuo dantų skausmo*);*

Mūsu Kungs Jėzus Kristus gāja jūrā, četras ruzes nesa rukā: tā pirmā zila, tā utrā melna, tā trešā sarkana, tā ceturtā tērauda. Kur es viņas likšu? Es viņas likšu trejdeviņu eņģeļu spēkus un trejdeviņu vārtu stabus: tur šķis viņas. Nāc, engel’, ti tev pērs, nu ti tev šautīs. Izdilsti kā vecs mēnesis, sakalsti kā purva nidre un izdēdi kā vecs mironis.

‘Mūsų Viešpats Jėzus Kristus vaikščiojo jūra ir rankose nešė keturias rožes: pirmoji buvo mėlyna, antroji – juoda, trečioji – raudona, o ketvirtoji – plieninė. Kur aš jas dėsiu? Aš paliksiu jas trijų devynių angelų galiai, įdėsiu jas į trijų devynių vartų stulpus: ten jos išsisklaidys. Atėik čia, angele, jie tave sumuš, suplaks! Išdilk kaip senas mėnuo, išdžiūk kaip nendrė pelkėje, supūk kaip senas numirėlis!’ (Трейланд 1881: Nr. 164, *nuo rožės*).

Šiame užkalbėjime, beje, nendrė yra vienas iš trijų pasaulio lygmenis žyminčių objektų: viršutinį žymi mėnuo, apatinį – numirėlis, taigi nendrei tenka vidurinis. Dar vienas:

Jėzus plauk per jūrą. Keturios rožės rankoje: viena mėlyna, antra juoda, trečia raudona, ketvirta plieno. Kur aš jas dėsiu? Aš jas dėsiu trijų devynių angelų spėkose. Kur lėks jo angelai, tie šių rožę plieks ir pers. Išnyk, kaip galas Mėnesio, sudžiūk, kaip jūros švendrė: aaa, aaa, aaa. Dieve aukščiausiasis, būk čia! (Balys 1951: Nr. 421, Joniškio raj.; *nuo rožės*).

Nendrei būdingą sudžiūvimą pabrėžia ir lietuvių priežodis: *Ilgai čia būsime, tai kaip nendrės sudžiūsime* (PP)¹. Kita vertus, galima prisiminti Ezopo pasakėčių apie ažuolo ir nendrės ginčą, kurioje nendrė pasirodė esanti atsparesnė už ažuolą dėl savo lankstumo. Nendrės (rūšinių) atsparumą palyginti su ažuolu pažymi ir lietuvių priežodis: *Ažuolas išgriuvo, o nendrė liko* (LTsV: Nr. 234).

O lietuvių mįslėse nendrė tiesiog užmenama per ažuolą: *Dirvonai be takų, ažuolai be šakų, kumelė be šlojų, žino kelią be vadilių* (Vanduo, nendrė, laivas) (LTR 597 (109)); *Lygūs laukai be takų ir ažuolai be šakų* (Ežeras ir nendrės) (LTR 3893 (59)).

„Stokos“ formulė (*be... be...*), kaip šiose mįslėse, dažnai nurodo svarbius mitinio pasaulio objektus. Plg. mįslę, kurioje nendrė šitaip vėl sudaro trejetą kartu su upe ir akmeniu: *Kas auga be šakų, Kas lekia be sparnų? Kas žydi be žiedų?* (Akmuo, upė, nendrė) (LTR 4394 (147)). Tas pats trejetas ir kitoje mįslėje: *Vienas sako: „Bėkim bėkim!“, Kitas sako: „Čia stovėkim!“, Trečias sako: „Čia linguokim!“* (Upė, akmuo, nendrė) (LTR 1103 (42-19)).

Grįžtant prie pateiktų užkalbėjimų pažymėtina, kad juose „išnykimo“ formulė yra specifiškai latviška. Lietuvių užkalbėjimuose ji pasitaiko rečiau ir tikriausiai yra perimta iš latvių (beje, visi šio

1 Nendrė greitai sudžiūsta todėl, kad yra tuščiavidurė, o ši ypatybė irgi suteikia jai atitinkamų maginių funkcijų: antai Pietų Afrikos čiabuviai bijojo būti mušami tuščiavidure nendre, manydami, kad dėl to gali mirtinai išdžiūti jų pačių viduriai (Фрээр 1983: 38).

tipo užkalbėjimai yra užrašyti Joniškio ir Zarasų rajonuose – palatvy). Bet pats nendrės dalyvavimas užkalbėjimuose nuo ligų, palyginant ją su turinčia išnykti liga, yra, matyt, visuotinis reiškinys, nes pasitaiko jau senovės indų „Atharvavedoje“ (pagal rusiškąją Tatjanos Jelizarenkovos vertimą):

Kaip tu sukeli giminės nebuvimą,
Taip dabar sukeli kraujo giminystę.
O burtininko palikuonis
Nupjauk kaip pernykštes nendres!
(Атхарваведа 1, IV,19, *nuo priešų – su augalu*)

Tu, susisukęs,
Be sąnarių, be kaulų,
Vaipai savo kreivą niekingą snukį.
Brahmanaspati, ištiesink
Juos kaip nendres!
(Атхарваведа 1, VII, 58, *nuo gyvačių ir vabzdžių nuodų*)

Panašiai ligos išnykimas siejamas su nendrės sulaužymu gretimoje baltams slavų tradicijoje:

Ишла маць Прачыстая на полю чыстаму, залатою трасцінаю папіралася, траву рвала, рану затыкала. Залатая трасцінка, параламися, рабу божжаму кроў уніміся.

‘Ejo Motina Skaisčiausioji per lygų lauką, auksine nendrele pasiremndama, rovė žolę, žaizdą užkišinėjo. Auksine nendrele, perlūžk, Dievo tarnui, kraujau, sustok’ (Замовы 1992: Nr. 497, *nuo kraujo tekėjimo*);

Хадзіў Бог на шаўковай траве, на зямчужнай расе, залатою трасцінаю папіраўся. Залатая трасціна переламілася – у зьмяі жала прыламілася

‘Vaikščiojo Dievas po šilkinę žolę, po perlinę rasą, auksine nendrele pasiremndamas. Auksinė nendrelė perlūžo – gyvatės geluonis sulūžo’ (Замовы 1992: Nr. 300);

На море стоит камень, а на камне — трость. Как из этой трости вода не бежит, так из (такой-то части тела) кровь не бежит

‘Jūroje stovi akmuo, ant akmens – nendrė. Kaip iš tos nendrės vanduo nebėga, taip iš (tos kūno dalies) kraujas neteka’ (Савушкина 1993: Nr. 48, *kaip sustabdyti kraują*).

Be to, nendrės yra vienas iš „blogosios vietos“, kur siunčiamos ligos, požymių:

Siunčiu tų ligų per tolimais laukais, per... [neįskaitoma] per mėlyną mariam, kur unos neloja, kur žmonės nigdy nebuvoja, kad ana iš tų negrįžtų, in sausų nendrių sudžiūtų (LU: Nr. 146, Ignalinos raj.; *nuo rožės*).

Nors tokie siuntimai nėra būdingi lietuvių tradicijai, slavų užkalbėjimuose jie pasitaiko dažnai, plg. lenkų užkalbėjimą:

Matko Boża, nie daj mi żadnej przynocnicy, płaksynyci, krykływyci i mówię to i wymawiam, i zrzucam na błota, na trzciny, na głębokie wody posyłam.

‘Dievo motina, neduok man jokios nemigos, šūksnių, riksmų, ir aš tai kalbu ir užkalbu, ir metu ant pelkių, nendrių, ant gilių vandenų siunčiu’ (Rokosowska 1900: 460, nuo vaikų nemigos).

Dar štai prakeikimas lietuvių dainoje:

*O kad tu teip siūbuotum
Kaip levandro nendrelė,
E, o, kaip levandro nendrelė.*
(BsTB 9: 25, Nr. 8. Daina Š 376 [Aisiv mudvi, sesute])

NENDRĖ IR DIEVYBĖS

Latvių dainose pasitaiko kuopinė nendryno samprata – *niedrājs*, kuris, pasak J. Kursytės, yra „nendiferencijuoto chaoso erdvės“ įvaizdis. Be abejo, tokią vietą galima sieti tik su chtoniškėmis, tamsiomis, priešiškomis būtybėmis. Tai patvirtina ir latvių dainos:

*Velni brauca par jūriņu,
Niedres vien šķorstījās;
Es stāvēju maliņā
Ar aso zobentiņu.*
(LD: Nr. 34 043, 24)

Velniai važiavo per jūrą,
Nendrės tik lingavo;
Aš stovėjau pakrašty
Su aštriuoju kardeliu.

Kitoje dainoje vilkas, pasak J. Kursytės, atstovaujantis chtoniniam pasauliui, daro nendryne alų ir kviečia jo paragauti bei pašokti naminių gyvulį – ožką (Kursište 2018: 347):

*Vilks dara alu niedrājā,
Aicina kaziņu danciša vest.
– Neiešu, neiešu danciša vest,
Kam manus bērņiņus aiznesavi.*
(LD: Nr. 2401)

Vilkas daro alų nendryne,
Kviečia ožkelę pašokti.
– Neisiu, neisiu pašokti,
Kam mano vaikelius išnešiojai.

Šokio motyvas nendrės mitologijoje irgi žinomas – J. Berezkinio pasakų kataloge yra siužetas „Šokantis su nendre“, paplitęs JAV indėnų

pasakose: herojus naktį pakviečiamas su būreliu žmonių šokti, o ryte išvysta, kad visą naktį šoko su nendrėmis (Березкин: J1883. .44.46.50)².

Lietuvių velnias taip pat gali apsigyventi nendrėse: tada jis – *lendrynų (nendrynų) ponaitis* (Jasiūnaitė 2011: 98). Mitologinėje saktmėje nendryne gyvena „žuvų piemuo“:

Dar mano tėvas pasakodavo, kad kažkoks žmogus nuvažiavęs Žagarinės miškan samanų. O buvęs šeštadienis. Jis rauna samanas ir girdi – ežere, – tik nežinau, ar Luodžio, ar Žagarinės, – triukšmą. „Na, – mano sau, – šiandien žydams šventa, kas ten gali žvejoti?“ Na, nuėjo prie ežero ir žiūri. Agi nendryne sėdi koks žmogus, plaukais apsileidęs, ir kai sušvilpia, tai karšiai uodegom pūkšt, pūkšt, pūkšt. Tai, sako, ten buvęs žuvų piemuo. (SV: 57)

Tačiau latvių dainose vis dėlto ne viskas taip vienareikšmiška: nendrių tiltu joja Dievas, ir tai, kaip teigia J. Kursytė, „rodo tokio tilto, plačiau tariant, perėjimo iš vienos srities į kitą, nesaugumą. Kartu šis perėjimas yra būtinas pravažiavimo būdas, nes tokiau būdu dievybės palaiko susisiekimą tarp požemio – žemės – dangaus“ (Kursište 2018: 348):

*Dieviņš brauca niedres tiltu
Ābolainu kumeliņu;
Trīs tiltiņš, šķind iemaukti,
Dreb Dieviņa kumeliņš.*
(LD: Nr. 32 931, 1)

Dievas jojo nendrių tiltu
Ant obuolmušo žirgelio;
Braška tiltas, žvanga pakinktai,
Dreba Dievulio žirgelis.

Įdomu, kad vaivorykštės pavidalo nendrių tiltas pasirodo andamanų pasakoje – tai tiltas iš žemės į mirusiųjų pasaulį; mirusieji nusileidžia juo aplankyti savo artimųjų (Березкин). Taigi „nendrių vaivorykštė“ jungia žemę su dangumi, o tai suteikia nendrei mitinio pasaulio medžio statusą. Nendrę, kaip pasaulio medį, mini ir N. Vėlius (Vėlius 1983: 194). Pasak J. Kursytės, nendrė, vartojama vienaskaita, kosmogoninėse liaudies dainose yra vienas iš kosminio medžio atitikmenų, pabrėžiantis vyrišką kūrybinį pradą (Kursište 2018: 348).

2 Įdomu, kad Esvatinio karalystėje (buv. Svazilende) vyksta kasmetinė šventė, vadinama *umhlanga* ‘nendrės šokis’, kurios metu keli tūkstančiai pusnuogių merginų kelias valandas šoka, norėdamos tapti karaliaus žmonomis. Pirmoje ritualo dalyje merginos skina ir neša prie karaliaus rūmų nendres (<https://www.thekingdomofeswatini.com/eswatini-experiences/events/umhlanga-reed-dance/>).

Viršutiniam pasauliui priklauso taip pat nendrės ryšys su Saule, plg. latvių dainose:

*Zin Dieviņis, zin Laimiņa,
Kur Saulīte nakti gul:
Vidū jūras saliņā
Sausas nīedres galiņā.
(LD 33 788, 2)*

Žino Dievas, žino Laima,
Kur Saulytė naktį miega:
Vidur jūros saloje
Sausos nendrės viršūnėje.

*Saulīt mana māmuliņa,
Kur gulēji šo naksniņu?
– Vidē jūrē uz akmeni,
Zelta niedres galiņē.*

Saulyte, mano mamyte,
Kur miegojai šią naktelę?
– Vidur jūros ant akmens,
Aukso nendrės viršūnėje.
(LD 33829,6)

Paskutiniuose dviejuose tekstuose nendrė tai sausa, tai auksinė. J. Kursytė pabrėžia šių epitetų svarbą: „Nendrė gali būti auksinė, žalia, sausa. Spalva kiekvieną kartą pabrėžia vieną konkretų kosminio medžio aspektą: pasyvumą (sausa), gebėjimą atgimti ir vaisingumą (žalia), prisipildymą dieviškos saulės energijos (auksinė)“ (Kursytė 2018: 348–349).

Pažymėtina, kad senovės indų tradicijoje nendrė pati gali būti laikoma dievybe: jos tėvai – lietaus dievas Pardžanja, aukščiausi dienos ir nakties dievai Mitra ir Varuna, taip pat Saulė ir Mėnulis. Viename užkalbėjime nendrės tėvas yra Pardžanja, o motina – Žemė:

*Žinome mes nendrės tėvą –
Pardžanją, gausiai pasotinantį.
Gerai žinome ir jos motiną –
Žemę, gausią pavidalų.
(Атхарваведа 1, I, 2, nuo nuo sužeidimo ir ligos
su nendre)*

Šumerų minima „Šventoji nendrė, vandinės bedugnės nendrė, Enkio Ninkio nendrė!“ (Enkis ir Ninkis – dievybės, stovinčios prie švento medžio šaknų gyvenimo ištakose, šalia vandens bedugnės) (Березкин). Nendrė turi šventumo požymių ir Škotijoje: pasak Dž. Dž. Freizerio (J. G. Frazer), vasario 1-ąją minint šv. Brigitą (pakeitusią to paties vardo senąją derlingumo deivę), jai buvo ruošiamas patalas iš žalių nendrių (Фрэзер 1983: 134).

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Taigi, mitinė nendrės reikšmė baltų tradicijoje priklauso nuo kiekybės (nediferencijuota daugybė, nendrynas ar atskiras augalas, nendrė), taip pat nuo būklės (sausa, nudžiūvusi ar gyva), nuo spalvos (žalia ar auksinė). Sausa, džiūstanti nendrė dažniau mena mirtį, apatinį, mirusiųjų pasaulį, nelaimę ir blogį, nendrynas – chaosą, piktųjų dvasių vietą, „nelabą vietą“, kurion siunčiamos ligos, žalia nendrė – vaisingumą, vedybas, o auksinė – atgimimą, moteriškąjį pradą (kartais vyriškąją galią) ir saulės energiją. Ant pasaulių ribos, vandenių pakrastyje esanti nendrė yra perėjimo tarp pasaulių vieta, savotiškas „nestabilus“ tiltas. Nepaisant nepatvarumo (kuris pasitelkiamas atitinkamose užkalbėjimų formulėse), jai priskiriamos ir tokios savybės, kaip atsparumas, lankstumas, kuriuo ji netgi pranoksta ažuolą. Šia savo ypatybe ji priartėja prie viduriniajam pasaulio lygmeniui atstovaujančio mitinio Gyvybės medžio. Kaip ir kitų augalų, nendrės šaknys, suprantama, siejasi su požemiais, žeme ir derlingumu, o viršūnė – su dangumi, Saule. Kitos svarbios nendrės savybės – *kalbėjimas* (taip pat „dainavimas“ dūdelės pavidalu) ir *judėjimas* (šokis), priklausančios, matyt, nuo jos stiebo lankstumo ir lapų šnarėjimo.

* * *

Baigiant galima pažymėti, kad aptartieji mitiniai vaizdiniai aptinkami ne tik tautosakoje, bet ir autorinėje kūryboje. Lietuvių poetų kūryboje nendrė asocijuojasi su liekna mergina: „Kaip nendrė vėjuje – tavo liemuo“ (Nagys 1960: „Auksinis kranttas“). Salomėja Nėris su nendrėmis palygina šokėjas: „Siūbuoja, kaip nendrės, kaip Nemuno bangos“ (Nėris 1927: „Šokėjos“). Kituose eilėraščiuose nendrė simbolizuoja vieatvę, mirtį, nevilgtį („tie atodūsiai beviltiškai šiugždančių nendrių“) (Jonynas 2003: „Vienatvė“); nendrės „skamba“: „Jo alsavimas supa skambančių nendrių miškus“ (Nagys 1952: „Ežerai“). Pasitaiko užuominų, siekiančių gilesnius mitologijos sluoksnius, pavyzdžiui, nendrės pavirtimą žmogumi ir sąsają su protėviais:

*Dangau, tavo tylą – žvaigždėtą tavo drobulę –
karališką juokdario mantiją – vos velku.
Ak, nendrę, ak, mąstančią, lanksto vėjai užgulę,
amžinybės vėjai akli iš tavo, dangau, akių.*

*Leisk man kalbėt, kad nesu nei prakeiktas, nei
šventas. Kalbėti šaknim, viršūnę kelti dangun:
ar kaltas gyvenimas, kad nori būt išgyventas,
kad nendrė atsitiesia ir pasivadina žmogum?
(Marcinkevičius 2005)*

*Laukinis ežeras.
Pirmapradis vanduo.
Rudosis nendrės,
Kvepiančios protėvių kūnais.*
(Geda 1966)

ŠALTINIAI

- Ad de Vries 1976 = Ad de Vries. *Dictionary of symbols and imagery*. Amsterdam-London: North-Holland Publishing Company.
- Balys 1951 = Jonas Balys. *Liaudies magija ir medicina*. Bloomington, Indiana. (Cleveland, Ohio: Dirva).
- BsTB = Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka: www.aruodai.lt.
- DS = <http://www.dainuskapis.lv>.
- Geda 1966 = Sigitas Geda. *Pėdos: eilėraščiai*. Vilnius: Vaga.
- Jonynas 2003 = Antanas A. Jonynas. *Lapkričio atkrytis: eilėraščiai*. Vilnius: Tyto alba.
- LD = K. Barons, H. Visendorfs. *Latvju dainas*. Sēj. 1–6. Jelgava, Pēterburga: H. J. Drawin-Drawneeka general-komisijsa, 1894–1915.
- LEW = E. Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1955–1962.
- LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, 1941–2002.
- LNM parodos = Lietuvių liaudies pučiamieji muzikos instrumentai: LNM informacija. // *Lietuvos muziejai*. 2004. Nr. 4: https://www.museums.lt/Zurnalas/2004-4/parodos_lnm.htm.
- LTR = Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTs V = *Lietuvių tautosaka, V: Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.
- LU = *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulė*. Parengė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius: LLTI, 2008.
- Marcinkevičius 2005 = Justinas Marcinkevičius. *Amžino rūpesčio pieva, eilėraščių rinktinė, 1962–2004*. Vilnius: Ver-sus aureus.
- LVA = Laukiniai valgomi augalai: <https://bulviukose.lt/wp-content/uploads/2016/03/Laukiniai-valgomi-augalai.pdf>
- Nagys 1952 = Henrikas Nagys. *Saulės laikrodžiai: poezija*. Chicago.
- Nagys 1960 = Henrikas Nagys. *Mėlynas sniegas: poezija*. Boston: Lietuvių enciklopedijos I-kla.
- Nėris 1927 = Salomėja Nėris. *Anksti rytą: eilėraščiai*. Kaunas.
- PIED = Proto-Indo-European Etymological Dictionary. A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Dnglu Association, 2007.
- Rokosowska 1900 = Rokosowska Z. Zamowiania („zmowlania“) we wsi Jurkowszczyznie w pow. Zwiahelskim // *Wisla*, T. XIV, 1900.
- SV = *Sužėistas vėjas. Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*. Sudarė N. Vėlius. Vilnius: Vyturys, 1987.
- Tdz = *Tautos dziesmas: Papildinājums K. Barona "Latvju dainām"*. Sakārt P. Šmits. Sēj. 1–4. Rīga, 1936–1939.
- The Herder symbol dictionary = *The Herder symbol dictionary*. Transl. by B. Matthews. Wilmette, Illinois: Chiron Publications, 1986.
- Атхарваведа 1 = *Атхарваведа (Шаунака)*. Перевод с вед. яз., вступ. ст., комм. и прилож. Т. Я. Елизаренковой. Т. 1. Книги I–VII. Москва: Ин-т востоковедения РАН, 2005.
- Березкин = Ю. Е. Березкин. *Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам*: <http://ruthenia.ru/folklore/berezkin/>
- БЭР = *Большая энциклопедия растений*. Москва: Олма, 2007.

- Замовы 1992 = *Замовы*. Уклад. Г. А. Барташевич. (БНТ: Беларуская народная творчасць). Мінск: Навука і тэхніка.
- Савушкина 1993 = *Русские заговоры*. Составитель Н. И. Савушкина. Москва: Пресса.
- Трейланд 1881 = *Известия императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии*. Т. XL. Труды этнографического отдела. Кн. VI. Материалы по этнографии латышского племени. Под ред. Ф. Я. Трейланд (Бривземниакс). Москва: Типография и литография С. П. Архипова и К°.

LITERATŪRA

- Jasiūnaitė 2011 = Birutė Jasiūnaitė. Velnio pavadinimai pagal gyvenamąją vietą lietuvių tarmėse ir tautosakoje. // *Baltistica*. T. XLVI (1), p. 87–106.
- Kursīte 2018 = Janīna Kursīte. *Dainu kodekss*. Rīga: Rundas.
- Kerbelytė 1993 = Bronislava Kerbelytė. Algirdas Julius Greimas – mitologinių tekstų aiškintojas. // *Tautosakos darbai*. T. II (IX), p. 44–53.
- Vaitkevičienė 2001 = Daiva Vaitkevičienė. *Ugnies metaforos. Lietuvių ir latvių mitologijos studija*. Vilnius: LLTI.
- Vaitkevičienė 2013 = Daiva Vaitkevičienė. Paukštė, kylanti iš pelenų: pomirtinis persikūnijimas pasakose. // *Tautosakos darbai*. T. XLVI, p. 71–106.
- Vėlius 1983 = Norbertas Vėlius. *Senovės baltų pasaulėžiūra. Struktūros bruožai*. Vilnius: „Mintis“.
- ŽTKA 2008 = J. Bomblauskas, I. Burinskaitė, G. Žumbakienė. *Žemaitijos tradicinė kaimo architektūra*. Vilnius: Et-ninės kultūros globos taryba.
- Фрээр 1983 = Джеймас Джордж Фрээр. *Золотая ветвь. Исследование магии и религии*. Москва: Политиздат.
- Элиаде 1998 = Мирча Элиаде. *Священные тексты народов мира*. Москва: КРОН-ПРЕСС.

THE REED IN BALTIC MYTHOLOGY

Marija ZAVJALOVA

The article examines the reed mythologem based on the data of Lithuanian and Latvian folklore (songs, incantations, fairy tales, riddles), including typologically similar material from other world traditions. First, the reed mythologems are the current semiotic opposition to *life-death*, in which the reed represents the world of the dead, but not unequivocally. There is a story prevalent around the world about a reed growing out of the body of an innocently killed character, but there are also scenes in which humans were created from a reed. The motifs recorded in Lithuanian and Latvian folklore allow us to link the reed with overcoming disease, in general it is associated with vitality, marital symbolism. In Lithuanian and Latvian traditions, the reed is more often associated with women (although Latvian songs also compare it to the groom), and in Slavic folk tales it grows more often on a boy's grave. The connection of the reed with mythical characters is also not unambiguous: in the Lithuanian tradition, this plant is associated with the lower world (the devil), and in Latvian songs it has a connection to the gods. The connection of the reed with the origins of life is also reflected in the mythologies of other nations of the world. The collected data allow us to draw conclusions about the peculiarities of the reed image in Baltic folklore.

Rusijos mokslų akademijos Slavistikos institutas
Lenino prospektas 32-A, 119991, Maskva
E. paštas: mariazavjalova@gmail.com
Gauta 2021 01 15, įteikta spaudai 2022 02 20

Ant nendrių šluotelės - ūsuotoji zylė. Vytauto Knyvos nuotrauka.

MALŪNŲ, MIESTELIŲ IR DAR DEVYNIŲ AMATŲ ŽINOVAS

Su 2021 m. Nacionalinės Jono Basanavičiaus premijos laureatu, muziejininku, istoriku dr. Eligijumi Juvencijumi MORKŪNU kalbasi Juozas Šorys.

■ *2021 m. Nacionalinė Jono Basanavičiaus premija Jums paskirta „už reikšmingą indėlį į Lietuvos tradicinės architektūros ir amatų tyrimus, išsaugojimą, populiarinimą ir kūrybingą muziejinę veiklą puoselėjant etninės kultūros gyvybingumą“. Esate malūnų ir kitų technikos paminklų žinovas, puikiai išmanote tradicinių kaimų ir miestelių struktūrą bei gyvensenos juose ypatumus, taip pat daugybę kitų istorinių ir etnografinių sričių. Kur ir kokioje šeimoje gimėte? Ar Jūsų giminėje būta linkusių į muziejininkystę ir amatus?*

Esu tikras kėdainiškis. Kaip žinome, kadaise Nevėžis buvo riba tarp Aukštaitijos ir Žemaitijos, o Dubysa XIX a. vadinta svarbiausia Žemaitijos upe (tiesa, dabar su tomis žemėmis ji jau nebesiejama). Tad šie skirstymai gana reliatyvūs, istoriškai kintantys. Tarkim, piečiau Rumšiškių gyvenantys žmonės (pagal kilmę – dzūkai) kartais paklausia: „O kap cie dzūkai atrodo?..“ O apie polinkį į muziejininkystę... Mama pasakojo, kad jai buvo vargas nuo manęs nurengti senus drabužėlius, prie jų būdavau labai prisirišęs. Gal tai ir buvo mano muziejininkystės pradmenys?.. (Juokiasi)

Dar papasakokite apie mamos ir tėvo giminę. Kokio būdo tai buvo žmonės, kuo jie užsiėmė, ką žinote apie jų kilmę?

Giminės iš mamos pusės – stabilūs ir rimti Vidurio Lietuvos ūkininkai. Daugiausia nuo Grinkiščio ir Kubiliūnų valsčių. Tiesa, pastarasis buvo neoficialus, bet įsitvirtinęs istorinėje žmonių sąmonėje. Sakydavo, kad jų mergos vedyboms ieškodavo bernų tik iš to paties ar gretimo Sosių valsčiaus... Plati buvo giminė – daug pusbrolių, tetų, dėdžių. Iki baudžiavos panaikinimo jie buvo karališkieji valstiečiai. Senelis buvo bažnyčios maršalka. Trys dėdės buvo savanoriai, tarpukario Lietuvos kūrėjai. Iš žymesnių moteriškių viena buvo mokytoja, kita dailininkė...

Tėvas buvo Kėdainių verslininkas, prekybininkas, o senelis ne tik užsiėmė verslu, bet ir buvo išrinktas miesto burmistru. Jis įkūrė pirmąjį lietuvišką knygyną Kėdainiuose, buvo jo savininkas. Juridiškai knygynas įformintas 1921 m., nors mačiau spaudų ir su 1918 m. data. Vėliau tą

knygyną išlaikė viena iš mano tetų, o iki 1940 m. – ir tėvas. Dar senelis turėjo manufaktūros parduotuvę, kurią paveldėjo tėvas. Morkūnai sėkmingai konkuravo su kitais prekybininkais. O prosenelis, kilęs nuo Baisogalos, atrodo, buvo gaborius.

Tėvo giminė nuo seno gyveno Kėdainiuose. Beje, vietiniai nelaikydavo saviškiu, kėdainiškiu, jei mieste negyvenai dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą. O mano šeimos nariai jau tada mieste turėjo ir nuosavybės, ir įvairių teisinių įsipareigojimų.

Turite bajoriškų šaknų?

Įtariu, kad jų turėjo mano senelė iš tėvo pusės. Ji pasakodavo apie 1863 m. sukilimą, apie tai, kad jame dalyvavo jos dėdės, kurie, tikėtina, buvo bajorai. O šiaip niekas giminėje nesididžiuodavo bajoryste, užteko ir to, kad buvome miestelėnai. Gyvenome miesto centre – *slaunoje* Arklių (*Konnaja*) gatvėje. Tarpukariu ji buvo pavadinta Radvilų gatve, nes joje esančioje kalvinų bažnyčioje buvo įrengtas Radvilų mauzoliejus. Mūsų namas stovėjo tarp kalvinų ir katalikų bažnyčių, tad kol jas uždarė, galėjai pasirinkti, į kurią eiti...

O Jūsų įsimintini, bet nesodietiški vardai nėra susiję su bajoryste ar išskirtinesniu socialiniu statusu?

Mes, visi trys vaikai, turėjome po du vardus: Vida Aurelija, Eligijus Juvencijus ir jauniausias – Orūnas Remigijus.

Gimėte tuoj po karo, suirutės apimtame krašte, kaip tai paveikė Jūsų gyvenimą?

Sunku pasakyti, kaip paveikė. Praėjus dviem savaitėms po gimimo atsidūriau ant šaligatvio – sovietų valdžios įgalioti asmenys iškraustė šeimą iš tėvų buto, o į jį įkėlė gyventi švietimo skyriaus vedėją. Tėvų ir mano biografija buvo „prasta“. Ir ji tapo dar „prastesnė“, nes pirmoji karvės pieno tiekėja man buvo klebono gospadinė... Iš mokyklos tekdavo grįžti pro miesto kraštotyros muziejų, kuris, beje, yra vienas seniausių tokio pobūdžio rajoninių muziejų. Eidavau ir pro kriptą, kurioje buvo palaidoti Radvilos. Pro šiukšlėmis užverstą

Senelis, mamos tėtis, Ignacas Petrauskas. Grinkiškio parapijoje XX a. pr.

Senelis, tėčio tėtis, Antanas Morkūnas ir senelė Antanina Morkūnienė su šeima. Kėdainiai, ~1925 m.

langą su draugais įlįsdavome ir į jos vidų. Mačiau mumifikuotą Radvilos kūną, tada dar jis turėjo žmogaus pavidalą, buvo ir įkapių. Įstrigo atmintin šiurpus vaizdas – vienas iš Radvilos šeimos narių buvo be galvos, numestas kriptos šone.

Vėliau, apie 1970-uosius, su broliu Remigijumi ant Vinco Svirskio kapo pastatėme jo paties darytą kryžių (nors tais laikais kryžiai buvo jau *nebe madoj*). Tuo metu Surviliškio kapinių koplyčioje buvo laikomi du mediniai V. Svirskio išdrožti kryžiai. Tokie ne ypač *mandrūs*, ne per daug

išgražinti, bet, kaip jam įprasta, drožti iš vientiso medžio, su krucifiksu. Toje koplyčioje buvo lyg ir parapijinis muziejėlis. Paprašydavome sargo, ir jis mus įleisdavo ten pasidairyti. Vienu metu, kaip vėliau mums aiškino, tas muziejėlis liko neuždarytas (raktą paėmęs apylinkės pirmininkas jo tiesiog sąmoningai neužrakino), ir visa, kas ten sukaupta, buvo išvartyta. Mums krito į akis, kad vienas kryžius tiktų pastatyti ant šio neeilinio menininko kapo. Taip ir padarėme. Naktį atvilkome jį prie kapo ir pastatėme, nors tai daryti buvo rizikinga, be to, dar ir sunku (tarp metalinių kapų tvorelių – labai siauri tarpai praėjimui).

Tai galėjome padaryti, nes jau žinojome, kur yra jo kapas (nors menotyrininkė Irena Kostkevičiūtė savo knygoje „Vincas Svirskis“ (1966) rašė, kad kapo vieta nežinoma). Mes su broliu buvome kraštotyrininkai, organizuodavome paminklinėse vietose sužėlusiu krūmų kirtimų vajus, kol kartą vienas valdininkas pasakė: „Vaikinai, gal geriau nereikia...“ Vieną kartą iš Paberžėsėjome į Bakainius ir Surviliškyje pamatėme keistai apsirengusią moterį, kuri rinko žoleles. Cinktelėjo galvon paklausti, gal ji ką nors žinanti apie V. Svirskį. Taip ir buvo: pažinojo jį, V. Svirskis pas ją net gyvenęs. Ta senyva moteris, Petronėlė Petrauskaitė, žinojo ir tai, kad jis palaidotas Mataičių šeimos kape, nupasakojo, kaip iki jo nueiti. Kitą kartą nuvažiavę į Surviliškį susiradome Mataičių kapą, atsivežėm ir tą moterį, o ji patvirtino, kad tai tas pats kapas. Turiu tuo metu darytą nuotrauką, o jos liudijimą įrašėme į magnetofoną. Šimtu nuošimčių įsitikinome, kad iš tiesų jis ten ir palaidotas. Kodėl? Todėl, kad kai 1916 m. V. Svirskis mirė, visi vyrai buvo mobilizuoti į karą ir nebuvo kam užšalusioje kapų žemėje iškasti duobės,

Morkūniukai: Vida, Eligijus, Remigijus. XX a. 5 deš.

Marijono ir Vincentos Morkūnų šeima su marčiomis. 1972 m.

todėl moteriškės nusprendė jį negiliai palaidoti į neseniai mirusio žmogaus kapą, kurio žemė dar nebuvo išalus. Taip ir padarė.

Mano būsimai žmonai Teodorai iš I. Kostkevičiūtės knygos buvo ištrigęs vienas V. Svirskio posakis. Iš kiekvieno gauto honoraro jis atstumdavo keletą monetų ir sakydavo: „Tegu ir mano paminklui bus.“ Šiuos žodžius ir užrašėme varinėje plokštelėje ant jam pastatyto kryžiaus. Ne tam jis buvo išdrožtas, bet, manau, padarėme gerą darbą – pažymėjome V. Svirskio kapą.

Su broliu dažnai keliaudavot dviračiais, domėjotės sukilimų atgarsiais, su Antanu Mackevičiumi susijusiomis vietomis, senosiomis dvarvietėmis...

Daug laiko praleisdavom ant dviračių. Rodos, Bakainių kaime radom V. Svirskio kryžį su angeliukais. Klausėm žmonių, kas vaizduojama. Sako: „Šitas angeliukas – tai Agota, dabar jau mirus, čia – Barbora, o čia – aš...“ Jis tik vaikus prisleidavo, kai dirbdavo. A. Mackevičiaus parapijoje Paberžėje gyveno mano bajoriškų (ne kraujo) giminių – dėdės žmonos (bajoraitės) šeima. Jos

Vinco Svirskio kapas Surviliškio kapinėse. Petronėlės Petrauskaitės pasakojimą užsirašo Vida Morkūnaitė. XX a. 8 deš.

Muziejininkystės korifėjus Paulius Galaunė konsultuoja Eligijū ir Teodorą Morkūnus. XX a. 9 deš.

nariai kovėsi A. Mackevičiaus vadovautuose būriuose. Nuvažiuodavome kartais patvarkyti kapų, pabendraudavome su tėvu Stanislovu. Vėliau iš jo rinkinių į Lietuvos liaudies buities muziejų esu atvežęs daug eksponatų.

Kaip įnikote domėtis technika, jos istoriniais pavyzdžiais?

Technika labiausiai susidomėjau mokydamasis Vilniaus politechnikume. Su draugu ten pagaminome 125 cm³ gokartą (tada taip vadinom kartingus), kuris 1960 ar 1961 m. Lietuvoje, Respublikinėje techninės kūrybos parodoje, buvo įvertintas II laipsnio diplomu. Tiesa, radiotechnika domėjaisi ir mokykloje, buvom pasigaminę vienalempį ir detektorinį radijo imtuvus.

Vis dėlto gyvenimo tekiniai netikėtai pasuko kita kryptimi po to, kai Vilniuje, ant skelbimų stulpo, pamatėte kvietimą dalyvauti kraštotyros ekspedicijoje Gervėčiuose?

Pamačiau ir pagalvojau: kodėl nepabandyti? Ekspedicija vyko 1970 m. liepą, jai vadovavo Norbertas Vėlius ir Vacys Milius, tiesa, nežinau, kuris iš jų labiau. Patiko. Sėkmės paveiktas 1972 m. sumaniau panašią ekspediciją surengti Krakėse (Kėdainių r.). Kalbinau jai vadovauti Gervėčių ekspedicijos vadovus, kad jie susidomėtų mūsų kraštu, o jie – kodėl ne pats? Ir teko organizuoti kartu su žmona. Viskas vyko lyg ir sklandžiai. Vėliau išgirdome, kad manimi domisi ir nebylioji kontora – saugumas... Atrodė, niekai, nelabai kreipėme dėmesio, bet vėliau Kraštotyros draugijos

pirmininko pavaduotojas Kazys Račkauskas iš tribūnos pasakė, kad jeigu tokie renka, leidinio nematysit...

Gal po metų buvot pakliuovęs ir į sovietinių saugumiečių sufabrikuotą vadinamąją kraštotyryninkų bylą?

Kadangi brolis ir aš artimai bendravome su Šarūnu Žukausku, kuris buvo vienas iš pagrindinių bylos kaltinamųjų, tai ir mane „užkabino“. Š. Žukauskas ir mano brolis buvo išmesti iš Kauno medicinos instituto paskutinio kurso; vėliau brolis per didelius vargus į jį grįžo. O aš kartą muziejuje, Žemaitijos sodyboje, dar prieš darbo pradžią pamačiau, kad atlinguoja du vyrukai. Pasirodė, kad jie iš „tos įstaigos“. Kai paklausė, kuris iš mūsų būrelio yra Morkūnas, atsistočiau, o portfelį su straipsniu apie 1863 m. sukilimą bandžiau palikti už sėdinčios kolegės nugaros, bet nepavyko. Vedėsi, eidami vienas iš priekio, o kitas – iš užpakalio; pavėžėjo jie tada mane viliuku kaip rimtą vyrą...

Su Kraštotyros draugija ir su Vilniaus universiteto ramuva, taip pat su muziejaus bendradarbiais esate dalyvavęs daugelyje ekspedicijų.

Taip, važiuodavome, kai tik galėdavome. Ypač didelį išpūdį paliko tos ekspedicijos, kuriose dalyvaudavo mano Mokytojas, architektas, daktaras Klemensas Čerbulėnas. Jis nėra man dėstęs, bet padarė didelę įtaką. Kaip ir Paulius Galaunė, Vytautas Žemkalnis-Landsbergis bei kiti, prisidėję prie mūsų muziejaus sampratos sukūrimo. Kaip ir vėliau sutelktos muziejaus tarybos nariai: Jonas

Muziejaus mokslinės tarybos nariai. Ekskursiją veda Leonardas Lekavičius. XX a. 8 deš.

Minkevičius, Romanas Jaloveckas, V. Milius, Birutė Kugevičienė, Diana Volungevičiūtė. Toms taryboms vadovavo ir nuoširdžiai muziejumi rūpinosi direktorius Vytautas Stanikūnas (puikus žmogus: kalbėdamas su kolegomis, net aštriomis temomis, jis niekada nepakeldavo balso).

Pirmojoje Gervėčių ekspedicijoje rinkote medžiagą apie pirtis?

Kai ten atvažiavome, galėjome pasirinkti, kuo domėtis. Stasys Daunys, irgi vienas iš muziejaus kūrėjų, man pasiūlė imtis pirčių temos. Braižiau jų planelius, pašiau piešinius; vėlesniais metais muziejuje buvau net jų parodėlę surengęs. Po ekspedicijos S. Daunys pakvietė ateiti į muziejų ir tuos juodraštinis darbelius perdaryti į švarraščius. Darbavausi, kol atsirado etatas. Tad nuo 1970-ųjų rudens iki šiol dirbu muziejuje. Iš pradžių buvo maža rūpimos srities literatūros, reikėjo jos pačiam susirasti arba kreiptis į pateikėjus. Apie miestelius sukaupti duomenys taip pat buvo labai fragmentiški, požiūris į juos vis keisdavosi. Tikresnį vaizdą susidariau tik kai trečią kartą skersai išilgai pervažiavau Lietuvą. Pirmąkart – vienaip, o trečiąkart – jau kitaip atrodė. Dukra žemėlapyje vis pasibraukdavo, kur tėvelis išvažiavęs. Kai tos pačios vietos buvo pabrauktos po tris kartus, nustojo, be to, pati su manim pradėjo važinėti.

Kuriantis muziejui, matyt, domėjotės įvairiomis temomis. Kokiomis tik iš reikalo, o kurios iš jų rimčiau užkabino?

Vienas iš pirmųjų mano objektų buvo malūnai (vėliau teko ir rimčiau jais užsiimti). Kartą

muziejaus darbininkai paklausė, kaip tvarkytis su iš Vaivadiškių atvežtu kepuriniu malūnu, kurio išmontuotos dalys tada gulėjo pievoje. Kepurinį malūną pirmąkart pamačiau Giedraičių kaime, prie Pašušvio, kai man buvo kokie aštuoneri metai. Tad kai baigėsi darbo savaitė, stvėriau kuprinę ir išvažiavau apžiūrėti malūnų, kad išsiaiškinačiau, ko apie juos nežinojau. Daug metų aiškinausi, išleidau apie juos knygą¹, taip pat ėmiau rašyti disertaciją, kurią apsigyniau 1993 m. Aišku, tuo pat metu domėjausi ir miesteliais, ir milo vėlyklomis, ir aliejinėmis, ir kalvėmis bei kitais amatais, jų ekspozicijų įrengimu. Visa tai – muziejinio darbo kasdienybė.

Kokių malūnų atradote penkiose Lietuvos etnografinėse srityse?

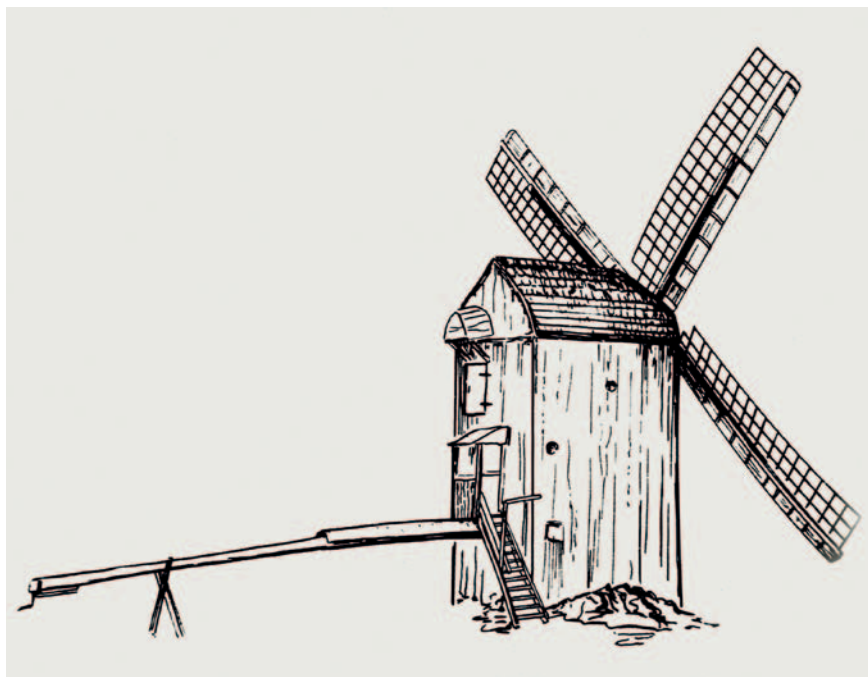
Seniausieji malūnai daugiausia buvo stiebiniai, vėliau paplito ir kepuriniai. Po jų atsirado ir visokie motoriniai, varomi vidaus degimo varikliais. Kai leidau knygą apie vėjinius malūnus, maniau, kad bus dar dvi jos dalys apie vandens ir „ugininius“ malūnus. Teko suklasifikuoti malūnus, nustatyti jų tipus, kurie tuo metu dar nebuvo visai aiškūs.

Vėjiniai malūnai buvo paplitę visur, kur gali vėjai išibėgėti. Tai lygumų statiniai, jų nestatė ten, kur daug miškų. Tiesa, buvo išėitis – kitur statydavo malūnus su aukštais cokoliais, kelių aukštų. Užtat lygumose reti vandens malūnai, nes norint pakelti vandens lygį, reiktų statyti užtvankas,

1 Anatolijus Andrejevas, Eligijus Juvencijus Morkūnas. *Technikos paminklai Lietuvoje. Vėjo malūnai*. V.: Mokslas, 1982.

Pravažiuojamas kepurinis malūnas Viešintose

Stiebinis malūnas iš Plynių. E. Morkūno piešiniai.

Klausantis pateikėjos istorijos ekspedicijoje. ~2010 m.
Mindaugo Mikulėno nuotrauka

kurios užlietų didelius kaimyninių laukų plotus. Juk kuo aukščiau pakeli vandenį, tuo vandens malūnas galingesnis.

Iki XVIII a. buvo galvojama, kad geriausia vėjo malūnus statyti ant aukštesnių kalvų, o štai XIX a. tapo aišku, kad jiems geresnis yra lygumų vėjas, nes jis tolygus, nesukuriuotas, neplėšia sparnų. Malūnininkas panašus į jūrininką, nes turi sekti vėjo kryptį ir stiprumą: senosios malūnų konstrukcijos neatlaikydavo, jei vėjas sparnus imdavo sukti į priešingą pusę. Mūsų malūnai, žiūrint iš priekio, sukasi prieš laikrodžio rodyklę. Jei vėjas pasisuka iš priešingos pusės, tai malūno stabdis paprastai atsileidžia, iššoka velenas ir išsikočioja krumpliaračiai su sparnais. Senesni, primityvesni yra stiebiniai malūnai, o kepuriniai malūnai, ypač dvipakopiai, netiesioginio perdavimo, – tobulesni ir galingesni. Vis dėlto malūnininkams buvo patogiau dirbti su stiebiniais malūnais, apie juos nereikėjo tiek daug žinoti, kaip dirbant su kepuriniais. Kai visą stiebinio malūno pastatą už „uodegos“ suki prieš vėją, jo krumpliaračiai neišsiderina, o kepurinių – išsiderina, tad kiekvieną kartą tenka juos perderinti.

Ar galima teigti, kad vėjiniai malūnai daugiausia paplitę Aukštaitijos lygumose?

Taip pat ir Suvalkijos lygumose. O Dzūkijoje ir kalvotoje Aukštaitijoje paplitę vandens malūnai. Vakarinėje Žemaitijos dalyje (pajūrio pusėje) taip pat netrūko vėjinių malūnų, bet kalvotoje Žemaitijoje žymiai daugiau vandens malūnų. Pavyzdžiui, prie Virvytės upės tarpukariu buvo

Muziejaus malūnas iš Vaivadiškių

dvidešimt septyni vandens malūnai. Kas kilometrą – po malūną.

Į muziejų esat perkėlę Santeklių dvaro malūną, į kurį dar mano tėvas arkliais iš Gintališkės veždavo malti grūdus. Koks jo likimas?

Buvo du Santeklių malūnai. Tą, kuris buvo arčiau Salantų, esame atsivežę, bet dar neatstatėme, kol kas neaišku, kada tai įvyks. Tuo metu dvaro ten jau nebebuvo.

Kokie esminiai vėjo ir vandens malūnų konstrukciniai skirtumai?

Esu pastebėjęs, kad jie vieni kitiems yra padarę šokią tokią įtaką. Tarkim, Kazliškių vandens malūno (Suvalkijoje) mašinerija yra persipynusi su vėjo malūnų įranga.

Manau, kad malūnas nėra tik pastatas, tik liaudies architektūros objektas. Tai pirmiausia yra mašina, ji malūne svarbiausia. Prisimenu, kaip diskutavome, sudarinėdami Lietuvos paminklinių malūnų sąrašus. Jei didelis, kiauru stogu ir dar prie jo sudėtinga prieiti, kai kurie paminklo-saugininkai siūlydavo į sąrašus neįtraukti, nepaisydami, kad malūno mašinerija yra išlikusi. O kitus, su gerai išlikusiais mediniais kiautais, apvalkalais, siūlydavo įtraukti, bet tokiuose malūno

iš esmės nebebūdavo. Taip nutinka, kai žmonės neįsigilina į reiškinio esmę.

Apie Pirmąjį pasaulinį karą vėjo ir vandens malūnus visoje Lietuvoje ėmė keisti įvairių tipų motoriniai, arba „ugniniai“, malūnai. Tarkim, vandens malūne statydavo ir garo mašiną, kurią naudodavo, kai būdavo sausros, upės išdžiūdavo. Seniau dvarai statydavosi ir vandens, ir vėjo malūnus, nes beveik nebūdavo taip, kad vienu metu trūktų vėjo ir išdžiūtų sausra. Vėliau ėmė dominuoti motoriniai malūnai, dažnai kartu su lokomobiliais (garo mašinomis). Tarkim, prie Piliūnių kepurinio vėjo malūno, vadinto Aitvaru, buvo pastatytas lokomobilis, atsirado ir lentpjūvė, kurios atraižos buvo naudojamos lokomobilio kurui. Kai kur tokiose vietose atsirasdavo skiedrų drožimo įmonės. Kai skiedras pradėjo drožti mašinos, jos atpigo, o tai paskatino kaimų šiaurinius ir lentinius stogus keisti skiedriniais. Prie malūnų būdavo įrengiamos ir milo vėlyklos, vilnos karšyklos. Jos skyrėsi tik naudojamomis technologijomis: pirmuoju atveju – drėgna, antruoju – sausa. Joms varyti panaudodavo ir vandens ratą, ir vidaus degimo variklius. Taip po truputį Lietuvoje vystėsi pramoniniai taškai.

Koks buvo socialinis malūnininko statusas? Tarsi amatininkas, bet dar ir žemdirbys?

Dažnai malūnininkais būdavo bajorai. Aukštaitijoje buvo trys broliai malūnininkai bajorai Butkevičiai. Apskritai malūnininkai buvo beveik kaip atskira kasta. Kita vertus, jie buvo gana skirtingi. Vieni malūnus ir statydavo, ir prižiūrėdavo, o kiti tik naudodavosi malūnų meistrų darbu. Panašiai, kaip dabartinės liftų tarnybos – jos kviečiamos, kai nutinka gedimas. Kai kurie buvę valstiečiai, praturtėję iš malūnininko darbo, darydavo karjerą – iš valstiečių prisipirkdavo žemės. Ją įdirbdavo samdiniai arba išnuomodavo. Kartais malūnininku tapdavo didelio ūkio valstietis, kuris iš pradžių grūdus maldavosi tik savo reikmėms, o vėliau – ir kitiems. Kartais tie, kurie turėjo daug žemės, pasistatydavo malūną, o prie jo gryčelėje gyvendavo malūnininkas. Jis turėdavo sekti vėjo pasikeitimus, o jei tai vandens malūnas, reaguoti į vandens lygį, kad per liūtį vanduo nepersiversėtų per užtvanką. Vadinasi, turėjo būti atsakingas ir išmanantis specialistas – ne koks valkata. Jei malūnininkas neturėjo žemės, uždarbis iš malūno buvo pagrindinis jo lėšų šaltinis.

Kur buvo paplitusios aliejinės? Architektė Živilė Antanina Mačionienė yra pasakojusi apie aliejinės įrangą J. Basanavičiaus tėviškėje Ožkabaliuose.

Taip, daugiausia jos randamos Suvalkijoje. Seniau buvo auginami dviejų rūšių linai – pluoštiniai ir sėkliniai, skirti aliejui, pokostui ir kitiems

produktams gaminti. Kitaip sakant, techniniai ir maistiniai. Aliejinėse sėkliniai linai būdavo pakaitinami (arba ne). Buvo naudojami valcai, bet ne tokie, kaip javams valcuoti. Tai būdavo du beveik cilindriniai, apie dviejų metrų skersmens akmenys – vienas gulėdavo ant žemės, o kitas briauna riedėdavo gulsčiuoju akmeniu ir savo svoriu traiškėdavo sėmenis. Stačiąjį akmenį ridendavo arklys, pakinkytas prie rodiklio (*dišliaus*).

Muziejuje per daugelį metų esate įrengę įvairių amatininkų dirbtuvių.

Vienoje sodyboje buvome pradėję lipdyti puodus. Miesteliuose būdavo viena pagrindinė puodžių krosnis, o muziejuje naudojome šiuolaikišką krosnį, joje buvo degami glazūruoti ir neglazūruoti puodai, ir ne tik. Klumpdirbystė klestėjo Žemaitijoje, tad klumpiaus dirbtuvė į muziejų atkeliavo iš ten. Visoje Lietuvoje audimo skietai iš pradžių buvo daromi rankiniu būdu, o vėliau tam naudotos ir mašinos. Muziejuje turime du komplektus mechaninių mašinų skietams drožti ir rišti. Gruzdžiuose užrašiau pasakojimą, kad pradėjus gaminti mašininius skietus žmonėms taip knietėjo sužinoti šios technologijos paslaptis, kad konkurentai net buvo prasigręžę skylę dirbtuvės langinėse...

Esate vienas iš muziejaus miestelio koncepcijos autorijų. Kaip ir iš ko jis buvo sukurtas?

Žvilgsnis į Lietuvos liaudies buities muziejaus miestelį.

Eligijus Morkūnas muziejaus geležies parduotuvėje

Miestelį kūrė daug suinteresuotų specialistų – tai ne vieno muziejininko darbas. Juolab kad užduotis sukurti miestelį buvo įrašyta jau pradiniam generaliniame muziejaus plane. Vėliau projektą detalizavo R. Jaloveckas, o išvystė B. Kugevičienė, tęsė architektai Diana Volungevičiūtė–Pikšrienė, Ruslanas Aranauskas. Ir man teko būti jų kompanijoje, ypač tarp tų, kurie komplektavo miestelio pastatus. Pirmiausia parengėme jo planą. Kaip ir visur, buvo skirtingų nuomonių, ambicijų. Kartais trukdė netikslios topografinės nuotraukos.

Istoriniame tarpukario miestelyje lietuvių, daugiausia žemdirbių, veiklai turėjo būti kitataučių atsvara. Be to, miestelis buvo tarpininkas tarp dvaro ir kaimo. Sovietmečiu mums kalė į galvas, kad dvarininkai buvo liaudies kraujasiurbiai, bet iš tiesų nemažai jų turėjo agronomų išsilavinimą, diegė naują agrotechniką. Tarpinė grandis buvo miestelių žydai, dažnai *svietavi* ir rašto ragavę žmonės. Dėl carinės politikos Lietuvoje nebuvo nei žodžio, nei rašto laisvės, o žydai dėl savo specifinės padėties galėjo rašyti mokslo uogas. Tad miestelyje apie 30 nuošimčių namų šiuo metu sudaro žydų pastatai. Reikėjo parodyti ir miestelėnų profesijų įvairovę, bet kiekvienai po pastatą nepristatysi, tad ją teko atspindėti fragmentiškai.

Kokius miestelio pastatus išskirtumėte kaip būdingiausius?

Tai bažnyčia, ugniagesių stoginė (jos dažnai statytos valdžios lėšomis, nes miestelių pastatai dažnai

degdavo; ugniagesių komandose būdavo daug žydų), arbatinė (atkelta iš Šiaulėnų – priklausė trims savininkams žydams, prie jos veikė ir įvairios krautuvės), namas su ažuolinėmis grindimis, priklausęs Girkalnio siuvėjui lietuviui (savo namą jis statė sumaniai – atlygį už drabužių siuvimą ėmė ne pinigais, o medžiais, kurių valstiečiams netrūko). Toliau – valdinis raudonų plytų (bet ne žydų) namas iš Pušaloto, žydų namas su didele mansarda iš Telšių, medinis namas iš Tabariškių ir kiti. Pastatas, kuriame dabar sėdime, yra manufaktūra arba eksportinių ir importinių medžiagų (audinių) parduotuvė – jai pritaikytas žydo Rabinovičiaus namas iš tuometinio Kauno pakraščio. Manufaktūros audiniai – fabrikiniai, paveldėti iš mano senelio ir tėvo. Yra čekiškių, vokiškių, kitoškių, bet po mažą gabalėlį, tad reikėjo išmaniai juos išeksponuoti. Jie gaminti nuo 1924–1944 metais. Manufaktūros antrame aukšte – siuvykla. Pardavėjas ir siuvėjas vienas kitam padėdavo susirasti klientų. Siuvėjas žinojo, kiek metrų audinio reikėjo kostiumo, sutanos komplektams, kiek sagų švarkui... Tolėliau yra urmininko iš Kėdainių namas – nustatėme tris jo statybos etapus. Namas pastatytas taip, kad jame nesunkiai galima įrengti pertvaras, tad greta galėjo dirbti siuvėjas ir, tarkim, macų kepėjas.

Viena iš pirmųjų buvo įrengta geležies parduotuvė (juk kiekvienam valstiečiui nuolat reikėdavo geležies), joje laisvalaikio dirbdavau kaip interpretatorius, pirmasis toks muziejuje. Prie šios

parduotuvės įrengtas ir žydo buto fragmentas. Geležies parduočių patalpos paprastai būdavo nešildomos; savininkas tame pat name aptarnaudavo dar kelias pardavimo vietas, o kitu metu siūdavo marškinius arba mašina megzdavo kojines... O šildydavosi įdomiai – ant kėdės pasistatydavo ketinį puodą, į kurį pripildavo iš krosnies atsineštų žarijų. Šildydavo pirštų galus: pirštinių galai būdavo nukirpti, kad galėtų lengvai atskirti monetą... Buvo ir kitų įdomybių, tarkim, tarpukario miesteliuose buvo prekiaujama ir laiptinėse. Dabar tai būtų nesuprantama.

Miestelyje kol kas nėra tokių svarbių pastatų kaip sinagoga, kalvė, vandens malūnas (mūsų atveju tai būtų jau minėtasis malūnas iš Santeklių). Turbūt nebuvo miestelio, kuriame nebūtų vandens, vėjo arba motorinio malūno.

Koks muziejaus miestelio statinių planas? Ar jis tipiškas?

Turgaus aikštėje šurmuliudavo iš kaimų su žemės ūkio gaminiais suvažiavę valstiečiai. Pirmasis žiedas apie aikštę – pats brangiausias plotas, jame buvo statomos krautuvės, kuriose spietėsi įvairiausi prekybininkai, dažniausiai žydai. Jų antruose aukštuose ar kiek tolimesniuose sklypuose kurdavosi ne tokie svarbūs ir turtingi krautuvininkai. Antrasis miestelių pastatų ešelonas – amatininkų dirbtuvės. Jie būdavo įsikūrę

už prekybininkų. Trečias sluoksnis – su žemdirbyste susiję amatininkai. Miestelių verslininkai, kaip sakyta, daugiausia buvo svetimtaučiai. Tam, kad sėkmingai prekiautum, reikėjo turėti psichologinių gebėjimų ir daug patikimų ryšių su prekių tiekėjais. Žemdirbiams, kinkuojantiems paskui plūgą ir arklio uodegą, klausantiems paukštelių trelių ir dainų, psichologinės patirties stigo... Žmones taip skirstydavo: jei esi nekalbus – gali būti žveju, bet jei esi siuvėjas, bet nemoki malti liežuviu, tai niekas pas tave neužeis ir nesisius. Įdomūs, nevienareikšmiai buvo miestelių gyventojų santykiai. Ar sugyveno žydai su „gojais“, ar ne? Visaip būdavo, bet netrūko ir įvairių susitarimų. Pavyzdžiui, Žiežmariuose buvo lietuvių tvartas, kuriame buvo laikomos žydų karvės. Ne dėl artimo meilės, o todėl, kad likdavo mėšlas, kuriuo tręšdavo daržus... Nori nenori turi būti draugiškas. Retai konkurencija būdavo žiauri, nors visko pasitaikydavo.

Muziejui esate surinkę apie 30 tūkstančių įvairaus dydžio ir pavidalo eksponatų, o visą dabartinį muziejaus turimą fondą sudaro 93 224 vienetai...

Eksponatai eksponatams nelygūs. Ir namas, ir koks nedidelis darbo įrankis yra eksponatai. Prieš kokius dvidešimt penkerius metus kolegos buvo suskaičiavę, kad mano surinktų eksponatų dalis sudarė apie 40 nuošimčių, bet tada dar rinkau ir

Su žmona Gražina Teodora

Muziejuje su bendradarbiais. Nuotraukos iš asmeninio ir LLBM archyvo.

smulkius dirbinius, paskui liko tik pastatų komplektavimas. Esu prikišęs pirštus prie beveik visų muziejaus ekspozicijų įrengimo (mokyklos, žydo buto, knygyno, manufaktūros, siuvyklos ir kt., o kur dar kaimų sodybų ekspozicijos...).

Dar galiu pridurti, kad muziejininkyste užkrėčiau ir žmoną (buvo ilgametė ekskursijų lietuvių, anglų, lenkų, rusų kalbomis vadovė), ir dukrą Aistę, kuri taip pat baigė istorijos mokslus ir apsigynė daktaro disertaciją. Neabejingos muziejams ir kitos dvi dukros – chemikė Šarūnė bei politikė Radvilė (baigė paminkloaugos mokslus).

Muziejuje organizavote Amatininkų dienas, kitus renginius. Ką išskirtumėt?

Amatininkų dienas kartu su kolegomis surengėme pirmieji Lietuvoje. Kaip ir pirmąsias Užgavėnes, dar sovietmečiu, tada jas vadinome Žiemos palydų šventėmis. 2011 m. pradėjome dviračių žygį apie Lietuvą, skirtą Matui Šalčiui atminti (pasiūlėme lankytojams apvažiuoti visus muziejuje įsikūrusius Lietuvos regionus), ir jis dar ne-nutrūko.

Ką mėgstate veikti, kai neužsiimate muziejininkyste?

Atsipūtimui mėgstu iš medžio drožti žaisliukus. Jie daugiausia skirti kūdikiams akims paganyti. Žaisti neišeitų – sulaužytų arba patys susižeistų. Esu iš medžio padaręs keletą paminklų – stogastulpius

broliui, čečėnų laisvės kovotojams, mūsų partizanams (Kruonyje ir Pašuliuose). Mėgau tiriamašias keliones, kai tyrinėji supantį pasaulį ne pro automobilio langą, bet nuo dviračio, taip pat fotografuoti. Važinėjau po Lietuvą, vakarų Baltarusiją, Karaliaučiaus kraštą, Latviją. Savo lėšomis kėliau kvalifikaciją, lankiausi Lenkijos, Olandijos, JAV, Vengrijos, Rusijos (Maskvos ir tuometinio Leningrado), Ukrainos, Prancūzijos, Gruzijos, Armėnijos muziejuose...

THE EXPERT ON MILLS, TOWNS, AND NINE OTHER CRAFTS

Interview with 2021 Laureate of the National Jonas Basanavičius Award, museologist, historian Dr Eligijus Juvencijus Morkūnas. For most of his life he worked at the Open-Air Museum of Lithuania, one of the largest open-air museums in Europe. Morkūnas collected about 30,000 exhibits of this museum from various ethnographic areas of the country. Consistently interested in the old Lithuanian mills and their historical development, he summarised his research in the monograph "Technikos paminklai Lietuvoje, Vėjo malūnai" [Technical Monuments in Lithuania, Windmills] (1982). He also researched other technical monuments, as well as crafts that flourished in towns and villages. Dr Morkūnas contributed a lot to the establishment of the section of the museum that represented the first part of the 20th c. – both its structure and its buildings and expositions. In his youth, together with his brother, he identified the burial place of the famous 19th c. cross-maker Vincas Svirskis.

Vyčio apygardos Šemežio būrio partizanai ant Rapolo akmens:

1. Nežinomas, 2. Kazys Kirdonis-Nemūra, 3. Jonas Stasiukaitis-Ąžuolas, 4. Nežinomas, 5. Nežinomas, 6. Mykolas Šemežys-Aras, 7. Vladas Dargužis-Žvirblis. Iš Romo Kauniečio fotografijų archyvo.

LIETUVOS PARTIZANŲ PALAIKŲ NIEKINIMAS

Žilvinas MONTVYDAS

Lietuvos partizanų palaikų niekinimas, vėliau jų slėpimas, užkasimas – vienas iš daugelio Sovietų Sąjungos nusikaltimų okupuotoje Lietuvoje. Reiškinyms iki šiol tyrinėtas tik bendrais bruožais ir stokoja kompleksinės analizės. Šiame straipsnyje visoje Lietuvoje žuvusių partizanų (taip pat nužudytų civilių asmenų) palaikų niekinimas nagrinėjamas remiantis Sovietų Sąjungos represinių struktūrų dokumentais, gausiu nuotraukų rinkiniu¹ ir liudininkų pasakojimais.

Prieinama prie išvados, kad žuvusių partizanų palaikų niekinimas – viešas kūnų rodymas, įvairios patyčios, ant laisvės kovotojų kūnų liejamas įniršis – demonstravo priešų galią, baugino ir traumavo kovojančius partizanus, jų artimuosius, rėmėjus; tačiau niekinamų partizanų kūnų fotografavimas laikytinas procesiniu veiksmu.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos partizaninis karas, partizanų palaikų niekinimas, partizanų užkasimo vietas, nuotraukos.

■ Lietuvos partizaniniam karui skirtuose straipsniuose ir knygoose sovietinių represinių struktūrų elgesys su žuvusių partizanų palaikais apibrėžiamas labai plačiu niekinimo terminu (plg.: Gaškaitė 1997: 58–60; Kasparas 1999: 395; Už laisvę 2004: 200–211; Anušauskas 2012: 140, 144, 155 ir kt.). Manytina, kad autorių minimas terminas atitinka didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ nurodomas reikšmes: „Rodyti panieką, žiūrėti iš aukšto, be pagarbos; laikyti menku, neturintiu reikšmės dalyku; bjauruoti, teršti ką pagarbos vertą, šventą; gadinti, naikinti, siaubti; paversti nieku; rodyti panieką, nieku laikyti, nevertinti“ (LKŽ: niekinti).

Palaikų niekinimas gana dažnai patenka į tyrinėtojų akiratį, yra iliustruojamas žuvusių partizanų nuotraukomis: tyčinį, brutalų elgesį su žuvusiųjų palaikais aprašė Vladas Terleckas (2013; 2014a, 2014b). Kultūrine ir simboline prasme į partizanų palaikų niekinimą žvelgė Zigmus Vitkus (Vitkus 2008; Vitkus, Žygelis 2011; Vitkus 2015). Aptardamas paveldosaugos problemas, minėtą temą pastaraisiais metais apžvelgė ir Valdas Striužas (2021).

Iki šiol išsamiausiai ištirtas elgesys su mirties bausme nuteistais politiniais kalininiais, kurių palaikai buvo užkasti Tuskulėnų dvaro teritorijoje (išsamiau žr.: Jankauskas, Garmus ir kt. 2005; Vaitiekus 2011). Elgesio su palaikais tema paliesta ir daugelyje kitų Lietuvos okupacijai ir rezistencijai skirtų darbų (Brazaitis 1990: 246–248; Girnius 1990: 316; Anušauskas 1996: 272, 289, 371–373; Gaškaitė, Kašėta, Starkauskas 1996: 26,

78, 468–469; Gaškaitė, Kuodytė ir kt. 1996: 381, 435–436, 438; Gaškaitė 1997: 49–51; Anušauskas 2012: 138, 154, 167–170, 175).

Svarbu pabrėžti, kad karinę operaciją įvykdęs priešas su žuvusių partizanų palaikais elgėsi iš esmės pagal vieną schemą: partizanų (kai kuriais atvejais ir civilių asmenų) palaikai buvo atvežami į valsčių (rajonų) arba apskričių centrus, ten identifikuojami, fotografuojami, tardymo ir atpažinimo tikslais rodomi areštuotiems, suimtiesiems ir kitiems asmenims. Atlikus šias ir kai kurias kitas procedūras, palaikai paprastai būdavo numetami miestelių aikštėse ir kitose viešose žmonių susibūrimo vietose, kur jie pragulėdavo nuo kelių parų iki savaitės arba net ilgiau. Vėliau represinių struktūrų darbuotojai, jų pavaldiniai ar kolaborantai palaikus užkasdavo nuošaliose, dažnai gyventojams visiškai neprieinamose vietose.

Istoriniai faktai rodo, kad 1944 m. rudenį, žiemą ir kai kuriais atvejais 1945 m. žuvusių partizanų palaikai dar buvo paliekami kautynių vietoje. Pavyzdžiui, 1945 m. sausio 12 d. Užulėnio miške (dab. Ukmergės r.) įvykusiose kautynėse žuvusieji palikti miške. Tačiau po ne itin sėkmingos karinės operacijos kariai išliejo savo įtūžį – nuvilko laisvės kovotojų drabužius, užmetė ant galvų ir padegė. Manoma, kad taip buvo padaryta, tam, kad žmonės negalėtų atpažinti žuvusiųjų. Kitą dieną apylinkių gyventojai nuvaryti surinkti palaikų ir jie buvo pagarbiamai palaidoti Lėno kapinėse (Kaunietis 1998: 186–187).

1945 m. sausio 20 d. Pagrendos miško (dab. Elektrėnų sav.) bunkeryje žuvusių partizanų

1 Straipsnyje skelbiama tik pora iš kelių dešimčių tyrime nagrinėtų fotografijų (red. past.).

palaikai buvo atvežti į Kietaviškes ir išniekinti prie šventoriaus vartų. Praėjus keturioms dienoms, žuvusiųjų artimiesiems pavyko palaikus slapta paimti ir palaidoti (Ivanovaitė 2015: 5). Palyginimui, 1945 m. vasario 26 d. Žiemkelio miško (dab. Kauno r.) kautynėse žuvusieji partizanai buvo palikti miške, jų laidotuvėmis pasirūpino gyvi likę bendražygiai ir vietiniai gyventojai (simboliška tai, kad žuvusiųjų kūnai buvo atvežti prie apleistos partizanų stovyklos ir čia palaidoti – išsamiau žr.: Petrauskas 2019: 30–33).

Plataus masto žuvusių partizanų palaikų niekinimas miestelių aikštėse truko keletą metų. Atkreiptinas dėmesys, kad 1946 m. vasarą Juozas Markulis-Erelis, apeliuodamas į pokalbį su Juozu Lukša-Skirmantu, savo agentūriniame pranešime įrašė pasiūlymą „kuo greičiau nutraukti partizanų lavonų mėtymą ir rodymą turgaus aikštėse“, nes tai skatina kerštą, demonstruojamas nekultūringumas, nepagarba mirusiems (išsamiau žr.: Mockūnas 1997: 178–180). Papulkininkis Počkajus, kuriam buvo skirtas minėtas pranešimas, siūlymą nutraukti nukautų partizanų lavonų rodymą turgaus aikštėse perdavė LSSR MGB ministrui generolui majorui Jefimovui (Anušauskas 2017: 70–71).

„Giminės ir artimieji pergyvena ne baimės, bet keršto, tylaus keršto, besąlygiško keršto jausmą ir pradeda neapkęsti valdžios“ (Mockūnas 1997: 178). Kalbėdamas, kad žuvusių partizanų kūnų mėtymas turgaus aikštėse ir rodymas žmonėms veda prie netikėjimo valdžia ir verčia keršyti, J. Markulis buvo visiškai teisus. Antai 1946 m. rugsėjį Kęstučio apygardos partizanas Bronius Bankauskas kartu su bendražygiais įvykdė karo lauko teismo paskelbtą mirties nuosprendį strībams, kurie ne tik kovojo prieš partizanus, bet ir tyčiojosi iš Šiluvos turgaus aikštėje numestų brolių Romo ir Juozo Bankauskų kūnų (LYA, F. K-1, Ap. 58, b. 39190/3, t. 1, l. 192atv-193).

Partizanų kūnus niekinti Lietuvos miestų ir miestelių aikštėse liautasi apie 1948–1949 m. Partizanų spėjimu, tada žinia apie viešą kovotojų palaikų niekinimą pasiekė Vakarų Europos valstybes (Ramanauskas-Vanagas 2007: 553). Tačiau yra duomenų, kad kai kurių miestelių aikštėse palaikai dar būdavo numetami ir 1952 m. ar net vėliau (Vinskienė 2007: 42, 53; Terleckas 2013).

Šiame straipsnyje į žuvusių partizanų palaikų niekinimą žvelgiama kompleksiskai, remiantis rašytinių (sovietinių represinių žinybų dokumentų, liudininkų dienoraščių, prisiminimų) ir vaizdinių šaltinių (daugiausia prieš darytų fonuotrukų) analize.

PARTIZANŲ PALAIKŲ NIEKINIMAS SOVIETINIŲ REPRESINIŲ ŽINYBŲ DOKUMENTUOSE

Elgesys su žuvusių partizanų palaikais nebuvo aiškiai reglamentuotas. Kaip jau minėta, esama duomenų, kad 1944–1945 m. žuvusiųjų palaikai dažniausiai buvo paliekami kautynių vietose ir juos leista laidoti. Nuo 1945 m. padėtis pasikeitė, jau 1945 m. kovo 1 d. specialiajame pranešime² nurodoma, kad 32 žuvusių partizanų palaikai buvo atvežti į Simno aikštę ir ten dvi dienas laikyti „atpažinimui“ (Gaškaitė, Kašėta, Starkauskas 1996: 468–469).

Sovietų Sąjungos represinių struktūrų darbuotojai paliko įvairių dokumentų, leidžiančių sužinoti kovinių operacijų ir areštų aplinkybes, tačiau partizanų palaikų likimas retai buvo dokumentuojamas ir apie jį dažniausiai galime sužinoti tik iš užuominų. Tam tikras gaires, kaip reikėtų elgtis su žuvusių partizanų palaikais, nubrėžė 1946 m. rugpjūčio 17 d. LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno nurodymas³. Remiantis nustatyta tvarka, po kiekvienų kautynių privalėjo būti parengti aktai, kuriuose aprašoma operacija, išvardinami nukauti ir areštuoti asmenys bei iš jų paimti ginklai ir kiti daiktai. Dokumente taip pat nurodyti veiksmai, susiję su nukautų partizanų palaikais:

Užmuštųjų ir suimtųjų „banditų“ bei jų aktyvių rėmėjų atpažinimo protokolai surašomi pagal akto įžanginės dalies formą, pasirašomi operatyvinio darbuotojo arba karinės dalies vado, taip pat atpažinėjų, nurodant „bandito“ ir jį atpažinusio asmens pavardes. Jei „banditų“ pavardės nežinomos, nurodyti slapyvardžius, organizacijoje ar „bandoje“ turimą padėtį ir kiekvieno „banditiškos“ veiklos rajoną. Atpažinėjais gali būti operacijų metu suimti „bandų“ dalyviai, laikomi KPZ arba kalėjime, areštuotieji, nuteistieji, pasidavusieji, naikintųjų batalionų kovotojai, nukentėjusieji, liudininkai, vietos valdžios organų atstovai, tiesiog vietos gyventojai.

Užmuštų „banditų“ lavonai visada atgabenami į MVD apskrities skyrių nufotografavimui, atpažinimui ir užkasami taip, kad jų kūnų „banditai“ nesurastų. Nukrypti nuo šios

2 Specialus pranešimas apie atliktą operaciją likviduojant Kušlio banditų grupę Alytaus apskrityje, Simno valsčiuje.

3 Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno ir MVD 4 šaulių divizijos vado Golovkos nurodymas MVD apskričių ir miestų skyrių viršininkams ir MVD kariuomenės dalių vadams apie operacijų prieš partizanus apiforminimą.

taisyklės gali būti leidžiama tuo atveju, jei lavyonų fotografavimas ir atpažinimas gali vykti vietoje ir išlaikyta griežta konspiracija užkasant. (Gaškaitė, Kašėta, Starkauskas 1996: 285–286)

Iš esmės šių taisyklių buvo laikomasi, tai, kas svarbiausia, dokumentuojama. Aktuose kartais pažymima, kad palaikai buvo atvežti į valsčiaus (rajono) centrą atpažinimui. Pavyzdžiui, akte apie 1948 m. rugsėjo 15 d. Purviškių miško kautynes pažymima, kad du suimti partizanai ir paimti partizanų daiktai nuvežti į Tauragės MGB poskyrį, o kautynėse 11 žuvusių partizanų buvo palaidoti (orig. *похоронены*) tiksliau nenurodytoje vietoje (LYA F. K-1, Ap. 58, b. 42779/3, l. 223). Tokia me pat akte yra pažymėta, kad 1949 m. sausio mėn. 9 d. žuvusio Žemaičių apygardos Vytenio rinktinės vado Kajetono Matijošaičio-Vaidylos lavyonas buvo nugabentas į Kuršėnus, norint jį nufotografuoti (LYA F. K-1, Ap. 58, b. 43112, l. 205. Skaistkalnės miške, Latvijos teritorijoje įvykusios operacijos akte nurodyta, kad žuvusiųjų palaikai buvo atvežti į Nemunėlio Radviliškį (Kaunietis 1996: 717), o štai 1950 m. Ukmergės rajone žuvęs Vyčio apygardos vadas Alfonsas Smetona-Žygaušas ir kiti kartu žuvę partizanai nuvežti į Kauną (Kaunietis 1998: 252).

Išskirtiniais atvejais buvo surašomi partizanų palaikų užkasimo aktai, kuriuose gana detaliai pateikiama informacija apie užkasimo faktą. Antai 1947 m. rugpjūčio 11 d. žuvusių Dainavos apygardos štabo pareigūnų užkasimo akte nurodyti dalyvavusių asmenų kariniai laipsniai ir pareigos, užkasimo data (1947 08 14), laikas, apytikslė vieta, žuvusiųjų vardai, pavardės amžius ir pareigos. Įdomu tai, kad kartu su minėtais duomenimis, keliais žodžiais aprašyta žuvusiųjų išvaizda. Dainavos apygardos vadas Dominykas Jėčys-Ažuolis apibūdintas kaip „aukštesnis nei vidutinio ūgio, stambaus kūno sudėjimo, galva plika, su ūsais ir žilstelėjusia barzda“, kartu žuvusio Dzūkų rinktinės Kunigaikščio Margio grupės Štabo viršininko Mykolo Petrausko-Aro bruožai – aukštesnis nei vidutinio ūgio, liekno kūno sudėjimo, burnoje viršutiniame žandikaulyje 2 auksinės „karūnėlės“ (Lučinskas 2011).

Neaišku, kodėl minimu atveju buvo aprašyta fizinė išvaizda ir tokie skiriamieji bruožai, kaip dantų karūnėlės, tačiau, manytina, kad toks smulkmeniškumas galėjo būti neatsitiktinis – atsiradus poreikiui palaikus ekshumuoti, tam tikros detalės galėjo padėti juos atpažinti. Anuomet bendražygiai ar artimieji gana dažnai sužinodavo, kur buvo užkasti žuvę partizanai, slapta juos

iškasdavo ir palaidodavo kapinėse arba slaptuose kapuose. Nutikus tokiam įvykiui saugumiečiai palaikų ieškodavo, kasinėdavo naujai supiltus kapus. Be to, kartais paaiškėdavo, kad palaikai buvo netinkamai identifikuoti, todėl juos tekdavo atkasti. Būtent taip nutiko klaidingai identifikavus 1946 m. žuvusio Pietų Lietuvos partizanų srities plk. lt. Juozo Vitkaus-Kazimieraičio asmenybę, kuomet po kelių dienų palaikus teko atkasti, nuprausti ir atpažinti iš naujo (Ramanauskas-Vanagas 2007: 325–326; Čekutis, Žygelis 2006).

1953 m. rugpjūčio 27 d. po bunkerio šturmo Telšių ligoninėje mirusios Žemaičių apygardos štabo narės Irenos Petkutės-Vilnelės palaikai buvo užkasti Varniuose. Akte išvardinti užkasime dalyvavę MVD pareigūnai, I. Petkutės mirties (1953-08-28) ir palaikų užkasimo (1953-08-30) data, užkasimo laikas ir apytikslė vieta – netoli rajono MVD kiemo (LYA, F. K-1, ap. 58, b. 27063/3, l. 268).

Tikėtina, kad panašių dokumentų gali būti išlikę ir daugiau, tačiau mažas jų skaičius rodo, kad tai veikia išimtis. Manytina, šie dokumentai surašyti, nes juose minimi asmenys buvo partizanų štabų pareigūnai.

PALAIKŲ NIEKINIMO ŽENKLAI ŽUVUSIŲ PARTIZANŲ NUOTRAUKOSE

Žuvusių partizanų kūnų nuotraukų išlikę itin daug, jos buvo svarbus daiktinis įrodymas, parodantis sėkmingos kovinės operacijos rezultatus – nukautus partizanus, jų ginklus, dokumentus ir kitus veiklą iliustruojančius „įkalčius“. Nuotraukos buvo naudojamos tardant suimtuosius, jos tapdavo priedu prie ataskaitų ir baudžiamųjų bylų.

Žvelgiant iš karinės perspektyvos, šiose nuotraukose matyti tam tikri elgesio su žuvusiųjų palaikais pėdsakai. Sovietų Sąjungos represinių struktūrų rašytiniuose dokumentuose elgesys su žuvusiųjų palaikais minimas itin fragmentiškai, tad nuotraukos iš dalies iliustruoja tai, ką liudija žmonių prisiminimai. Tačiau prieš pradėdant aptarti nuotraukose užfiksuotus nesankcionuoto elgesio su palaikais ženklus, būtina suprasti, koks elgesys su žuvusiųjų palaikais anuomet buvo laikomas norma. 1938 m. išleistoje Lietuvos kariuomenės sanitarų mokymo knygoje glaustai ir aiškiai išdėstytos elgesio su žuvusiais kariais taisyklės:

Kautynėms pasibaigus kovos lauką tvarko ir sudoroja laimėjusioji pusė, kuri yra užėmusi tą plotą. Kaip jau buvo minėta, perėjęs kautynių

lauką sanitarinis grėblis pažymi nukautuosius įsmeigdamas jų šautuvus į žemę. Tik išgabenus sužeistuosius, rūpinamasi žuvusiais ir mirusiais. Turi būti apžiūrimas kiekvienas lavonas, ir rasti jo dokumentai bei daiktai perduodami, kam kas priklauso. Nevalia nieko pražudyti, o ypač pasisavinti, nes tai yra didelis nusikaltimas, už ką baudžiama net sušaudymu. <...> Būna atsitikimų, kai žuvusiuosius galima prieiti laidoti tik po kelių, o kartais ir po keliolikos dienų. Laidojamiems iš karto paruošiama tik viena duobė. Karstai retai kada tedirbami, nes nėra kada.

Žuvęs priešas laidojamas atskirai, bet tame pačiame plote, dažnai greta savųjų. Laidojimo vietai parinkti sanitarai gauna nurodymų. Palaidotiems statomi nedideli mediniai kryžiai, kur pažymima jų pavardės, vardai, kariuomenės dalis ir žuvimo data. Jei tarp žuvusių yra asmenų, kurių asmens tapatybė nenustatyta, tai ir kryžiuokų užrašuose žymima – tiek ar tiek nežinomų.

Karo metu kiekviena kariuomenė laiko savo nuostolius paslapyje, todėl matytus nuostolius sanitarams tenka laikyti tarnybine paslaptimi ir apie tai netaukšti, nerašinėti laiškuose, nes priešo budrūs šnipai gali viską sekti ir pastebėti. (Kenstavičius 1938: 245)

Karo meto praktika skiriasi nuo vadovėlio teorijos. Lietuvoje ir kitose Sovietų Sąjungos okupuotose teritorijose partizanai buvo laikomi ne kombatantais, o ginkluotais ir organizuotais nusikaltėliais. Suimtieji tapo ne karo belaisviais, o „banditais“, ir jiems taikyti baudžiamojo kodekso straipsniai. Tuo tarpu elgesys su žuvusiais dažniausiai nėra iš tolo nepanašus į aprašytąjį lietuviškame vadovėlyje. Sugrižkime prie tai iliustruojančių nuotraukų, kuriose galime matyti tam tikro elgesio su palaikais ženklus. Šį elgesį aprašysime chronologine tvarka, pagal tai, koku metu kokie įvykiai galėjo turėti įtakos nuotraukose užfiksuotiems vaizdams.

Nukovimas. Kovotojų išvaizda mena kautynes. Mūšio metu, saugodamiesi kulku ir skeveldrų, jie šliaužia, atlikdami manevrą – bėga. Į drabužius įsigėres prakaitas, kraujas ir kiti kūno skysčiai susimaišo su purvu ir augmenijos dėmėmis. Šliaužiant ir bėgant drabužiai ir aprangos detalės gali suplyšti, bet kulku ar skeveldrų skylės nuotraukose dažniausiai nežiūrimos.

Gyvybinių funkcijų patikrinimas. Pasibaigus kautynėms būtina įsitikinti, ar nukautieji tikrai mirę, todėl tikrinamos jų gyvybinės funkcijos. Gyvas paimtas priešas gali būti naudingas, turėti vertingos informacijos, todėl jam stengiamasi suteikti pirmąją pagalbą, nugabenti į ligoninę

ir išgelbėti gyvybę. Nustačius, kad sužeistasis tebėra gyvas, bandoma surasti žaizdas ir sustabdyti kraujavimą. Tai reiškia, kad tikrinant gyvybines funkcijas ir ieškant sužalojimų, sužeistasis yra dalinai apnuoginamas, jo žaizdos užspaudžiamos, sutvarstomos. Nuotraukose užfiksuotos išdraikytos žuvusiųjų uniformos ir baltiniai gali rodyti, kad buvo bandoma surasti žaizdas. Kita vertus, išdraikyti drabužiai dažnai matomi ir tose nuotraukose, kuriose matomi partizanai akivaizdžiai nusišovė arba susisprogdino. Vadinasi, prieš užfiksuojant vaizdą su palaikais buvo atliekami kiti, su pirmąja pagalba nesusiję veiksmai.

Apieška. Nukautuosius svarbu apieškoti, surasti jų tapatybę leidžiančius nustatyti dokumentus ir daiktus, teikiančius vertingos operatyvinės informacijos – nuotraukas, raštus, žemėlapius ir kt. Apieškos metu tikrinami krepšiai, kišenės, vidinė drabužių dalis, surenkami ir ištaisomi žuvusiųjų ginklai. Atsagstytos sagos, išverstos kišenės, išdraikyti drabužiai nuotraukose neabejotinai rodo apieškos faktą. Partizaninio karo metu žuvusieji neabejotinai buvo apiplėšinėjami, t. y. pasisavinami jų asmeniniai daiktai. Beveik visose nuotraukose žuvusių partizanų palaikai užfiksuoti nuautais batais.

Transportavimas. Nuotraukose žuvusiųjų palaikai matomi greta įvairių mūrinių ir medinių pastatų, jų viduje, sodybų kiemuose ir miestelių aikštėse, kartais palaikai užfiksuoti gulintys vežimuose. Žuvusiųjų palaikus reikėjo ištraukti iš bunkerio, jei jie žuvo miške, sodyboje ar kitame kautynių lauke – surinkti į vieną vietą. Palaikai būdavo įkeliami į vežimus ar motorines transporto priemones. Nuotraukose kartais užfiksuota nenatūrali palaikų padėtis – rankos ištiestos virš galvos ir pan. Tai veikiausiai nutiko dėl tokios jų padėties transportuojant. Palaikai sustingsta per 1–3 dienas, po to jų padėtį pakeisti sudėtinga. Neabejotina, kad su jais buvo elgiamasi skubotai ir nepagarbiai, transportuojant jie buvo mėtomi.

Prausimas. Siekiant, kad nuotraukose būtų įmanoma atpažinti žuvusiuosius, reikėjo nuprausti purvą ir kraują nuo veidų, ilgesnius plaukus atmesti atgal. Nuotraukose partizanų veidai būna palyginti švarūs, ant jų ne itin daug kraujo, nors akivaizdu, kad kai kurių veidai sužaloti. Palaikų prausimo faktą rodo šlapi žuvusiųjų plaukai ir drabužiai. Ant palaikų tikriausiai užpildavo kelis kibirus vandens, o veidą dar nuvalydavo koku audeklu.

Fotografavimas. Lietuvos partizanų palaikus stengtasi nufotografuoti taip, kad matytųsi veidas ir kūnas. Tai nebuvo lengva užduotis, nes reikėjo pasirinkti reikiamą kompoziciją,

sureguliuoti fotoaparato parametrus, sufokusuoti vaizdą. Dėl šios priežasties sustingusius žuvusiųjų kūnus kartais pastatydavo ir atremdavo prie sienos ar paremdavo pagaliais – stačią nufotografuoti yra lengviau, nei gulintį. Vis dėlto dažniau palaikai buvo fotografuojami paguldyti, po galvomis pakišus storesnę lentą, nedidelį suoliuką ar kokį kitą daiktą, taip pat pusiau sėdomis, atrėmus į sieną ar tvorą. Taip geriau matomi žuvusiųjų veidai, drabužiai ir kitos detalės. Ant palaikų arba šalia jų sudėdavo svarbiausius „įkalčius“: ginklus, šaudmenis, sprogmenis, rečiau – dokumentus ir kitus daiktus. Partizanų vadų palaikai buvo fotografuojami iš kelių pusių, stambiu planu nufotografuojamas jų veidas, šiose nuotraukose aiškiau matosi uniformos detalės – antsiuvai, antpečiai, sagos ir kt. Kartais ant galvų uždedamos partizanų uniforminės kepurės, nuo rankovės nuplėšiami ir ant krūtinės uždedami antsiuvai arba jie apskritai pašalinami. Yra išlikusių nuotraukų, kuriose prie palaikų nufotografuoti areštuoti asmenys ar partizanus nukovę represinių struktūrų darbuotojai. Pasitaiko nuotraukų, kuriose tas pats asmuo nufotografuotas keliose skirtingose vietose.

Niekinimas. Palaikų niekinimu laikytinas sąmoningai nepagarbus elgesys su žuvusiųjų kūnais, turint tikslą pasityčioti, pažeminti arba tokiu elgesiu įbauginti gyventojus. Niekinimo metu tikėtinos įniršio ir sadizmo apraiškos: palaikų spardymas, trypimas, daužymas, žalojimas juos badant, pjaustant, kapojant ir pan. Jau išsiaiškino, kad grubiai su palaikais elgtasi ir juos apieškant ar transportuojant. Konvencinio karo metu tai gana įprasta dėl laiko trūkumo ir sanitarinių priežasčių – šį darbą norima atlikti kuo greičiau ir efektyviau. Palaikų fotografijos liudijo sėkmingą represinių struktūrų darbą, jos naudotos tardant suimtuosius. Todėl tikslingas žuvusiųjų palaikų niekinimas, pomirtinis žalojimas ir tyčiojimas iki jų nufotografavimo galėjo pakenkti galutiniam vaizdui, kurį buvo norima užfiksuoti. Pagrindinės patyčios veikiausiai prasidėdavo vėliau, jau nufotografavus palaikus. Vis dėlto nuotraukose galima pastebėti tikslingo palaikų niekinimo žymių: kūnai būna apnuoginti labiau, nei būtina apieškant žuvusiuosius – numautos kelnės ir apatiniai drabužiai, ant nuogo kūno uždėti pašaliniai daiktai – akmenys, lentgaliai ir pan., į sustingusius delnus įdėti šaunamieji ginklai, peiliai ir kiti daiktai, lavonai sukabinami parankėmis, ant jų krūtinę sudedami asmeniniai, su religija susiję ar kiti žuvusiesiems buvę svarbūs asmeniniai daiktai, pvz. rožančius. Niekinimą galime įtarti, kuomet palaikai yra pridengti užtiesalais, kiteliais,

šieniu, šiaudais ir kitais daiktais. Manytina, kad tokiu būdu slepiami nesankcionuoto elgesio (apnuoginimo, palaikų žalojimo ir pan.) pėdsakai. Pozavimas prie palaikų taipogi traktuotinas kaip žuvusiųjų niekinimas, tačiau būtina įvertinti, kas yra nufotografuotieji asmenys ir kokių tikslų fotografuojama. Dažnai tokios nuotraukos būdavo panaudojamos siekiant užfiksuoto asmens kompromitavimo ir kitų tikslų.

Palaikų niekinimas galėjo vykti bet kuriuo metu, nuo partizanų žūties iki užkasimo. Vis dėlto prieš darant nuotraukas buvo dedama pastangų palaikus sutvarkyti ir paruošti fotografavimui. Nufotografavus su jais veikiausiai buvo elgiamasi taip, kaip leisdavo arba liepdavo viršininkas.

Viešas demonstravimas. Itin retos nuotraukos, kuriose užfiksuoti viešose vietose numesti partizanų palaikai. Tokiu elgesiu siekiama kelių tikslų – identifikuoti su žuvusiais susijusius asmenis, įbauginti gyventojus, pasityčioti iš žuvusiųjų. Būtina atskirti viešąsias erdves (miestelių aikštes ir gatves) nuo žūties vietų (sodybų, laukų ir pan.), kuriuose palaikai būdavo numesti. Palaikus fotografuoti miestelių aikštėse buvo nepatogu ir netikslinga. Labiausiai tuo galėjo būti suinteresuoti liudininkai arba pagrindinių organizacijų nariai, vis tik žinomos kelios nuotraukos kur partizanai buvo nufotografuoti aikštėse ir apdėti ginklais: Jiezno mstl. turgaus aikštėje nufotografuoti 1945-11-17 Stakliškių vlsč., Gripiškių k. žuvę Jonas Andrulėvičius, Alfonsas Juonys-Petras, Gončius, Adolfas Šmigelskas-Putinas ir Vincas Truncė-Dobilas. Toje pačioje aikštėje buvo nufotografuoti ir 1952-04-04 Alytaus r., Dubių k. žuvę partizanai Antanas Klinavičius-Gylis ir partizanas, slap. Dragūnas (Vinskienė 2007: 47, 53).

Išskirtinės nuotraukos, kuriose prie palaikų nufotografuoti vietiniai gyventojai: 1945-12-08 Mantoriškių miške, Žagarės vlsč., keliolika žuvusių Genio rinktinės partizanų palaikų buvo numesti ir nufotografuoti Žagarės turgaus aikštėje (1 pav.), o nuotraukoje užfiksuoti į palaikus žiūrintys suaugusieji ir vaikai. 1946 m. vasarą Joniškėlyje užfiksuota žmonių minia, kalbą iš tribūnos sakantis nenustatytas saugumo pareigūnas, o antrame plane matomi ant grindinio gulintys mažiausiai 4 asmenų palaikai (2 pav.).

Apibendrinant represinių struktūrų darbuotojų paliktus šaltinius, galima teigti, kad tai svarbūs dokumentai, padedantys suprasti represinių struktūrų veikimo principus, vertinga ir iliustratyvi medžiaga, leidžianti geriau pažinti okupantų požiūrį į Lietuvos partizanus.

1 pav. 1945-12-08 žuvusių partizanų palaikai numesti Žagarės aikštėje. Nuotrauka iš Lietuvos ypatingojo archyvo.

2 pav. Joniškėlyje numesti nuo kariuomenės besislapsčiusių ir nušautų asmenų palaikai. Greta jų surengtas mitingas, į kurį atėję ar atvaryti vietos gyventojai sustatyti bendrai nuotraukai. <https://www.joniskelis.lt/2016/03/prisiminti-medziais-virte-broliai/>

PALAIKŲ NIEKINIMAS LIUDININKŲ AKIMIS

Elgesį su partizanų palaikais nušviečia rašytiniai ir sakytiniai liudijimai, kuriuos paliko laisvės kovotojai, jų artimieji, rėmėjai ir kiti asmenys. Objektiviai jį įvertinti galima pasiremiant partizanų dokumentais, užrašais, dienoraščiais, kraštotyrininkų, laisvės kovų metraštininkų, istorikų, dokumentinių filmų kūrėjų ir kitų asmenų surinktais pasakojimais.

Informacijos apie palaikų niekinimą rasime įvairiuose partizanų dokumentuose: įsakymuose, raportuose, veiklos ir žvalgybos žiniuose, pagrindžio organizacijų narių ir civilių gyventojų paliudijimuose, susistemintoje dokumentinėje medžiagoje apie Sovietų Sąjungos terorą, pagrindinėje spaudoje ir t. t. Siekdami surinkti informaciją apie žuvusiųjų likimą, partizanai žinias rinko pasitelkę civilius asmenis arba legaliai gyvenančius pagrindžio organizacijų narius. Antai 1951-07-30 užrašytas gyventojų Klevo ir Vijoklio liudijimas:

Mes Kybartų ap. gyventojas Klevas ir Marijampolės ap. gyv. Vijoklis liudijame savo parašais sekantį įvykį: 1949 m. rugpjūčio mėn. Pagervinės km. Bartininkų valsč. Vilkaviškio aps. pasūk. Strungį įvyko susišaudymas (paties Strungio išdavimu), ko pasekoje žuvo 3 partizanai. Slapyvardį žinome tik leitenanto „Vituko“, kitų sužinoti nepavyko. MGB operat. būriui vadovavo Kybartų MGB Bartininkų valsč. virš. leitenantas Bagdonas. Su žuvusiais partizanais buvo labai žiauriai elgiamasi, lavonai spardomi, jų kūno dalys laužomos ir įvairiausiais būdais niekinami. Kūnai buvo nuogai išrengti ir vėliau išvežti į Rytprūsius palaidojimui. Vieta nežinoma. (LYA, f. 3377, ap. 55, b. 227, l. 54)

Kitas tų pačių asmenų pranešimas, kurio nuorašas padarytas to paties lapo kitoje pusėje:

<...> 1949 m. balandžio mėn. Lankupėnų kovoje žuvo partizanas, kurio slapyvardžio sužinoti nepavyko. Lavonas buvo nugabentas į Kybartų MGB. Lavonas buvo baisiai apdaužytas ir nuogai išrengtas. MGB operatyviam būriui vadovavo kapitonas Slandakovas, kurio iniciatyva lavonas buvo nuogai išrengtas ir MGB-istų spardomas. Parvažiavus mašinai su lavonu į Kybartų MGB, partizano kūnas buvo, kaip gyvulio išmestas iš mašinos ant akmeninio grindinio. Paskiau lavonas buvo išvežtas į Rytprūsius, kur vietos neteko sužinoti, nes viskas vyko paslaptje. <...> (LYA, f. 3377, ap. 55, b. 227, l. 54ap)

Ypatingos svarbos užduotimi partizanų vadovybė laikė medžiagos apie Sovietų Sąjungos

terorą ir represijas Lietuvoje rinkimą. Gerai dokumentuoti faktai turėjo tapti svariu įrodymu pasauliui ir ateities kartoms apie okupacinio režimo nusikaltimus. 1947 m. Tauro apygardoje parengtame į užsienį išsiųstų dokumentų sąrašė nurodyta, kad siunčiamos „Foto nuotraukos rodančios partizanų gyvenimą ir partizanų lavonus“. (LYA, f. K-30, ap. 1, b. 561, l. 93).

1949 m. Pietų Lietuvos srities Visuomeninės dalies laikraštyje „Partizanas“ paskelbė gaires, pavadinimu „Rinktina medžiaga, atskleidžianti tikrąjį tarybinės santvarkos veidą“. Pirmuoju punktu nurodyta rinkti kalėjimų, konclagerių, tardymo rūsių vaizdus, tarybinių organų žiaurumo ir nesiskaitymo su žmogaus gyvybe pavyzdžius (Nenugalėtoji 1995: 368–369). Be to, partizanai rūpinosi žuvusių bendražygių pagerbimu ir atminimu. Dėramai tuo pasirūpinti buvo galima tik turint tikslas žinias apie žuvusiųjų tarnybą ir likimą. Štai 1945 m. spalio 15 d. paskelbtame įsakyme Nr. 1 LLA Žemaičių legiono vadas mjr. Jonas Semaška-Liepa įsakė rinkti duomenis apie žuvusius kovotojus. Privaloma buvo išsiaiškinti, kur, kada, kokiomis aplinkybėmis kovotojas žuvo, ar jo palaikai palaidoti, jei žinoma, privalėjo būti nurodoma tiksli kapo vieta. Visa ši informacija turėjo būti paskelbta rinktinės įsakymuose (Lietuvos 2010: 80).

Partizanų spaudoje paskelbta straipsnių, apžvelgiančių būtent palaikų niekinimo reiškinį. 1952 m. LLKS Rytų Lietuvos srities organe „Laisvės kova“ pasirodė publikacija, pavadinama „Lavonų niekintojai“, kurioje minimi sadistiški veiksmai su partizanų palaikais, nurodoma, kad palaikų niekinimas tęsiasi iki pat šiandienos (1952 m.). Straipsnyje svarstoma, jog tai ne nusikalstama savivalė, o nurodymai iš Maskvos, apibendrinama, kad palaikus sugalvota niekinti tam, kad paniekinti partizanų kovą. Vis dėlto konstatuojama, kad tai partizanų kovą ne paniekino, o netgi išaukštino, nes gyventojai į niekinamus palaikus žiūrėjo su užuojauta ir pagarba:

<...> Nors išdaryti kūnai gulėdavo ant gatvės purvo, bet tauta pro savo pagarbos jausmą matė juos lyg paguldytus ant aukšto katafalko, nes jie jos akyse buvo tikrieji tiesos ir laisvės didvyriai. Būti žudikų paguldytam ant gatvės tautos akyse pradėjo reikšti kankinio ir didvyrio vardą. Ir tuo vardu visus amžius tauta minės tuos, kurie atidavę gyvybę už laisvę, buvo laikiai niekinami įsiutusio begėdiško barbaro <...> (Nenugalėtoji 1996: 373–374)

Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės partizanai parašė straipsnį „Žuvusių partizanų

išniekinimas“, kuriame mini sribų elgesį su palaikais, žuvusiųjų daiktų dalybas. Straipsnyje apgailestaujama, kad prie palaikų niekinimo ir tyčiojimosi prisidėjo ir kai kurie kiti tautiečiai, tačiau nurodoma, kad tai nepažemino žuvusiųjų, o tik įrodė „komunistų žvėriškumą, barbariškumą ir kvailumą“ (Gaškaitė-Žemaitienė 1998: 205). Straipsnyje nurodoma, kad palaikus užkasdavo ne jie patys, bet versdavo tai daryti prieš valdžią pasisakančius gyventojus, apibendrinama, kad toks nežmogiškas elgesys niekada neprivers lietuvių vergauti, žuvusiųjų žygiai, drąsa ir pasiaukojimas bus gyvi per amžius (Gaškaitė-Žemaitienė 1998: 206).

Publikacijose ir atsišaukimuose buvo svarstoma, kad partizanų palaikai niekinami siekiant įbauginti, atgrasyti nuo pasipriešinimo, tačiau konstatuojama, kad tai sukelia visiškai priešingus jausmus – keršto siekį ir dar įnirtingesnę norą priešintis (Gaškaitė-Žemaitienė 1998: 300, 303, 479–480); pastebima, kad kartais aikštėse numetami visai ne partizanų, o nužudytų ir partizanais perrengtų karo belaisvių palaikai, jie panaudojami agentų smogikų provokacijoms (Gaškaitė-Žemaitienė 1998: 310). Beje, palaikų niekinimas minimas ir straipsniuose apie tarptautinę padėtį, apgailestaujant dėl Vakarų valstybių neryžtingumo, kai Lietuvos aikštėse ir gatvėse guli numesti partizanų lavonai (Gaškaitė-Žemaitienė 1998: 300, 303).

Ypatingai Lietuvos partizaninį karą nušviečia dienoraščiai. Mokytojos, partizanų ryšininkės ir rėmėjos Marijos Kinertaitės 1940–1947 m. dienoraštyje aprašyti partizaninio karo įvykiai Ukmergės krašte. Štai 1945 m. liepos 26 d. dienoraščio įrašė minimas palaikų niekinimas Lėno k.⁴, 1945 m. rugpjūčio 18 d.⁵ ir 1945 m. gruodžio 25 d.⁶ partizanų palaikai buvo numesti Želvoje, 1945 m. spalio 21 d. ir 1946 m. rugpjūčio 10 d. – Siesikuose⁷, 1946 m. lapkričio 11 d. – Taujėnuose, 1946 m. rugpjūčio 10 d. ir 1947 m. sausio 22–30 d. Deltuvoje⁸, 1947 sausio 24 d. Želvoje

4 Manytina, kad tai 1945 m. liepos 19 d. žuvę Bronislovas Bielinis-Aušra, Stasys Nainys-Šarūnas ir Alfonsas Ruzaš-Uosis.

5 Veikiausiai tai 1945 m. rugpjūčio 17–18 d. Rubikonų k. apylinkėse žuvę partizanai. Iš viso tomis dienomis žuvo 11 kovotojų: Edvardas Barkauskas-Mindaugas, Viktoras Grinevičius-Perkūnas, Karolis Pagalys, Vaidila, Purlys-Bosas, Kostas Svirskas-Karabinas, Žvirblis, Stasys Uogis-Dagys, Alfonsas Vilūnas-Klajūnas, taip pat Helardas (vokietis), Kelmas (slap.), Muzikantas (slap.) ir Ugnius (slap.).

6 Dienoraštyje minimas M. Kinertaitės mokslo draugas Karolis Jočys (žuvęs 1945 m. gruodžio 9 d.)

7 1946 m. rugpjūčio 8 d. žuvusio partizano Etlio palaikai.

8 1947 m. sausio 22 d. žuvę Vyčio apygardos partizanai Edvardas Baravykas-Erškėtis, Vytautas Gričius-Lakūnas,

ir Vidiškiuose (Kinertaitė-Laugalienė 1996: 64, 70, 73–74, 87, 116–119, 128, 136–137). Dienoraštis atskleidžia, kad XX a. 5-ajame dešimtmetyje viešas partizanų palaikų niekinimas Ukmergės krašto miesteliuose buvo gana įprastas reiškinys, apie kurį netrukdavo sužinoti tolimesnių apylinkių gyventojai.

M. Kinertaitės dienoraščio žinių patikimumą patvirtina 1946–1947 m. rašytas Ukmergės krašto partizano Albino Blinkevičiaus-Balčio dienoraštis, jame aprašomi tie patys įvykiai. Pavyzdžiui, M. Kinertaitė 1947 m. kovo 16 d. sužinojo, kad žuvo partizanai Vilis ir Lelijavas, jų palaikus fotografavo, spardė ir spaudė sribai, ilgus partizanų plaukus nukirto kirviu, o 1947 m. kovo 23 d. A. Blinkevičius-Baltis dienoraštyje mini, kad Vadokliuose tebeguli Vilio ir Lelijavo palaikai, kuriuos fotografuoja ir spardo sribai. Be to, jis nurodo, kad partizanų lavonus griaužia šunys ir kiaulės (Kinertaitė-Laugalienė 1996: 139; Slivinskas 2014: 29).

Partizanų ir liudininkų prisiminimai skirstytini į tuos, kuriuos partizanai užrašė praėjus ne daug laiko (keliems mėnesiams ar metams) nuo įvykių (pvz., Juozo Lukšos-Daumanto, Juozo Paliūno-Ryto, Adolfo Ramanausko-Vanago), ir tuos, kurie buvo užrašyti praėjus keliems dešimtmečiams – Atgimimo metais arba sulaukus Nepriklausomybės. Pirmieji išsiskiria faktų tikslumu ir detalumu, tačiau yra gana reti, antrieji daug gausesni, tačiau tam tikri juose minimi faktai mažiau patikimi, gali būti netikslii jų chronologija, jie ne tokie detalūs. Tauro apygardos partizanų vadas Juozas Lukša savo prisiminimuose nurodo, kad iki 1946 m. partizanų palaikai nebuvo niekinami, o paliekami kautynių vietoje. Įniršio ir sadizmo apraiškų pasitaikydavo terorizuojant gyventojus ir vykdant provokatorių operacijas. J. Lukša aprašo 1945 m. vasarą Suvalkijoje veikusį provokatorių dalinį, nukankinusį 9 partizanus: juos vielomis pririšo prie medžių, badė, pjaustė, degino ir kitaip žalojo, ant partizanų krūtinių buvo išpjauti Gediminaičių stulpai, Vyčio kryžiai (Lukša-Daumantas 2005: 106).

Pirmuosius partizanų palaikų niekinimo atvejus J. Lukša fiksuoja 1946 m. kovo mėn.: Garliavos miestelio aikštėje žuvusio partizano Žvangučio kūnas buvo paramstytas kuolais ir pastatytas stačias, į burną įkištas vandentiekio vamzdis, kitų partizanų palaikai išdėstyti pusračiu aplink imituojant mitingą, juos spardė ir daužė vietiniai bolševikinio

Petras Ignatavičius-Saugis, Petras Žlioba-Baravykas ir vienas nežinomas.

aktyvo nariai (Lukša-Daumantas 2005: 179). Tų pačių metų birželio mėn. žuvusių partizanų palaikai buvo numesti Šilavoto turgaus aikštėje, vėliau nuvežti į Marijampolę, po to į Prienus. Palaikai buvo smarkiai apnuoginti, su partizanės Laimutės palaikais „išdarinėjo įvairias paleistuvavimo scenas“ (Lukša-Daumantas 2005: 194).

Kartu su Tauro apygardos vadu Zigmū Drunga-Mykolu Jonu 1946 m. birželio mėn. žuvę partizanai buvo niekinami Kazlų Rūdoje, tyčiojantis jie buvo pažaboti jų pačių rožančiais, į burnas jiems buvo sugrūstos maldaknygės, ant odos pjaustomi Gediminaičių stulpai (Lukša-Daumantas 2005: 195). 1947 m. birželio 13 d. žuvęs J. Lukšos brolis Jurgis Lukša-Piršlys buvo numestas Veiveriuose. Žymusis laisvės kovotojas, aprašydamas brolio žūtį, nušviečia platesnį partizanų palaikų niekinimo kontekstą, pabrėždamas, kad visų jų kelionė iš kautynių lauko į artimiausio miestelio gatves, turgavietes, šventorius ir sąslavynus buvo tokia pati: kūnai ir jų dalys buvo parvežami vežimu ir miestelyje išmetami patyčioms. Bolševikinis aktyvas palaikus spardydamas, mušdamas, pjaustydamas, valkiuodamas su arkliais. Nakties metu palaikus užkasdavo grioviuose, apkasuose, šiukšlynuose, pelkėse, sumesdavo į ežerus ar upes.

J. Lukša suskaičiavo, kad jo brolis J. Lukša-Piršlys buvo 36-asis žuvęs partizanas, kurio palaikai buvo užkasti Veiveriuose, Jono Raslavičiaus žemėje buvusiuose apkasuose (dabar ši vieta žinoma kaip Veiverių Skausmo kalnelis). Šioje ir kitose vietose palaikai būdavo užkasami vos keliais kastuvais žemių, todėl jas nuplaudavo pirmieji lietūs, palaikus išstampydavo šunys, laukiniai žvėrys ir paukščiai. Žiemą palaikus palikdavo visai neapkastus (Lukša-Daumantas 2005: 297–298).

Adolfas Ramanauskas-Vanagas savo atsiminimuose rašė:

<...> Partizanų lavonų išniekinimas tęsdavosi mažiausiai tris paras. Lietuvoje nerasime tokio miesto ar miestelio, kuriame nebūtų buvę niekinami partizanų lavonai. Juos numesdavo gatvėse ant grindinio, bet taip, kad būtų kuo labiau išniekinti. Dėl to jiems dažniausiai numaudavo apatines kelnes, kad matytųsi lyties organai, kuriuos jie neretai dar sužalodavo. Vienu metu buvo numesti du partizanų lavonai. Tarp jų buvo ir moters lavonas. Stribai juos išrengė ir vieno vyro lavoną paguldė ant moters lavono. (Ramanauskas-Vanagas 2007, p. 552).

A. Ramanauskas mini, kad vasaros metu palaikai gatvėje buvo paliekami net kelioms dienoms, jie sparčiai gesdavo, juos draskydavo

šunys, jie buvo spardomi, apspjaudomi, daužomi lazdomis ir kitaip žalojami. Prie palaikų būdavo represinių struktūrų darbuotojai ir kolaborantai, prie jų būdavo atvaromi vietos gyventojai, pravirkusius ar užjaučiančius – areštuodavo.

Po ketverių kovos metų (apie 1948–1949 m.) partizanų lavonai ant gatvės grindinio nebebuvo numetami, pastebi A. Ramanauskas, juos imta laikyti tvartuose, rodyti tik areštuotiesiems ir artimiesiems. Partizanų vado nuomone, viešas palaikų niekinimas buvo nutrauktas todėl, kad žinia apie tai ir išniekintų palaikų nuotraukos pasiekė laisvąjį pasaulį (Ramanauskas-Vanagas 2007: 552–553). A. Ramanauskas pateikė įdomių duomenų ir apie partizanų palaikų fotografavimą, nurodydamas, kad represinių struktūrų darbuotojai iš fotografų atimdavo tokių nuotraukų negatyvus. Bet pasitaikydavo atvejų, kai negatyvus pavykdavo išsaugoti. Tokie fotografai, jo žiniomis, buvo sekami, vėliau juos planuota likviduoti. Ramanausko-Vanago žodžiais, partizanų palaikai po žūties būdavo apiplėšiami: nuvelkama uniforma, nuaunami batai, palaikai velkami pririšus prie vežimo (Ramanauskas-Vanagas 2007: 551).

Atgimimo laikotarpiu ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pradėta rinkti ir skelbti liudininkų prisiminimus, kurti dokumentinius filmus ir kitaip fiksuoti įvairius liudijimus apie Lietuvos partizaninį karą. Dažnai savo pasakojimų publikavimu buvo suinteresuoti patys liudininkai, skelbė tekstus vietinėje, regioninėje ar specializuotoje spaudoje. Nors dėl prabėgusio laiko kai kuriuos prisiminimuose minimus faktus reiktų vertinti kritiškai⁹, juose išsaugota ir daug svarbios informacijos, neužfiksuotos jokiuose kituose šaltiniuose.

Apie partizanų palaikų niekinimą sužinome iš daugelio paliudijimų. Dažniausiai pasitaikantis jų bruožas – trumpas, nedetalizuotas paminėjimas apie fizinį palaikų žalojimą ir patyčias. Antai, kraštotyriminko Vytauto Rimgailos užrašytuose ir 1997 m. publikuotuose Stefos Večerskytės-Daukšienės prisiminimuose minima, kad MGB Kretingos poskyryje ji buvo atvesta prie į kiemą atvežtų partizanų palaikų, kurie buvo „pasodinti prie lauko sienos, kruvini, į burnas sukišti papirosai. Sargybinis rėkė: „Žiūrėkite į banditus. Tai jūsų broliai!“ (Rimgaila 1997, p. 130).

⁹ Kiekvienu atveju prisiminimų vertinimas turėtų būti individualus, reiktų atsižvelgti į įvairias aplinkybes: liudininko amžių atpasakojamų įvykių metu, liudininko ryšį su minimais įvykiais, vietomis, asmenimis, liudininko atmintį (pasitikrinant gerai žinomus faktus), numanomą atsiminimų rašymo tikslą ar motyvą, t. y. kodėl jais dalinamasi, ir pan.

Laisvės kovų dalyvis Bronislovas Kemeklis taip prisiminė Anykščiuose numestus pirmuosius žuvusius partizanus:

<...> Lavonai buvo suguldyti prie skrebų būstinės kiemelyje šalia gatvės. Greta stovėjo sribas su užmautu durtuvu ant kačergos. Bijodami, bet vedami vaikiško smalsumo, keletas gimnazistų nuėjome pasižiūrėti, kas ir kaip. Devyni pusnuogiai lavonai, kas tik su apatinėmis kelnėmis, o visi basi. Kai kurie subadyti durtuvais keturkampėmis skylutėmis, krauju aptekę. Išbadytos akys. Vienas turėjo tik pusę galvos, matyt, pats susisprogdinęs. <...> Tokio pasityčiojimo iš mirusiųjų neteko regėti. Tai buvo kraupus aktas, siekiant įbauginti visuomenę, priversti ją aklaai paklusti okupantams! <...> (Kemeklis 1994: 112)

Buvęs partizanas ir politinis kalinys Povilas Vaičekauskas aprašė 1946 m. Rokiškio aikštėje numestus trijų apnuogintų vyrų ir vienos merginos palaikus:

<...> Vyrų lūpos buvo kietai sučiauptos, pamėlynavusios, akys užmerktos, o kai kurių ir atvirus, aukštyn atmestos rankos, šaltyje sustingusios, lyg kažką šauktų; vieno suplėšyti viduriai, kruvini kūno gabalai sustingę šaltyje kaip žvakės. Jie susisprogdino. Nepasidavė. Merginos lavonas išniekintas su aukštai virš kelių atkeltu kruvinu sijonu. Moteris užklodavo, o atėję sribai vėl nudengdavo. Jie visi buvo vidutinio ūgio ir jauni. (Vaičekauskas 1997: 68)

P. Vaičekauskas taip pat aprašo matęs Pandėlio turgaus aikštėje numestus buvusius kovos draugus, kurių palaikai vėliau buvo sukaptoti ir sumesti į šulinį. Kamajuose, prie MGB būstinės P. Vaičekauskas matė numestus vieno uniformuoto partizano palaikus, pilkoje uniformoje buvo įsgetas Šaulių sąjungos ženklas, žuvusiojo „veidas apžėlęs, su nedidele barzda, tylus ramus, išsitiesęs, basas <...>“ (Vaičekauskas 1997: 68–69).

Partizanų ryšininkė Birutė Matusevičiūtė-Keturakienė prisiminė, kaip jos brolis Vincas buvo priverstas partizanų palaikus nuvežti į Krosną, kur sribai juos nuavė, nurengė ir tyčiodamiesi dalinosi grobį (Vėlyvis, Vyšniauskas 2001: 83).

DISKUSIJA

Patyčios iš žuvusiųjų partizanų palaikų ir ant jų išliejamas įniršis buvo reiškinys, išplitęs beveik visoje okupuotoje Lietuvoje. Apie 1945–1949 m. šie veiksmai buvo vieši, atliekami miestų ir miestelių aikštėse, vėliau – tik uždaroje represinių struktūrų

patalpose, kiemuose. Palaikų demonstravimas viešose erdvėse – tai veiksmas, turintis aiškų tikslą – demonstruoti galią, įbauginti gyventojus, sumenkinti partizanų kovą, paniekinti žuvusiuosius. Vienas iš klausimų, į kuriuos ateityje dar reikia ieškoti atsakymo – ar šis elgesys buvo kaip nors (žodžiu ar raštiškai) sankcionuotas? Galbūt tai buvo nebaudžiama okupacinės kariuomenės karių ir represinių struktūrų pareigūnų savivalė?

Įsakymo trypti, spardyti, nurenginėti ir kitaip žeminti žuvusiuosius veikiausiai nebuvo, tačiau pagal nutylėjimą toks elgesys buvo leidžiamas arba ignoruojamas, tikslingai palaikus niekindavo ne tik eiliniai kariai, bet ir žemesnieji ir net aukštesnieji karininkai. Su jų sutikimu prie palaikų buvo prileidžiami komunistinių pažiūrų gyventojai, užfiksuota faktų, kuomet palaikus niekino sribų žmonos, komjaunuoliai.

Išnagrinėjus įvairiuose leidiniuose publikuotas žuvusių partizanų nuotraukas ir jų aprašus, matyti, kad niekinimo terminas iki šiol buvo vartojamas įvardinant faktiškai bet kokią veiksmą su partizanų palaikais, kartais net ir patį nufotografavimo faktą (patyčiomis laikytinas tik pozavimas prie palaikų).

Nors akivaizdu, kad iš NKVD, MVD, MGB ar KGB nebuvo galima tikėtis jokio pagarbaus elgesio su žuvusiais Lietuvos partizanais, tačiau dažnas nuotraukoje užfiksuotas vaizdas yra tik procesinių veiksmų pasekmė. Tikrasis niekinimas ir jo pasekmės dažniausiai likdavo už kadro, bet tai stipriai įsirėžė liudininkų atmintyje. Būtent todėl liudininkų prisiminimai yra esminis šaltinis, nušviečiantis anuometinį brutalumą ir galimus karo nusikaltimus. Lietuvos partizanų statusas ir Sovietų Sąjungos kovos metodų prieš Lietuvos partizanus (ne)teisėtumas yra apžvelgti tarptautinės teisės plotmėje (išsamiau žr.: Žilinskas 2005). Ateityje šiame kontekste būtų svarbu išnagrinėti ir represinių struktūrų elgesį su žuvusių partizanų palaikais.

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

1945–1949 m. laikotarpiu Lietuvos partizanų palaikų niekinimas buvo visuotinai žinomas reiškinys. Apie jį mums byloja okupacinių represinių struktūrų dokumentuose esančios užuominos, jį nušviečia tikslingai rinkta laisvės kovotojų medžiaga, tačiau labiausiai jis įsirėžė į žmonių atmintį: politinių kalinių, artimųjų, rėmėjų, amžininkų prisiminimai suteikia patikimų žinių apie elgesį su žuvusių partizanų palaikais.

Lietuvos muziejuose ir archyvuose saugomos bei po privačias kolekcijas išsklaidytos žuvusių partizanų nuotraukos yra reikšminga, iki šiol plačiau netyrinėta Lietuvos partizaninio karo nuotraukų rinkinio dalis. Kompleksiniai šių nuotraukų tyrinėjimai suteikia svarbios informacijos, kaip Sovietų Sąjungos represinių struktūrų darbuotojai elgėsi su partizanų palaikais. Pagrindinė šio šaltinio paskirtis buvo iliustruoti karinių operacijų sėkmę ir ataskaitose parodyti jų rezultatus; palaikai fotografavimui buvo specialiai paruošiami, kartais api-prausiami. Tikrasis palaikų niekinimas likdavo už kadro, vis dėlto kai kuriuose nuotraukose matoma ir kai kurių tikslingo niekinimo ženklų.

Sąlygas partizanų palaikų niekinimui sudarė nekonvencinis karo pobūdis ir partizanams nepripažintas kombatantų statusas. Kita priežastis – Sovietų Sąjungos represinių struktūrų darbuotojų savivalė ir nebaudžiamumas.

Palaikų transportavimo, atpažinimo, fotografavimo ir kitų procesinių veiksmų metu buvo leidžiamas žiaurus ir nepagarbus elgesys su žuvusiais. Viešas palaikų demonstravimas miestelių gatvėse ir aikštėse buvo motyvuojamas poreikiu identifikuoti žuvusiuosius. Partizanų spauda, liudininkų prisiminimai ir aikštėse numestų palaikų nuotraukos rodo, kad taip buvo siekiama įbauginti gyventojus ir palaužti pasipriešinimą. Šie veiksmai laikytini aukščiausia žuvusių Lietuvos partizanų niekinimo forma.

ŠALTINIAI

- LYA, F. K-1, Ap. 58, b. 39190/3. Jono Jasinevičiaus ir kt. baudžiamoji byla.
- LYA F. K-1, Ap. 58, b. 42779/3. Vlado Pečkausko baudžiamoji byla.
- LYA F. K-1, Ap. 58, b. 43112. Stefos Jonušienės ir kt. baudžiamoji byla.
- LYA, F. K-1, ap. 58, b. 27063/3. Teresės Rubšytės baudžiamoji byla.
- LYA, F. 3377, ap. 55, b. 227, l. 54. Kybartų ir Marijampolės apylinkių gyventojų Klevo (slap.) ir Vijolkio (slap.) pranešimų partizanams nuorašai. E-PARTIZANŲ archyvas. Prieiga internetu: <https://epartizanai.archyvai.lt/dokumentai/3/doc1962?sqid=d4924acbc1dca5bd8af925c20bf7705be7f20c72> ir <https://epartizanai.archyvai.lt/dokumentai/3/doc1963?sqid=d4924acbc1dca5bd8af925c20bf7705be7f20c72>

LITERATŪRA

- Anušauskas 1996 = Arvydas Anušauskas. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius: Mintis.
- Anušauskas 2012 = Arvydas Anušauskas. *Teroras 1940–1958 m.* Vilnius: Versus Aureus.

- Anušauskas 2017 = Arvydas Anušauskas. *Išdavystė. Markulio dienoraščiai*. Vilnius: Versus Aureus.
- Brazaitis 1990 = Juozas Brazaitis. *Vieni vieni*. Vilnius: Vilties spaustuvė.
- Čekutis, Žygėlis 2006 = Ričardas Čekutis, Dalius Žygėlis. *Laisvės kryžkelės (XXIII)*. Pulkininkas Kazimieraitis ir kiti Lietuvos karininkai laisvės kovose. // *Bernardinai.lt*, 2006 07 03. Prieiga internetu: <https://www.bernardinai.lt/2006-07-03-laisves-kryzkeles-xxiii-pulkininkas-kazimieraitis-ir-kiti-lietuvos-karininkai-laisves-kovose/>
- Gaškaitė 1997 = Nijolė Gaškaitė. *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*. Vilnius: Aidai.
- Gaškaitė, Kašėta, Starkauskas 1996 = *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953*. Sud. Nijolė Gaškaitė, Algis Kašėta, Juozas Starkauskas. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
- Gaškaitė, Kuodytė ir kt. 1996 = *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.* Sud. Nijolė Gaškaitė, Dalia Kuodytė, Algis Kašėta, Bonifacas Ulevičius. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
- Gaškaitė–Žemaitienė 1998 = *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*. Sud. Nijolė Gaškaitė–Žemaitienė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Girnius 1990 = Kazimieras Kęstutis Girnius. *Partizanų kovos Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas.
- Ivanovaitė 2015 = Livija Ivanovaitė. Didžiosios Kovos rinktinės Ignoto Nasutavičiaus–Bondaro būrio partizanų bunkerio vietos (Elektrėnų sav., Pastrėvio sen., Pagrendos miškas) detaliųjų archeologinių tyrimų 2013 m. ataskaita. Kaunas.
- Jankauskas, Garmus ir kt. 2005 = Rimantas Jankauskas, Antanas Garmus, Arūnas Barkus, Vytautas Urabanavičius. Teismo archeologijos patirtis Lietuvoje: Tuskulėnų masinės kapavietės Vilniuje tyrimai. // *Lietuvos archeologija*, T. 28. Vilnius: Diemedžio leidykla, 217–230.
- Kasparas 1999 = Kęstutis Kasparas. *Lietuvos karas*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
- Kaunietis 1996 = *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Vaga.
- Kaunietis 1998 = *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*. II dalis, 1 knyga. Sud. Romas Kaunietis. Vilnius: Vaga.
- Kemeklis 1994 = Bronislovas Kemeklis. Nesipriešinti prievartai negalėjom. // *Laisvės kovų archyvas*, 10. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 97–139
- Kenstavičius 1938 = Leonas Kenstavičius. *Pirmoji pagalba. Kariuomenės sanitarų mokymas*. Kaunas: Kariuomenės štabas, spaudos ir švietimo skyrius.
- Kinertaitė–Laugalienė 1996 = Marija Kinertaitė–Laugalienė. *Jaunystė ir rezistencija*. Ukmergė: Ukmergės spaustuvė.
- Lietuvos 2010 = *Lietuvos partizanų Žemaičių apygarda. Dokumentų rinkinys*. Red. Vidas Grigoraitis, Rasa Masiulionytė, Nijolė Maslauskienė, Kęstutis Remeika, Tomas Remeikis. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas*. Prieiga internetu: lkz.lt
- Lučinskas 2011 = Gintaras Lučinskas. KGB dokumentuose rasta duomenų apie Dainavos apygardos vado kpt. D. Jėčio–Ažuočio palaikų paslėpimo vietą. // *gintarinesvajone.lt*, 2011 03 11. Prieiga internetu: <http://gintarinesvajone.lt/2011/03/20/archyve-rasta-informacija-apie-dainavos-apygardos-vado-kpt-d-jecio-azuolio-palaiku-paslepimo-vieta/>
- Lukša–Daumantas 2005 = Juozas Daumantas. *Partizanai*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga,

- Lietuvos Gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Mockūnas 1997 = Liūtas Mockūnas. *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgų tarnyboje*. Vilnius: Baltos lankos.
- Nenugalėtoji 1995 = *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 3. Sud. Algimantas Liekis. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Nenugalėtoji 1996 = *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 4. Sud. Algimantas Liekis. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Petrauskas 2019 = Gediminas Petrauskas. *Akmenės, Anykščių, Jurbarko, Kauno, Mažeikių, Molėtų, Radviliškio ir Ukmergės rajonų archeologinių žvalgymų 2018 m. ataskaita*. Vilnius–Pašulniškės.
- Petrauskienė 2017 = Aistė Petrauskienė. *Partizaninio karo vietos: jamžinimas ir įpaveldinimas nepriklausomoje Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Vilnius.
- Ramanauskas-Vanagas 2007 = Adolfas Ramanauskas-Vanagas. *Daugel krito sūnų... Partizanų gretose*. Vilnius.
- Rimgaila 1997 = Palangos gimnazijos 1945–1948 m. pagrindis ir pagrindininkų likimai (2). // *Laisvės kovų archyvas*, 21. Sud. Vytautas Rimgaila. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 119–137.
- Skėrytė 2021 = Jūratė Skėrytė. Genocido ir rezistencijos tyrimo centre bus kuriamas Partizanų paieškos ir identifikavimo skyrius. // *Lrt.lt*, 2021 10 23. Prieiga internetu: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1526840/genocido-ir-rezistencijos-tyrimo-centre-bus-kuriamas-partizanu-paieskos-ir-identifikavimo-skyrius>
- Slivinskas 2014 = „...pergyventų jausmų atogarsis“. *Partizano Balčio dienoraštis, laiškai ir eilėraščiai*. Sud. Vaclovas Slivinskas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Staliūnas 2001 = Darius Staliūnas. Žuvusių karių kultas tarpukario Lietuvoje. // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos: (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)*, t. 17. Sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 120–132.
- Striužas 2021 = Valdas Striužas. Lietuvos partizanų užkasimo vietos ir kapai. // *Būdas*, 2021, Nr. 5 (200), 50–68.
- Terleckas 2013 = Vladas Terleckas. Okupanto karas prieš žuvusius. Patyčių iš žuvusiųjų kvaitulys: „repertuaras“ ir tikslai (I). // *Pro Patria*, 2013 08 16. Prieiga internetu: http://www.propatria.lt/2013/08/vladas-terleckas-okupanto-karas-pries_15.html.
- Terleckas 2014a = Okupantų karas su savo aukomis. // *XXI amžius*, 2014 01 10, Nr. 2 (2073). Prieiga internetu: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2014/01/10/istving_01.html
- Terleckas 2014b = Vladas Terleckas. Okupantų karas su savo aukomis. // *XXI amžius*, 2014 01 24, Nr. 4 (2075). Prieiga internetu: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2014/01/24/istving_01.html
- Už laisvę 2004 = *Už laisvę ir tėvynę*. Sud. Dalia Kuodytė, Eugenijus Peikštenis, Dalius Žygelis. Vilnius: Valstybės žinios.
- Vaičekauskas 1997 = Povilas Vaičekauskas. Ne sau šviesą liejom... // *Laisvės kovų archyvas*, 22. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 5–74.
- Vaitiekus 2011 = Severinas Vaitiekus. *Tuskulėnai: Egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Vėlyvis, Vyšniauskas 2001 = Petras Vėlyvis, Vytautas Vyšniauskas. Prieš smurtą ir priespaudą. Partizanai Žuvinčio paliose 1944–1951 m. // *Laisvės kovų archyvas*, 29. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 5–110.
- Vinskienė 2007 = Bronislava Vinskienė. *Amžinieji Ažuolai*. Vilnius: Baltijos kopija.
- Vitkus 2008 = Zigmąs Vitkus. Partizanų palaikų desakralizavimas pokario metais. // *Naujasis židinys-Aidai*, 2008, Nr. 6, 241–246.
- Vitkus 2015 = Zigmąs Vitkus. Žuvę, bet nepalaidoti. // *Bernardinai.lt*, 2015 02 16. Prieiga internetu: <https://www.bernardinai.lt/2015-02-16-zigmas-vitkus-zuve-bet-nepalaidoti/>
- Vitkus, Žygelis 2011 = Zigmąs Vitkus, Dalius Žygelis. Žuvę, bet nepalaidoti. // *Bernardinai.lt*, 2011 11 07. Prieiga internetu: <https://www.bernardinai.lt/2011-11-07-laisves-kryzkeles-zuve-bet-nepalaidoti/>
- Žilinskas 2005 = Justinas Žilinskas. Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų smogikų bylos. // *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2 (16). Prieiga internetu: <http://www.genocid.lt/Leidyba/16/zilinska.htm>

DESTRUCTION OF THE REMAINS OF LITHUANIAN PARTISANS

Žilvinas MONTVYDAS

During the Lithuanian partisan war, the occupiers and collaborators publicly desecrated the remains of the freedom fighters. The article reviews historical sources: documents of the repressive structures of the Soviet Union and Lithuanian partisans, photos of the killed partisans, memories of witnesses, etc., in which mocking, beating, and damaging of the bodies were recorded. The contempt for those bodies was happening due to the nature of the unconventional war and the fact that partisans were not recognised as combatants. Another reason is the arbitrariness and impunity of the workers of the repressive structures of the Soviet Union.

Most of the information about the destruction of the partisan body remains is found in the memoirs of witnesses, described in detail in the documents of the partisans, and in the diaries of the participants of the freedom fights. They mention a public demonstration, which happened around 1945–1949, where the remains of Lithuanian partisans were laid in the squares of towns and cities (in some places it lasted until 1953). When the news reached the democracies of Western Europe through partisan efforts, the remains were no longer left in town squares and other public places, but they continued to be desecrated in the enclosed spaces of repressive structures, in the courtyards of their headquarters. The remains of many partisans were secretly buried in unknown places, many of which have not yet been discovered.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-10308, Vilnius
E. paštas: zilvinas.montvydas@gmail.com
Gauta 2021 10 27, įteikta spaudai 2022 02 20

Vyčio apygardos partizanai miško stovykloje.

Algimanto apygardos partizanai: stovi pirmas – Plėta-Tvanas, toliau – Graičiūnas-Daktaras, Jonelis-Tūzas, Musteikis-Kiškis, kiti – neatpažinti

Vytauto apygardos partizanai Vaitkūnų kaime kulia javus.
Iš Romo Kauniečio fotografijų archyvo.

VIENO TOŠIES ATVIRUKO PĖDSAKAIS: LIETUVIAI IR LATVIAI TREMTINIAI ZAVODOVKOS APYLINKĖSE, KRASNOJARSKO KRAŠTE. 2 D.

Gaila KIRDIENĖ

Tęsiame praeitų metų paskutiniame žurnalo numeryje pradėtą skelbti tyrimą apie 1941–ųjų tremtinių latvių ir 1948–1951–aisiais ištremtų lietuvių, pakliuvusių į Zavodovkos chemijos miškų ūkį (Aleksandrovkos apyl., Nižnij Ingašo rajone, Krasnojarsko krašto pietuose) ryšius, neformalų bendravimą ir tradicinę muzikinę-kultūrinę veiklą. Tai, kas jiems padėjo išlikti ir išlaikyti savo kultūrinę ir tautinę, baltišką tapatybę. Pirmoji tyrimo dalis buvo skirta Novostroikos, o tęsinys – Zavodovkos ir kitų ūkio gyvenviečių lietuvių ir latvių bendravimui atskleisti.

Reikšminiai žodžiai: lietuvių ir latvių tremtinių bendravimas, Zavodovkos apylinkės, Nižnij Ingašo r., dvasinė rezistencija, beržo tošies laišškai ir kiti dokumentai, dainavimas, muzikavimas, jaunimo šokių vakarėliai.

LIETUVIAI TREMTINIAI DAUGIATAUTĖJE ZAVODOVKOJE

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro (toliau – LGGRTC) Atminimo skyriaus archyve saugomuose itin išsamiuose Sigito Antano Maslauskos (g. 1938 (1939) m. Gražiškiuose, Lukšių vlsč., Šakių apskr., 1958 m. grįžusio į Lietuvą, gyvenusio ir dirbusio gydytoju Nemenčinėje) 2006 m. atsiminimuose (KA-2116) pateikiama detali kartoschema, kurioje pažymėtas rajono centras Nižnij Ingašas, Tinskajos geležinkelio stotis, Rešotų lageris, Chemijos miško pramonės ūkių centrai – Zavodovka ir Lebiažis bei kitos 1948–1958 m. lietuvių tremtinių gyvenvietės Krasnojarsko krašte (žr. schemą).

Kaip jau buvo rašyta, Zavodovkos chemijos miškų ūkį sudarė aplink centrą („didelį kaimą“) taigoje išsibarstę mažesni kaimai ar gyvenvietės: Atagašas, Filatovka, Goriovka, Kozlovka, Kučerovas, Medvežij Logas, Meždugranka, Novostroika, Ochotničė, Piervomaiskas, Solnečnojė ir kt., kuriose buvo įkurti sakų rinkimo punktai. Į šį ūkį 1948 m. birželį atitremta daug Lietuvos gyventojų, apie septyniasdešimt jų buvo palikti centrinėje, Zavodovkos, gyvenvietėje, likusieji išskirstyti į kitas vietas (Juodvalkytė–Suščenkienė 1995: 330).

Atliekant tyrimą pavyko pakalbinti keturis buvusių šių vietovių tremtinius, duomenys rinkti ir LGGRT sukauptose jų anketose bei atsiminimuose.

Į dar caro tremtinių įkurtą Zavodovkos gyvenvietę, chemijos miško ūkio centrą patekę lietuvių tremtiniai (tarp jų buvo daug jaunimo – studentų

iš Kauno¹) iš pradžių buvo apgyvendinti klube², teko miegoti ant grindų, o vėliau daugelis šeimų gavo atskiras bakūžes, kurių ankstesni gyventojai per karą buvo išmirę badu³. Prisimenama, kad „gyvenvietė pasirodė nyki: aplink miškai, o pačiame kaime – nei medelio, dulkės, kaitra (birželis), jokio upelio, daug uodų ir moškos. Sukandžiojo, sutinome“⁴. Be to, netoliese buvo Rešotų lageriai, iš kurių „dažnai pabėgdavo kaliniai, o jų ieškojo ir po mišką bastėsi kareiviai“⁵. Zavodovkos gyvenvietėje tebuvo viena apie 2 km ilgio gatvė, apstatyta barakais ir gyvenamaisiais namais, 5–6 dešimtmečio sandūroje ten jau buvo ir pirtis, ambulatorija, ligoninė, vaikų darželis, septynmetė mokykla, klubas, kontora, kepykla, parduotuvė, valgykla, šiluminė elektrinė, siuvimo ir medienos perdirbimo cechai, plytinė ir didelės arklidės (jose, beje, buvo laikomi ir iš Lietuvos atvežti arkliai), paštas (kuriame vėlesniais metais buvo galima užsiprenumeruoti Lietuvoje leidžiamą „Tiesą“) ir netgi radijo centras⁶.

1 KN-282, 283, pat. Patapavičius ir Vitalija Patapavičienė (Urbaitytė), g. 1932 m., gyv. Garliavoje, Kauno r. Patapavičiai susituokė Zavodovkoje, užr. 1998 m.; plg. VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

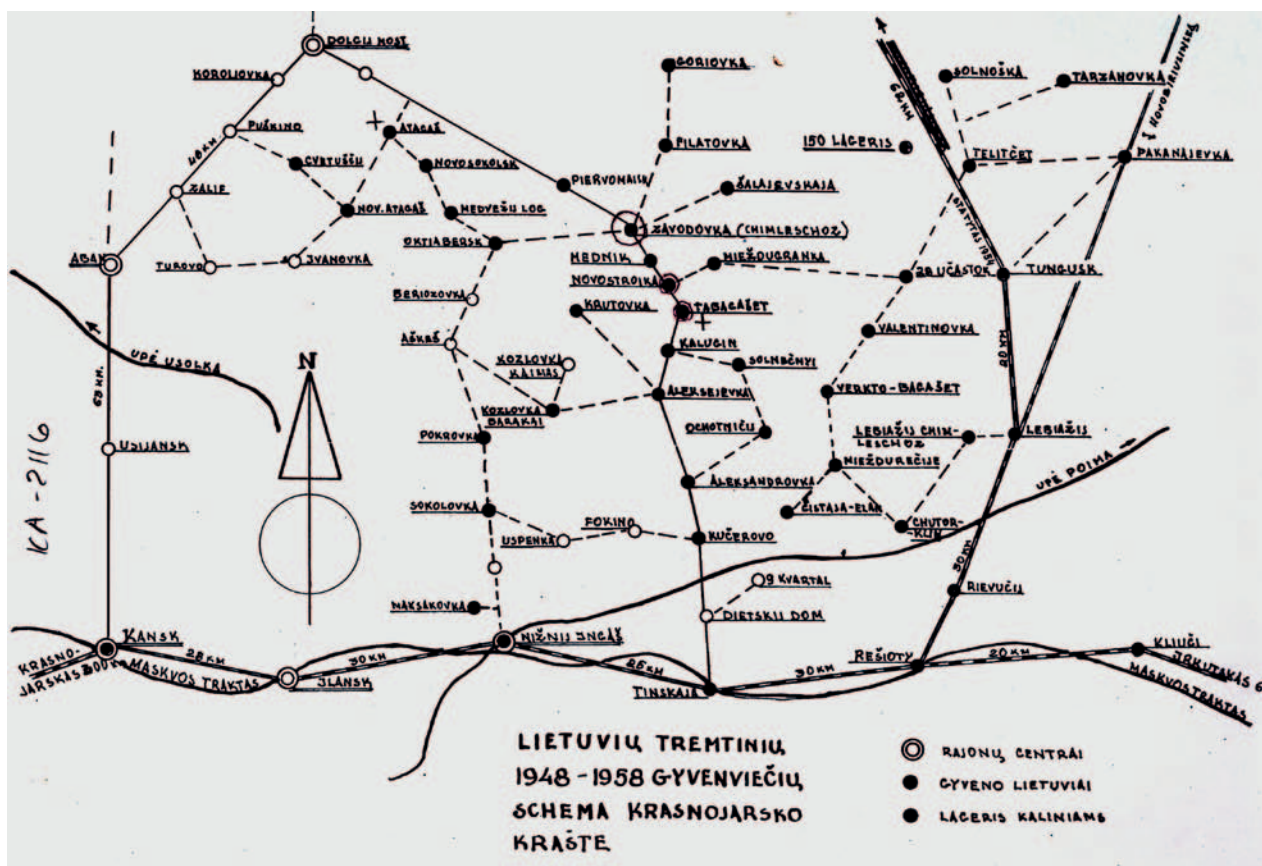
2 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

3 VI-3691, pat. Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

4 KA-4540, pat. Domanskienė (Skaisgirytė). Po metų šeima perkėlė į Piervomaiką, kur tėvą paskyrė meistru.

5 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

6 ŠČ-135, pat. Ona Tarasova (Pašakarnytė), g. 1941 m. Telšių r.(?), gyv. Eišiškėse, Šalčininkų r., 1948–1955 m. tremtis Goriovkoje, 1955–1958 m. Zavodovkoje. Baigusi neakvaizdines studijas Krasnojarsko pedagoginiame institute, ji dirbo mokytoja Zavodovkoje. ŠČ-135, 2001 m. užrašė istorijos mokytoja Jurgelevičienė; plg. VI-3016, pat. Maslauskas; pat. Skaisgiris, 2021 m. užr. Kirdienė.

1948–1958 m. lietuvių (ir latvių) tremtinių gyvenvietės pietinėje Krasnojarsko krašto dalyje. Apibraukti rajono centras Nižnij Ingašas, Chemijos miško pramonės ūkio centras Zavodovka ir Novostroikos, Tabagašeto gyvenvietės. LGGRTC Atminimo skyriaus archyvas, KA-2116.

Zavodovkoje be 1948 ir 1951 m. lietuvių tremtinių gyveno daug anksčiau ištremtų baltarusių, estų, latvių, lenkų (jie apie 1949 m. išvyko), taip pat Karelijos suomių bei Pavolgio (Pavolgės) vokiečių, o 1950 m. buvo atvežtas kone visas ešelonas ukrainiečių⁷. 1941-ųjų tremtinius latvius ir estus visi jau vadino vietiniais gyventojais, kaip ir dar anksčiau į tas vietas atitremtus, jau įsigyvenusius ir netašytų rąstų namelius susirentusius rusus (negausius dekabrystų palikuonis)⁸ bei Pavolgio vokiečius⁹. 1948 m. tremtiniui, buvusiam Kybartų (Vilkaviškio apskr.) viršininkui Povilui Stančikui prakalbus vokiškai Pavolgio vokietis Fiodoras Štum(p)fas priėmė jo šeimą gyventi į savo namus, stovėjusius netoli klubo, jiems skyrė kambarį su atskiru įėjimu, o sau pasiliko kitą kambarį:

Jis buvo mūsų patarėjas, užtarėjas, daug padėjo lietuviams, nes buvo jau „savas“ čia gyventojas <...>. Kai atvažiuovome, radome apie dešimt lenkų karininkų <...>. Vakaraus jie ateidavo pas

7 ŠČ-135, pat. Tarasova (Pašakarnytė); KN-282, pat. Pata-pavičius; Skaisgiris, 2021 m. užr. Kirdienė.

8 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

9 KN-999, pat. Romanenko (Bagdonaitė); VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

mano tėvuką ir ilgai ilgai kalbėdavosi lenkiškai. Pravertė tėvuko kalbų mokėjimas. Jis dar mokėjo ir gerai žydiškai kalbėti <...>; matyt, klausinėjo apie padėtį Europoje. Jie buvo atskirti nuo pasaulio. <...> Už mūsų gyveno ir Lietuvos latvių Klėgerių šeima¹⁰.

Prisimenama, kad Zavodovkos ūkio valdžia ir tuometiniai vietiniai gyventojai rusai (bei su jais susitapatinusieji) atvykėlius sutiko priešišškai; taip pat ir lietuvių tremtinių vaikams mokykloje ir kitur teko patirti savo bendraamžių „terorizavimą“. Sigitas Antanas Maslauskas, apgyvendintas už dviejų kilometrų nuo Zavodovkos centro, tai goje pastatytame Mednikovo barake, mena, kad vaikai buvę ypač žiaurūs:

[V]ietiniai [Mednikovo gyventojai] sutiko ramiai, tačiau žymiai blogiau sutiko mus Zavodovkos gyventojai, chimleschozo valdžia. Jiems mes buvome fašistai, banditai, buožės. [Po karo, kurio metu kiekviena Sibiro šeima neteko savo vyrų ir sūnų, tai buvo didžiuliai kaltinimai.] Ypač žiaurūs buvo vaikai. Teko iškęsti jų terorizavimą. Savo žiaurumu neatsilikdavo ir prieškarinių tremtinių vaikai: suomiai, estai, latviai.

10 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

Zavodovkos septynmetės mokyklos pastatas. Nuotraukoje Irena Kulbušauskaitė, Rūta Kaupaitė ir Juozas Jakštys. Jie į mokyklą eidavo apie 3 km iš Novostroikos. LGGRTC nuotr. 9169

1954 m. kovo 12 d. Zavodovkoje: iš kairės penkta Antanina Stanaitytė (Jakučionienė), septinta Aldona Kudirkaitė, aštunta rusė, visos kitos – latvės. LGGRTC nuotr. 8663

Visi jie vadinosi „rusais“. Po kurio laiko konfliktai aprimo, su tais vaikais teko kartu mokytis, tik tuomet sužinojome, kad tie „rusai“ – tokio pat likimo tremtinių vaikai¹¹.

Pasak kito tremtinio, Antano Skaisgirio, „fašistais mus vadino tik vienas kitas – tik rusai“, o paklaustas apie santykius su latviais ar kitų tautybių tremtiniais, jis pridūrė: „Visaip ten buvo, persidažę buvo, kaip sovietukai pasidarę...“ Kaip atskleidė ankstesni tyrinėjimai, 1941-ųjų tremtinių latvių vaikai buvo skaudžiai nukentėję dėl „perauklėjimo“, ypač tie, kurie augo vaikų namuose. Igarroje ir kitur Krasnojarsko krašte užfiksuota, kad į

vaikus namus išveždavo ne tik našlaičius – vaikus atimdavo ir iš motinų, net jėga išplėsdavo mažamečius vaikus motinoms iš rankų¹². Pastangos tremtinių vaikus „perauklėti“ davė vaisių: tie, kurie išgyveno, nutautėdavo, pamiršdavo gimtąją kalbą, prarasdavo kultūrinę tapatybę. Net ir sugrįžus į tėvynę jiems prireikė daug metų kalbai, tautinei ir kultūrinei savasčiai atgaivinti. Panašus buvo ir mažųjų lietuvių tremtinių, ypač našlaičių, likimas. Todėl taip svarbu, kad 1946–1947 m. Lietuvai ir Latvijai pavyko daugumą vaikų iki šešiolikos metų sugrąžinti, parvežti į tėvynę, tiesa, po kelių metų daug sugrąžintų latvių vaikų buvo išstremta, etapuota dar kartą¹³.

Vėliau lietuvių santykiai su vietiniais gyventojais pagerėjo, lietuvius pradėjo gerbti už jų darbštumą¹⁴. Stančikaitė (Gečienė) prisiminė: „Iš pradžių į mus kreivai žiūrėjo. Buvo paskelbta, kad

11 VI-3016, p. 1, 2006 m. Maslausko atsiminimai: Kartu su dvylika tremtinių šeimų, iš viso 43 asmenys, Maslauskai buvo apgyvendinti penkiuose didžiulio Mednikovo barako kambariuose; šeštame kambarielyje gyveno vietiniai rusai. 1948 m. rudenį atsiradus naujoms gyvenvietėms: Oktabriškui, Piervomaiskui ir kt., Mednikovo gyventojai buvo iškelti, o barakas nugriautas. Maslauskai su dar keliomis šeimomis buvo iškelti į Oktabrišką, 12 km nuo Zavodovkos, ten jie buvo pirmieji gyventojai.

12 Vaikų namai buvo ir Nižnij Ingašo r., žr. kartoschemą.

13 Plačiau žr. Racėnas 2013, Kirdienė 2020: 89–91.

14 ŠĖ-752, VI-4311.

atveža banditus“¹⁵, tačiau netrukus lietuviai „pakėlė chimlieschozą į pirmaujančią vietą“¹⁶. Po metų kitų lietuviai Zavodovkoje pasistatė daug naujų rąstinių namų (jie išsirikiavo lygiagrečiai pagrindinei gatvei), o dviaukštį Vinco Atstupėno namą kitataučiai vadindavo net lietuvių bažnyčia (rus. *cerkva litovskaja*). Dar lietuviai pasistatė mokyklą (ją suprojektavo Augustinavičius), sodino medelius¹⁷.

Lietuviai buvo įkurdinti ir kitose gyvenvietėse. Dauguma į Goriovkos gyvenvietę patekusių lietuvių buvo ūkininkai, tik Aleksandras Šleinys – dainininkas (jo žmona – Antano Kučingio duktė, 1950 m. jiems pavyko išsirūpinti leidimą grįžti į Lietuvą), Neniškaitė – aktorė, B. Deksnienė – buvusi balerina¹⁸. Šioje gyvenvietėje jie rado kelis vietinius (rusus), po vieną tremtinių latvių (pavarde Krauvel) ir suomių šeimą bei dvi Pavolgio vokiečių šeimas, atkeltas, kad paruoštų barakus tremtiniams iš Lietuvos.

Ištremtas Ciplijauskų šeimos jaunimas, dvi seserys ir brolis, kartu su Blažių šeima ir Deksniene trumpam pateko į Mieždugranką. Juos kilnojo iš vienos vietos į kitą, kol ilgėliau paliko Zavodovkoje. Pasak Antaninos Ciplijauskaitės (Kazlauskienės) (g. 1924 m. Šunskų k., Marijampolės apskr., gyv. Kačerginėje, Kauno r.), „iš pradžių gyvenom tik barakuose <...>. Buvo anksčiau atvežtų latvių – pasikalbėdavom su latviais tik rusiškai, latviškai nemokėjom“¹⁹.

Ketrios telšiškių šeimos pateko į „pusiau kolūki“ Aleksejevą, kur iš pradžių buvo apgyvendintos neapšildomame barako kambaryje „be jokios krosnies“. Gyvenvietėje dar buvo išbuožintų rusų, baltarusių ir 1935 m. ištremtų ukrainiečių – tik moterų ir luošų vyrų. Tikriausiai tai buvo vienintelė gyvenvietė, kur lietuviai nerado latvių. Po metų penkiolika lietuvių šeimų perkėlė gilyn į taigą, į Tabagašetą, kur vyrai dirbo sakavimo punkte, o moterys ir vaikai – kolūkyje. Gyvenvietėje buvo pradinė mokykla, ambulatorija, parduotuvė. Vėliau lietuvius apgyvendino po vieną šeimą krosnimi apšildomuose kambariuose, tačiau neleido naudotis kolūkio žeme – už susikastą lysvę grėsė įkalinimas iki dvejų metų. Čia gyveno gana daug vietinių rusų, taip pat 1941 m. tremtinių latvių (4), suomių (3) ir vokiečių (5). Jie jau buvo pasistatę rąstinius namelius. 1951 m. lietuviai buvo perkelti į Zavodovką²⁰.

15 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

16 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

17 ŠČ-135, pat. Tarasova (Pašakarnytė).

18 ŠČ-135, pat. Tarasova (Pašakarnytė).

19 2021 m. užr. Kirdienė.

20 KN-999, pat. Romanenko (Bagdonaitė).

Tik Piervomaiske (Piervomaikoje), kur naujai pastatytuose barakuose apgyvendino septynias iš Pilviškių, Vilkaviškio apskr., išvežtas ūkininkų šeimas, tarp jų – ir Lietuvos kariuomenės savanorio, Dotnuvos žemės ūkio akademijos absolvento, Lietuvos devynioliktosios vyriausybės žemės ūkio ministro, Lietuvių tautininkų sąjungos ir jaunimo sąjungos „Jaunoji Lietuva“ nario Juozo Skaisgirio šeimą²¹ (ją atkėlė iš Mednikovo barako prie Zavodovkos), sąlygos buvusios neblogos:

Nauji namai, parduotuvė. Šventėm Velykas: su lietuviais kelios šeimos buvom susiję – gal pas Skaisgirus <...>, nes jie neblogai laikėsi, jų tėvas buvo miškų ūkio specialistas²².

Vėliau iš Kliučinsko miškų ūkio čia atkėlė dar dvidešimt 1948 m. iš Aukštaitijos atitremtų lietuvių šeimų. Piervomaiske, abipus dar caro laikais nutiesto kelio, stovėjo apie dvidešimt namukų. Juose gyveno vietiniai rusai ir latvė našlė su dukra, dvi Pavolgio vokiečių šeimos ir keli ukrainiečiai,²³ buvo ir gruzinų²⁴. Pasak Juozo Skaisgirio sūnaus Antano Skaisgirio, jų šeimą į šią gyvenvietę perkėlė 1949 m., kai lietuviai pastatė namus. Ten jie susidraugavo su latviais Skujomis (motina su dukterimi Rūta):

Našlė Skuja buvo labai didelė ponja, jai [Ulmanio laikais] priklausė Rygos kino studija, jie buvo savininkai. <...> Kartu su latviais ir vokiečiais švėsdavom Kalėdas ir Velykas. Kad būtų saugiau, uždarydavom langines. Dalydavomės maistu iš siuntinių.²⁵

Vis dėlto komendantas siekė atsikratyti lietuvių inteligentų ir po kurio laiko juos iškėlė į kitas tremties vietas²⁶.

Taigi Zavodovkoje ir kitose apylinkės gyvenvietėse atitremtieji lietuviai patekdavo į daugiausiai ankstesnių tremtinių ir „vietinių“ rusų bendruomenę. Beveik visur jie rado ir latvių. Nors 1948 m. lietuvių tremtinių gyvenimo sąlygos iš pradžių buvo ne ką geresnės, nei 1941 m. tremtinių, vietinių rusų jie buvo sutikti priešiška, tačiau jie galėjo tikėtis ankstesnių, jau spėjusių įsigyventi latvių, Pavolgio vokiečių, galbūt ir kitų

21 KN-164, pat. Sinkevičienė (Skaisgirytė); KA-4540, pat. Daiva Domanskienė (Skaisgirytė), g. 1935 m., g. ir gyv. Kaune.

22 Pat. Mačiokaitė, 2021 m. užr. Kirdienė, plg. ŠĖ-753 (duonos kepykla ir kelios parduotuvės, vaikų darželis, kino klubas, pirtis).

23 UT-366, pat. Kriaučionis.

24 KN-164, pat. Sinkevičienė (Skaisgirytė).

25 2021 m. užr. Kirdienė.

26 Pat. Mačiokaitė, 2021 m. užr. Kirdienė.

tautybių tremtinių (suomių (karelių), estų) pagalboms ir neretai jos sulaukdavo, ypač jei mokėjo užsienio kalbų. Su vietiniais rusais jie turimus vertingesnius daiktus mainydavo į maistą, daržoves.

TRADICINĖS ŠVENTĖS, MUZIKINĖ- KULTŪRINĖ VEIKLA IR MENINĖ SAVIVEIKLA

Tyrimas atskleidė, kad visose Zavodovkos apylinkių gyvenvietėse lietuviai nuo pirmųjų tremties metų švėsdavo savo tradicines ir tautines šventes: Kūčias ir Kalėdas, Naujuosius metus, Vasario 16-ąją, Velykas ir kt. Kartais minima, kad kartu su lietuviais religinėse šventėse dalyvaudavo ir kitų tautybių krikščionys, taip pat ir latviai²⁷. Vėlesniais metais (apie 1953 m.) Piervomaiske tradicinės religinės šventės dieną lietuviai net neidavo į darbą:

[Šventėm] šv. Kalėdas ir šv. Velykas. Kukliai, savo tarpe. Iš gyvenvietės už 7 km atvykdavo kunigas Jonas Fabijanskas <...>. Jauni tremtiniai po darbo dar turėdavo jėgų pažaisti krepšinį, merginos siuvinėdavo, dainuodavo.²⁸

Iš pradžių [valdžia] drausdavo [švęsti tradicines religines šventes], o vėliau leido, [netgi] švėsdavo kartu. Dainuodavo, giedodavo, šokdavo. Kunigas Fabijanskas <...> atvažiuodavo į pamaldas [iš už 100 km]. Buvo labai organizuotas ir energingas kunigas.²⁹

Goriovkos lietuviai viename kambaryje buvo įtaisę altorių, švenčių metų giedodavo giesmes³⁰, bet švėsdami religines ir tautines šventes valdžiai sakydavo, kad pažymi įvairias sukaktuves. Didesnėje Zavodovkoje lietuviai religines ir tautines šventes taip pat iš pradžių švėsdavo slapta savo namuose („Kūčias švėsdavom namuose – tik savi. Langų nedengėm, nes jie buvo užšalę...“³¹) ar suėję kelios šeimos. Jų metu dainuodavo, deklamuodavo eiles. Juos taip pat aplankydavo kunigai: Fabijanskas, Mitrikas, Petras Lydnugaris³². Paklausta apie beržo tošies naudojimą laiškams ir atvirukams, Ciplijauskaitė teigė: „Popieriaus turėjau savo atsivežusi. Ant beržo tošies [tik] pramogai piešdavom – brolis piešdavo.“ Gečienė(–Stančikaitė) atsiminimuose rašė, kad Zavodovkos lietuviai švęsti tradicines šventes rinkdavosi pas Cezarį Petrauską, kuris buvęs tikras lietuvių tremtinių bendruomenės, ypač jaunimo, „dvasios vadovas“:

27 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

28 ŠĖ-752, VI-4311.

29 KN-164, pat. Skaisgirytė–Sinkevičienė.

30 ŠČ-135, pat. Tarasova (Pašakarnytė).

31 Pat. A. Ciplijauskaitė, 2021 m. užr. Kirdienė.

32 ŠČ-135, pat. Tarasova (Pašakarnytė).

Šv. Kalėdas ir Velykas, N. Metus ir religines šventes, o ypač Vasario 16 d. švėsdavome daugiausia pas Cezarį Petrauską, mūsų dvasios vadovą. Jis gyveno dideliame kambaryje ir ten rinkdavomės. Tai buvo nuostabus žmogus [buvęs ministerijos tarnautojas ar pan.]. Kai atvežė mus į Zavodovką, į taigą, verkėme mes, jaunos merginos. Jis tuoj liepė nutilti: „Verkite taigoje, kur niekas nemato, o prie rusų neverkite. Pasirodykit, kad esat stiprios“, – jo žodis buvo viskas.“³³

Be šventadienių, tremtiniai ir šiaip vakarais sueidavo ir padainuoti, pašokti. 2021 m. pavasarį kelis kartus mano kalbinta Antanina Ciplijauskaitė³⁴ prisiminė jaunimo susibūrimus Mieždugrankoje, pirmojoje Ciplijauskų tremties vietoje, taip pat ten buvusį latvių muzikantą:

Susirinkdavom vakarais, ar pas vieną, ar pas kitą, ir dainuodavom. Į šokius iš pradžių neidavom, paskui eidavom – tai vienoj vietoj, tai kitoj. Gal latvis grojo akordeonu <...>. Šokdavom valsą, polką, klumpakojį, suktinį, o dainuodami – „Ant kalno karklai“, „Noriu miego“.³⁵

Zavodovkoje taip pat buvo susidariusi lietuvių jaunimo grupelė, kuri rinkdavosi pašokti tradicinių šokių. Antanas Skaisgiris pasakojo, kad jo pusseserės (kilusios iš Braziūkų k., Zapyškio vls., Šakių apskr.) buvusios labai balsingos, ypač Česlova – ji Sibire giedodavo ir dainuodavo, sudarė „šeimos ansamblį“, turėjo ir dainų sąsiuvinį. Jis taip pat prisiminė, kad būsimasis profesionalus dailininkas Vytautas Ciplijauskas turėjo ne tik labai gerą balsą, bet „buvo didžiausias entuziastas“ – iki dešimties Zavodovkos lietuvių šeimų

33 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

34 A. Ciplijauskaitė pasakojo augusi labai muzikalioje šeimoje, jaunystėje mėgdavo dainuoti ir lankytis vakaruškose: šokdavo valsą, fokstrotą, polką. Labai daininga buvo ir jų mama, iš Dzūkijos kilusi Ona Ciplijauskienė (Vaitkevičiūtė), kuri, anksti mirus vyrui, gražiai prižiūrimame ūkyje viena užaugino devynis vaikus. Sūnus Jonas Ciplijauskas-Sakalas (1919–1948) tapo partizanu, 24-osios Maironio kuopos vadu ir žuvo. Kitas sūnus, profesionalus smuikininkas Albinas Ciplijauskas (1910–1983) Didžiuosiuose Lukuose, Rusijoje), 1944 m. buvo suimtas ir 1945 m. išsiųstas į Dubravlagą, Mordviją, 1945 m. buvo ištremta ir mama (dar žr. Kirdienė 2020: 46). 1948 m. rudenį, trėmimo metu, Antanina buvo Kauno kūno kultūros instituto pirmo kurso studentė, jos vyresnė sesuo turėjo tapti farmacininke, o brolis Vytautas, g. 1926 m., mokėsi... Vytautas Ciplijauskas (1926–2019) vėliau tapo žymiu dailininku, dėstė M. K. Čiurlionio meno mokykloje, ne tik piešė, bet ir dainavo – turėjo gerą balsą ir klausą, o jaunystėje savarankiškai mokėsi griežti ir smuiku.

35 2021 m. užr. Kirdienė.

Apie 1957 m. Zavodovkoje vykusios lietuvių vestuvės: su armonika Leonardas Ulevičius; toliau, pirmoje eilėje iš kairės: Gustaitytė, Danutė Augustinavičiūtė, Gustaitytės vyras, Pašakarnienė, Rimantas Akelis, Boleslovas Pašakarnis, Ona Pašakarnytė, Vaclovas Gustaitis, jaunoji Joana Pašakarnytė-Maslauskienė, jaunasis Viktoras Maslauskas, už jų Vilkas, Leonas Maslauskas, Antanina Maslauskienė, Bronislovas Maslauskas, Petronėlė Pašakarnienė, Kazys Pašakarnis; antroje eilėje aukščiau: Danutė Ulevičiūtė-Maslauskienė, neatpažinta, Algirdas Ulevičius, Antanina Akelienė, Antanas Gustaitis, Birutė Mozūraitytė-Ulevičienė, Algirdas Jonikis. LGGRTC nuotr. 9520.

suburdavo barake dainuoti ir šokti³⁶. Vėliau lietuviams rinkdavosi klube arba lauke prie klubo³⁷.

1949 m. rudenį Ciplijauskus iškėlė šiauriau, į Severo-Jenisejską (Krasnojarsko kr.), bet lietuvių jaunimo ir muzikantų Zavodovkoje dar liko: 1957 m. pagal lietuviškus papročius švęstos Joanos Pašakarnytės ir Viktoro Maslausko vestuvės, kuriose armonika griežė Leonardas Ulevičius (žr. nuotr.).

Įdomus paliudijimas, kad į Zavodovką atvežti lietuviai jau atvykimo dieną surengė nedidelį pasirodymą: Lauros Mačiokaitės teigimu, vos apgyvendinti klube, „lietuviai išsyk suorganizavo vaidinimą: kažkas grojo, Antanina [Zuza] Ciplijauskaitė vaidino šokančią lėlę. Visai savi žiūrėjome, dar pusiau vežimuose, ant kiemo iškrauti.“³⁸

Beatričė Stančikaitė į tremtį atsivežė akordeoną, įvairiais muzikos instrumentais mokėjo griežti ir būsimasis jos vyras Juozas Gečas (g. 1922 m. Labkasių k., Kvėdarnos vls.), Kauno muzikos mokyklos vargonų specialybės studentas (žr. Kirdienė 2013: 540). Tai sužinojęs, Cezaris Petrauskas iškart, 1948-ųjų vasarą, subūrė lietuvius į saviveiklinį kolektyvą:

Jis suorganizavo tokią saviveiklą [orkestrėlį ir t. t.], kad nuskambėjo iki Krasnojarsko <...>.

■

36 2021 m. užr. Kirdienė.

37 KN-999, pat. Romanenko (Bagdonaitė).

38 2021 m. užr. Kirdienė.

Mes, mergaitės, siuvome, o kai kurios turėjo atsivežusios tautinius drabužius, šokome tautinius šokius vadovaujant Deksnienei. Šleiny s dainavo ir ansamblius kūrė. Rengdavome šokius [klube] <...>. Mes dar tada buvome gražiai apsirengusios. Vėliau nyko mūsų drabužėliai...³⁹

Pasak Skaisgirio, pirmasis šio būrelio pasirodymas buvo surengtas 1948 m. per sovietines spalio šventes: Deksnienė su Ciplijausku šoko „Kinų šokį“, Šleiny s dainavo Hercogo baladę „Širdys mergelių“ (iš Džiuzepės Verdžio operos „Rigoletas“)⁴⁰. Tačiau netrukus šio būrelio dalyviai išsivažinėjo arba buvo išsiųsti į kitas tremties vietas. Na, o Gečų šeima po trejų metų persikėlė į Nižnij Ingašą, kur vidurinei mokyklai reikėjo muzikos mokytojo, o klubui – ansamblių, dūdų orkestro vadovo.

Žemaitis Bronius Patapavičius, trėmimo metu mokėsis Kauno trečiojoje berniukų gimnazijoje ir grojęs saksofonu, šį instrumentą pasiėmė ir į tremtį – apie tai žinome iš tremtinių atsiminimų ir 1950 m. datuotos nuotraukos su paties B. Patapavičiaus parašu: „Aš saksofonistas, muzikantas. Iš gimnazijos ten nusivežiau saksofoną“⁴¹. Į Zavodovką jis buvo perkeltas iš Novostroikos, kartu

39 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

40 „Klubas buvo pastatytas, su Stalino ir Lenino portretais; apie šimtą žmonių talpino“, užr. Kirdienė.

41 KN-282, pat. Patapavičius.

su Vitulskiu čia subūrė instrumentinį ansamblį, kurį sudarė akordeonas, saksofonas ir mušamieji (jame taip pat grojo trys vokiečiai Štrum(p)fai, kurių namuose gyveno Gečai)⁴². Zavodovkos lietuvių saviveikliniam kolektyvui yra vadovavęs ir Vytautas Grybas (g. 1928 m.).

Zavodovkos kultūrinis gyvenimas ypač pagyvėjo 1952 m., kai į tremtį atvyko buvusių politinių kalinių lenkų, ukrainiečių (jie buvę labai inteligentiški), gruzinų, rusų. Per šventes klube jie dainuodavo, deklamuodavo, vaidindavo, prisimenama, kad su jais būdavę įdomu aptarinėti knygas⁴³.

Kai klube vykdavo pasirodymai, susirinkdavo visi Zavodovkos gyventojai. Prisimenama, kad prie lietuvių prisidėdavo „gal vienas kitas latvis, estas“⁴⁴, pavyzdžiui, latvis Aivaras „jaunas gražus vyras, dažnai dalyvaudavo lietuvių saviveikloje, tačiau vėliau dingo“ (išvažiavo)⁴⁵. Lietuviai klube arba jo kieme šokdavo ir skambant sovietinių plokštelių muzikai: valsą, Bostono valsą, tango. O suėję rusai trijulėmis (po dvi moteris ir vyrą, nes vyrų trūko) šokdavo Šestiorką, griežiant rusiškai armonikai. „Mes tuos rusus visko (taip pat ir šokių) išmokinome, jie nieko nemokėjo. Paskui tą klubą zekai sudegino.“⁴⁶

Į Zavodovkos renginius susirinkdavo lietuviai iš visos apylinkės⁴⁷, bet jie būrėsi į meno saviveiklos kolektyvus ir kitose gyvenvietėse. Kai Solnečnojės gyvenvietėje buvo pastatytas klubas, jame ne tik rodydavo filmus, atvažiuodavo artistų iš Kansko ir kitų rajonų, bet ir susirinkę dainuodavo lietuviškas dainas, rengdavo vaidinimus, šokdavo, jiems vadovavo Pociūtė-Zabotkienė⁴⁸. Dainavo, vaidino ir Goriovkos gyvenvietės lietuviai, merginos net buvo pasisiuvusios tautinius kostiumus⁴⁹. Lietuviškus renginius, koncertus kituose miško ūkio punktuose rengdavo Miciukevičienė ir Miniukaitė (galbūt buvusios viena aktorė, kita – dainininkė)⁵⁰.

Iš atsiminimuose pateiktų duomenų galima daryti išvadą, kad Zavodovkoje ir jos apylinkėse į meninės saviveiklos kolektyvus daugiausiai būrėsi lietuviai, bet kartais prie jų prisijungdavo ir vienas kitas latvis, gal ir estas. Su kitataučiais

42 Pat. Tarasova (Pašakarnytė), plg. KN-164, pat. Sinkevičienė (-Skaisgirytė).

43 ŠĖ-752, VI-4311.

44 Pat. Skaisgiris, 2021 m. užr. Kirdienė.

45 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

46 Pat. Skaisgiris, užr. Kirdienė.

47 ŠA-42.

48 KA-4219, pat. Kučinskienė (Kuktaitė).

49 Pasak Tarasovos (Pašakarnytės), jos sesuo Kazė Pašakarnytė po koncerto buvo nusifotografavusi su tautiniais drabužiais prie sakinamos pušies.

50 KN-164, pat. Sinkevičienė (Skaisgirytė).

(latviais, vokiečiais) lietuviai kartu muzikuodavo instrumentinėse kapelose.

Per vargus įsikūrę, lietuviai Zavodovkoje neužsibuvo – „kas tik galėjo, po kelių metų išsilakstė“⁵¹: vieni susirado geresnę tremties vietą, lengvesnį, nei pušų sakintojo, darbą ar net darbą pagal profesiją. Kai kam pavyko gauti leidimą grįžti į Lietuvą. O 1955–1959 m. (ypač 1956 m.) dauguma lietuvių, kaip ir latvių, sugrįžo į tėvynę, tik kai kurie pasiliko ilgėliau⁵². Tremtiniam išvažiavus gyvenvietės sunyko: 1990 m. Zavodovkoje apsilonkę lietuviai rado vos vieną kitą čia dar gyvenusią rusų šeimą, krosnį kūrenusią apgriuvusių namų sienojais⁵³.

IŠVADOS

Zavodovkos chemijos miškų ūkyje (Nižnij Ingašo r., Krasnojarsko kr.) 1948–ųjų ir vėlesnių metų lietuviai tremtiniai pateko į daugiatautę „vietinių“ rusų ir prieškarinių tremtinių baltarusių, estų, latvių, lenkų (apie 1949 m. išvykusių), Karelijos suomių bei Pavolgio vokiečių bendriją; vėliau dar buvo atvežta ukrainiečių ir gruzinų. Beveik visose miškų sakintojų gyvenvietėse lietuviai rado didesnes ar mažesnes 1941–ųjų metų latvių tremtinių bendruomenes. Su jais jie gyveno greta, kartais ir po vienu stogu, bendravo, kartu dirbo ir mokėsi.

Lietuvių tremtiniai galėjo tikėtis ten jau spėjusių įsikurti latvių, Pavolgio vokiečių, o galbūt ir kitų tautybių tremtinių: suomių, estų, pagalbos. Nors ne tik ūkio valdžia, prižiūrėtojai ir „vietiniai“ rusai, bet ir sovietinį „perauklėjimą“ patyrę latvių ir estų, suomių (karelių) tremtinių vaikai iš pradžių juos sutikę labai priešišškai (Zavodovkoje), tačiau vėliau konfliktai nurimę.

Lietuvių tremtinių gyvenimo sąlygos net iki 1951–ųjų buvo ne ką geresnės, nei prieškarinių tremtinių: daug vaikų ir senų žmonių mirė. Artimuosius lietuviai iš pradžių laidodavo latvių kapinaitėse (Novostroikoje), vėliau – atskirose lietuvių kapinaitėse su kryžiais (Zavodovkoje).

Ypač glaudžiai lietuviai ir latviai bendravo Novostroikoje, kur 1948–1949 m. atvežti apie penkiasdešimt lietuvių buvo apgyvendinti gretimame barake su latviais. Nors lietuviai ir latviai nemokėjo vieni kitų kalbos, tačiau juos artino gimtojo krašto ir vaikų, šeimos ilgesys bei psichologinė tarpusavio parama, kaip ir senojo

51 VI-3691, Gečienės (Stančikaitės) atsiminimai.

52 KN-472, pat. Dabašinskas; plg. pat. Mačiokaitė, Tarasova (Pašakarnytė).

53 ŠČ-135, pat. Tarasova (Pašakarnytė), plg. KN-999, pat. Aleksandra Romanenko (Bagdonaitė), g. 1938 m., Morkiškių k., Nevarėnų vlsč., Telšių apskr.

pagarbaus bendravimo normų laikymasis. Novostroikos lietuviai visi kartu švęsdavo šventes barake, jų metu meldavosi, giedodavo, dainuodavo. 1952 m. Naujuosius metus jaunimas šventė kartu su latviais. Jaunimas kartu muzikavo smuiko, mandolinos ir gitaros ansamblyje, kuris galėjo pritarti dainoms ir griežti šokiams. Novostroikos lietuvių tremtinės perėmė ir latvių patirtį naudoti beržo tošį vietoj rašymo ir piešimo popieriaus. Ant beržo tošies lietuvis piešdavo atvirukus, kuriuos švenčių proga siųsdavo savo artimiesiems arba keisdavosi su latvėmis.

Tradicines šventes šventė ir Zavodovkos bei visų kitų ūkio gyvenviečių tremtiniai lietuviai, daugiausia, katalikai. Šeima ar susibūrusios kelios šeimos slapta švęsdavo Kūčias ir Kalėdas, Naujuosius metus, Vasario 16-ąją, Velykas ir kt. Kartais didžiąsias metų šventes: Kalėdas, Naujuosius Metus ir Velykas jie švęsdavo kartu su liuteronais latviais. Taip pat lietuviai teigė, kad jaunimas namuose giedodavo, dainuodavo, o vakarais kartais susirinkdavo pašokti. Ne tik ūkio centre, Zavodovkoje, bet ir kitose gyvenvietėse lietuviai surengdavo ir meninės saviveiklos pasirodymų, kuriuose kartais dalyvaudavo ir vienas kitas latvis muzikantas ar šokėjas.

Apibendrinant galima teigti, kad į Zavodovkos apylinkes patekę 1941-ųjų latvių tremtiniai ir 1948-aisiais išstremti lietuviai gerai sutarė ir telkėsi į baltišką bendruomenę. Juos siejo įvairios bendros muzikinės-kultūrinės veiklos: ne tik neformalūs atskirai nuo kitų tautų rengiami jaunimo šokių vakarėliai ir instrumentiniai ansambliai, bet ir kartu švęstos tradicinės kalendorinės šventės. Novostroikoje lietuvis ir latvis viena kitai dovano-davo ir beržo tošies atvirukų. Toks įvairiapusis ir intensyvus muzikinis-kultūrinis lietuvių ir latvių bendravimas neabejotinai stiprina jų dvasinę rezistenciją ir puoselėjo kultūrinį bei tautinį ir baltišką tapatumą sovietinėje daugiatautėje tremtinių ir „vietinių“ gyventojų aplinkoje toli nuo tėvynės.

LITERATŪRA

Juodvalkytė-Suščenkienė 1995 = *Tremties ir kalinimo vietos.*

Pagal buvusių tremtinių ir politinių kalinių prisiminimus parengė Aldona Juodvalkytė-Suščenkienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Kirdienė 2013 = Gaila Kirdienė. *Lietuvos muzikantai ir instrumentinis muzikavimas sovietinėje tremtyje ir lageriuose.* Jūratė Vyliūtė, Gaila Kirdienė. *Lietuviai ir muzika Sibire.* Vilnius: Lietuvos kompozitorių sąjunga.

Kirdienė 2020 = Gaila Kirdienė. *Brolystė ir vienybė. Lietuvių ir latvių muzikinis-kultūrinis bendravimas sovietmečiu politinio kalinimo ir tremties vietose.* Vilnius: Lietuvos muzikos ir teatro akademija.

Racėnas 2013 = Rimvydas Racėnas. *Į mielą šalį Lietuvą. Tremtinių bėglių ir našlaičių pargabenimo į Lietuvą istorijos.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Skaisgiris 2014 = Antanas Skaisgiris. Juozas Skaisgiris ir jo šeima. [2-asis papildytas leidimas]. Vilnius: Meno rinkos agentūra.

FOLLOWING THE FOOTPRINTS OF A BIRCH BARK CARD: LATVIANS AND LITHUANIANS DEPORTED TO ZAVODOVKA AREA, KRASNOYARSK REGION (PART TWO)

Gaila KIRDIENĖ

Lithuanians deported to the Zavodovka forest chemistry farm (Nizhny Ingash district, Krasnoyarsk) in 1948 later entered the multi-ethnic community of “local” Russians and pre-war deportees – Belarusians, Estonians, Latvians, Poles, Karelian Finns, and Volga Germans. In almost all tree resin tapper settlements, Lithuanians also found the communities of Latvians deported in 1941.

Initially, both the locals and the children of the Latvian, Estonian and Finnish (Karelian) deportees, who had undergone Soviet “re-education”, met them with hostility, but later the conflicts subsided. Even before 1951, the living conditions of Lithuanian deportees were difficult: many children and the elderly died. Lithuanians were buried in Latvian cemeteries (Novostroika) and later in separate Lithuanian cemeteries (Zavodovka).

In 1948–1949, in the settlement of Novostroika, about fifty Lithuanians were housed in nearby barracks with about thirty Latvians. They celebrated together, prayed, and sang. It is recalled that in 1952, during the celebration of the New Year, two Lithuanians and a Latvian had already formed a violin, mandolin, and guitar ensemble. From Latvians, Lithuanian deportees learned to use birch instead of paper, on which they drew postcards and sent them to their relatives during the holidays.

Lithuanians in exile in other settlements secretly celebrated Christmas Eve and Christmas Day, New Year, Independence Day on February 16, Easter and others. Sometimes they celebrated the big holidays of the year together with Lutheran Latvians. Lithuanians also organised performances of artistic activities, which were sometimes attended by a Latvian musician or dancer.

Research showed that the Latvian deportees of 1941 and the Lithuanians deported in 1948 who arrived in the Zavodovka area were friendly to one another, and their musical and cultural life strengthened their spiritual resistance, helped foster national identity in the Soviet multi-ethnic environment of deportees and “locals”.

Lietuvos muzikos ir teatro akademijos Etnomuzikologijos institutas

Vilniaus g. 6-2, 01110 Vilnius

E. paštas: gailakirdiene@gmail.com

Gauta 2021 11 19, atiduota spaudai 2022 02 20

KAI SIRPO VYŠNIOS SUVALKIJOJ...

II D.

Gražina MARTINAITIENĖ

■ KAIMAS TARP DVIEJŲ UPIŲ – *SURGUCIE*

Tokiu sulenkintu pavadinimu Surgučių kaimas pirmą kartą paliudytas 1738 m. Prienų seniūnijos dvarų inventoriuose ir XIX šimtmečio žemėlapiuose. Slapta didžiavausi ir girdavausi Marcelijui [Martinaičiui], jog tai viena seniausių Starapolės (Marijampolės) apskrities gyvenamųjų vietų. Tačiau ir ji, kaip daugybė kitų kaimų Lietuvoje, per tuos trejetą šimtmečių visa arba dalis jos tai dingdavo nuo žemės paviršiaus, tai vėl atsirasdavo, žūt būtinai mėgindama įsikibti į derlinguosius priemolio juodžemius ir išlikti.

Vienas toks, gal priešpaskutinis mėginimas įsitvirtinti, šviesių vilčių ir jas pradėtų įgyvendinti siekių laikas – XX a. 3–4-asis dešimtmečiai. Mažes tuo laiku šiame kaime dar toli gražu nebuvo, į atmintį viskas sugulė tik iš Mamutės, jos tėvo, o mano senelio Antano Daukšio, visų mūsų vadinamo Tėveliu, Tėtuku, Tėteliu, dėdžių Antano ir Juozo pasakojimų, Suvalkijos (Sūduvos) istoriko kunigo Jono Totoraičio raštų, vieno kito išlikusio daikto... Dalindavau Marcelijui šias savo žinias ir patirtis mainais į jo pasakojimus apie Kalnėjus, Paserbentį, Raseinius. Juk privalėjome žinoti, kur ir pas ką vis keliaujame, dėl ko vienur yra vienaip, kitur kitaip. Pagaliau – iš kur ir kodėl kiekvienas mūsų radomės toks, o ne kitoks...

Po XIX a. sukilimų senieji, „pirmapradžiai“ Surgučiai ilgakai skirstėsi į vienkiemius. Buvo perkelti arba ir naujai, daugiausia abipus Sasnos upelio, pasistatė trobesius. Ilgainiui įsigyveno, palengva atprato nuo pernelyg glaudžių – langas į langą – kaimynysčių, išmoko ir pamėgo būti atokiau vieni nuo kitų. Gal iš to ir radosi jų individualistinė, net egocentrinė laikysena ir atšiaurokas būdas? Sako, Sasnos pakrantėse daugelis jų pasijutę smagiau nei pašėšupy: geresnė žemė, lėkštu kairiuoju krantu patogiau prieiti prie vandens, vešliose priesasnio lankose ganyti ar raišioti galvijus.

Tačiau tas patogesnis, atrodė, laimingesnis būsiąs gyvenimas truko tik iki nelemtojo, tada Didžiuoju vadinto Pirmojo pasaulinio karo. Vos

jam prasidėjus, vokiečių į Rytus stumiami rusai 1915-ųjų vasarį su savimi išsivarė keletą Surgučių vyrų, tarp jų ir Antaną Daukšį, visai nepaisydami, kad be globos palieka šeši ar septyni (?) pametinukai jo vaikeliai. Tik per stebuklą jie išvengė žūtis; įsiminiau kraupius žmonių pasakojimus, kaip rusus atsiviję kaizerio kareiviai mažučius kaimietukus sustatydavę už ilgų, sunkių ažuolinių suolų, kuriuos pristumdami prie sienų, vaikus nusmaugdavę... Po to tvarkingai ir uoliai vieną po kito „prūsai“ ėmėsi padeginėti trobesius. 1915-aisiais Surgučiai, kaip ir daugelis kitų pašėšupio kaimų, buvo nušluoti nuo žemės paviršiaus.

Supleškinta ir Antano Daukšio sodyba, kurią jis buvo atnaujinęs ir padidinęs už Čikagoje užsidirbtus dolerius. Tik 1919-aisiais, pats save susižalojęs (apsikurtinęs) ir taip ištrūkęs iš persimetusio pas bolševikus savo pulko, Daukšys pėsčias iš Petrapilio parsikasė namo. Nesudegusias rado tik medines kluono duris, iš jų suremtoje būdoje prisiglaudusią, seniai jį apverkusią žmoną Katriutę, po gimines išblaškytus ir jau tik keturis likusius vaikus: būsimą mano Mamutę Antaniną Mariją, Adeliukę, Juozą ir Antaną...

Tačiau rado ir kitokią, nei paliko, – nepriklausomą Lietuvą. Kaip tik tada, pirmaisiais nepriklausomybės metais, Lietuvoje ir prasidėjęs pačių didžiausių, gražiausių vilčių bei svajonių laikas, jų sužadintas pasiutęs žmonių noras veikti, atgyti, atsikurti ir turėti. Prisimenu, Marcelijus vis klausinėdavo, o mudu su Mamute bei dėde Juozu kaip mokėdami, kiek žinodami, stengėmės papasakoti, ką sumąstė ir ko ėmėsi jau pusamžis, todėl kaipmat Tėveliu pramintas vyras, ryžęsis iš naujo pradėti gyvenimą beveik nuo nieko, visiškai tuščioje, išdegintoje vietoje. Tai buvo taip panašu, ką Marcelijus, savo ruožtu, pasakodavo apie maždaug už šimto kilometrų ir dešimtmečiu vėliau jo jaunų tėvų dėtas pastangas kabintis į žemę, jų žūt būtiną norą dirbti, turėti, sulaukti geresnės ir gražesnės ateities!

Amerikoje sunkiai užkaltus doleriukus Antanas Daukšys, rodos, dar prieš Pirmąją pasaulinį karą buvo pavertęs auksinėmis monetomis ir didžiąją jų

Tėvelis jį atpažįsta: „Viešpatie, Antanas!“ (ar gal „Sūnau!“).

Tai tikrai jauniausiasis jo sūnus, mano Mamutės, tetos Adelės ir dėdės Juozo brolis, mudviejų su pusbroliu antrasis dėdė, <...> dar 1944-aisiais enkavedistų pagrobtas ir išsivežtas nežinia kur. Tik po kelerių metų buvo gautas trikampių sulankstytas laiškas su kažkokiais numeriais ir svetimo, niekam čia negirdėto miesto pavadinimu: Kalininas.

Tiek metų mūsų nematytas, iš visada pasitempusio, dailia nepriklausomos Lietuvos pasieniečio uniforma vilkinčio vyro purvina baidykle paverstas žmogus tiesia priešais save ištinusias murzinas rankas ir prašo nesiartinti: esąs nešvarus, ligotas, pilnas utėlių. Viską jis papasakos vėliau, dabar tik kuo greičiausiai kurkit duonkepį, kaiskit vandeni, riskit iš kameros kubilą, o Mariutė su Gražinuke tegu išeinančios... Kol tai daroma, šis vis dar bausis, vis dar sunkiai beatpažįstamas, bet jau pradedantis lyg ir šypsotis žmogus tebestovi atsišliejęs durų staktos, nešvariu skuduru šluostydamosis šlapias akis ir susivėlusią barzdą.

O pavakare, jau išpraustas, plikutėliai nuskustas, švariai pervilkta ir paguldytas ant minkštai paklotos *šliobringės*², jis tą pačią akimirką užmiega, spėjęs tik pasakyti: valgyt neduokit, negalys, kad ir kaip norėtų, nes tebesąs iš bado ištinęs, tai yra išpurtes lyg koks peraugęs ridikas. Paspaudus tas išsipūtusias kūno vietas skauda, ir net labai...

Liepsnos baigia supleškinti lagerines dėdės drapanas su visais jų „įnamiais“, ir dėdė su Mariute svarsto, kaip reikės išvalyti, tarsi atšventinti jų pribjaurotą duonkepės gerklę...

Savo jaunėlių brolelį iš didžiulio lagerio, kuris sovietmečiu veikė 1931 m. Kalininu pervadintame istoriniame, mašinų, metalo ir kitokia sunkiąja pramone garsėjusiam Rusijos mieste Tverėje ar jos pakraštyje, parsivežė sesuo Antanina, mano Mamutė, o savo visai jau baigiantį nusigaluoti vyrą – kartu su ja į Rusiją ryžusis vykti kita marijampolietė. Ten jiedvi keliavo dukart: pirmiausia tik apsižiūrėti, susirasti tą lagerį, susižinoti, kokia galimybė pasimatyti su kaliniais. Abi tempė lašinių ir kitokio valgio prikrautus lagaminus, po drabužiais per pečius pasikabinusios nešėsi gumines pūsles, pilnas universalios „valiutos“ – naminės degtinės. Rusiškai, lenkiškai galėjo susikalbėti tik Mamutė. Važiavo kaimynų ir Vargdienių seselių vienuolių šiokiai tokiai priežiūrai palikusios savo

2 *Šliobringė, šliobrinkė* (vok. *Schlaf* – miegas) – ilgas, platus medinis suolas be nugarinio atlošo, bet su S linija išlenktais galų ranktūriais, kanapa.

vaikus. Mamutė – paauglę mane ir pas mus tada gyvenusį bei gimnaziją lankiusį jos sesers Adelės Antanuką. Ir vištą, kad visai neturėdami ką valgyti, ją kaip nors pasipjovę, išsivirtume...

Antrą kartą važiuodamos į tuomet aklinau užsieniečiams uždara miestą Kalininą, keliauninkės iš laiškų buvo sužinojusios, jog abu kaliniai trumpam jau gali išeiti už spygliuoto lagerio teritorijos aptvaro į miestą... Moterims atvykus, vieną dieną jiedu taip ir padarė, kad daugiau nebesugrįžtų.

Kelias namo į Lietuvą vedė per didumą europinės Rusijos. Važiuoti reikėjo nežinia kaip, dažniausiai neaišku, nei kada, nei į kur vykstančiais traukiniais, prikimštais išvargusių, piktų, alkanų, besikeikiančių ir viską vagiančių žmonių...

Iki pat gyvenimo pabaigos Mamutė sakėsi neįstengianti suprasti ir atsistebėti, kaip buvo įmanoma šitokią kelią vežtis ir parvežti aukštą, stambų, kriminalinės išvaizdos vyrą, turintį vien kažkokį menkutį, net nežinia kam ir kieno surašytą leidimėlį. Tiesa, tokia „banditiška“ išvaizda pasižymėjo daugybė pokario meto traukiniais po Rusiją pirmyn ir atgal važinėdavusių kareivių bei civilių, kurie, kaip ir mano dėdė, buvo apnikti parazitų, niežų ir kitokių bjaurybų. Be viso to, nuolat veikė ir budri, įtari kontrolė, patikrinimai, kurių metu buvo kruopščiai iššniukštinėjamos visos traukinio vagonų pasuolės, lentynos bei išvietės. Pastarosios, beje, dažniausiai neveikdavusios, nes būdavę užkimštos...

Pasirodo, atsitikdavo tokių stebuklų: tai gali paliudyti ne vienas nelegaliai net iš tolimiausių Sibiro vietų parsiradęs lietuvis.

O vieni palikti vaikučiai? Grįžusios abi mamos juos rado sveikus ir gyvus... Mamutė – net ir mudviejų su pusbroliu niekaip nesugebėtą nukirsdinti vištą...

Dėdė Antanas miegojo ir miegojo – nebepamenu kelias paras, nuo ilgos medinės *šliobringės* senyvo tėvo perneštas į minkštą svečių lovą *dičkėje* stuboje. Pamenu, kaip rūstokas, beveik niekada jausmų nerodantis Tėvelis, įkandin jo ir dėdė Juozas vis ėjo ir ėjo žiūrėti: negi ten tikrai yra jų sūnus ir brolis?

Paskui pamažu Antanas pratintas valgyti. Po keleto mėnesių, kaip ir pridera, buvo „išaiškintas“, „susemtas“, teistas ir pasodintas. Bet ir vėl pasisekė. Sėdėti teko, tačiau tik Marijampolės kalėjime, o į ten, iš kur buvo pabėgęs, nebesugrąžintas. Tačiau ir Lietuvoje ilgai neturėjo vietos: bijodami išvežimo, artimieji buvo išsibėgioję, tėviškėje jau įsikūrę svetimi.

Tai kitos istorijos.

Antanas Daukšys, Kalinino lagerio kalinys 1944–1948 (?).
Fotografuota Kalinine, vietinio fotografo, kaliniui trumpam
išėjus iš už spygliuotų vielų.

Tokį, kaip čia aprašiau, baisuokliu paverstą mano dėdę Marcelijus matė tik mažytėje Kalinino fotografo nuotraukėlėje. Abi marijampolietės moteriškės Kalinine susiprato iš lagerio trumpam išleistus vyrus prikalbėti, kad stabtelėtų prie „fotoateljė“, kurią atstojo klijuotė su klaikiais nutapytu „egzotišku“ peizažu, ir įsiamžintų, kaip stovi. Antanas nuotraukėlėje vilki tuo pačiu apdriskusiu apdaru, mūvi neaiškios formos ausinę. Kad kas per galimas kratas traukiniuose neaptiktų, mažytė nuotraukėlė buvo sulankstyta ir paslėpta Mamutės paltelio apykaklėje. Žmogus joje atrodo lyg nukryžiuotas ar už grotų. Rodydamas Marcelijui save šioje nuotraukėlėje dėdė Antanas sakė, esą labiausiai jam gaila, kad negalima įžiūrėti „įnamių“, kurių drapanose knibždėjo tiek, kad nors

rieškučiomis semk... „Tik brūkštelėdavom šaukšto kotu, ir byrėdavo kaip aguonos...“ Fe!

Jau po daugelio metų žiūrinėjome su Marcelijum varganą, vos prieš kelias dienas Sasnavos kapinėse šalia Tėvelio palaidoto dėdės Antano palikimą. Kišeninis, jau pokario metais pirktas laikrodis su grandinėle, „smetoniškas“ sulenkiamas skustuvas „britva“ kaulinėmis makštimis, raudonomis vėliavomis išpuošti sovietiniai garbės raštai už gerą darbą... Įdomybė – paties dėdės pasidaryti mediniai kubeliai – „kauliukai“ su vinimi išdegintomis „akutėmis“. Susėdę „ant sienos“, tai yra vadinamosios demarkacinės linijos, ir draugiškai žaisdami kažkokius tarnybą įvairinančius žaidimus, tuos „kauliukus“ ridendavo Lietuvos ir Lenkijos pasieniečiai. Radau juos užmirštus dėdės uniforminių pasieniečio kailinukų kišenėje.

Kai kurios iš relikvijų Kalinino lagerio kaliniui, atrodo, buvo pačios brangiausios. Tai mažytis, tikriausiai nuo rožančiaus nutrūkęs ar nukabintas gerokai apsitrynęs kryželis ir du metaliniai (alavo?) medalionai – pakabukai. Per visą kalinimo laiką dėdė juos nešiojosi ant kaklo, giliai paslėpęs po drapanomis. Vienas medalionas su Vyčiu, kitas – su Gediminaičių stulpais. Pasakojosi juos pats slapta pasidirbęs lagerio metalo liejimo dirbtuvėje. „Bareljefai“ tokie primityvūs, kad graudu žiūrėti: kalinys aiškiai stokojo meniųjų sugebėjimų, o pavyzdžio neturėjo...

Atleisk, dėde, kad taip papeikiau tavo kūrinis, kad ir juos su keliais kitais Tavo daikteliais po dienos kitos padovanosiu Lietuvos pasieniečių muziejėliui. Juk, pasirodo, dabar ne visiems mūsų palikuonims jie būna brangūs, svarbūs, verti saugoti. Kaip ir mūsų, jau išėjusiųjų arba pasirengusiųjų išeiti, nuotraukos ir žodžiai rankraščiuose.

„KOKIOS TEN GRAŽIOS GĖLĖS SIBIRE...“

Neabejoju, jog dar prieš Marcelijaus keliones į Suvalkiją, kai pasakodavomės apie vienas kito artimuosius, jau buvau jam apsakiusi: Surgučiuose nebėra mano prosenių Dūkšų, visi išgabenti į Šiaurę per patį pirmąjį trėmimą, tai yra dar 1941-ųjų birželį. Netoli Šešupės ir Sasnos santakos jie paliko per pusšimtį hektarų (dokumentuose – 75 ha, bet taip buvo tik iki XIX a. vidurio) žemės, su Tėvulio (Andriaus Daukšos) brolio kunigo prelato Antano Daukšos pagalba gražiai įrengtą erdvę, nes didelei šeimynai gyventi skirtą namą, kurį buvo net nedrąsu vadinti stuba, veikia *palociumi*, daug ūkinių pastatų.

Vieną gražią, rodos, kokių 1965-ųjų metų popietę einame su Marcelijum link tos sodybos, kurioje lyg ir gyvena, lyg ir dirba, lyg ir šiaip kažką veikia man visai nepažįstami žmonės. Jie nė neklausia, kas mudu tokie ir ko mums čia reikia. Dėl viso pikto mėginu aiškinti esanti giminaitė, atėjau paveikslų, kuriuos man liepta išsinešti, nes kitaip kolchozas išmes. „Kad liepė, tai ir imkit, mums jie negražūs“, – sako suodinas vyras, matyt, koksai kolchozo mechanizatorius ar šaltkalvis. Paveiksiai kabo buvusioje Dáukšų *dičkėje* stuboje, kurioje dar prieš karą, kai pirmąkart lankėme giminaičius Surgučiuose, Mamutės tetos mano tėvelius vaišino arbata ir labai skaniais pyragėliais. Atminty išliko tos didelės patalpės prietema ir vėsa, prie sienų sustatyti mediniai kubilai su mirtomis, pliušinė, tamsiai raudona staltiesė, raštuota dideliais gėlių (gal rožių?) žiedais. Ją, gerokai nusišėrusią, apiblukusią tebeturiu ir saugau.

Gretimame labai šviesiame kambarėlyje, plačioje, švarutėlaitėje lovoje, *cvilikiniais* patalais apklotą gulėjo Mamelė – senoji Dáukšienė, mano promočiutė. Ji buvo po insulto, pusiau paralyžuota, judino tik vieną ploną kaip šakaliukas ranką, bet žodžius tarė suprantamai. Taip „iki rusų“ ji jau buvo išgulėjusi aštuonerius metus, bet ir per juos plona savo rankele sugebėjo kietai vairuoti visus didelio ūkio reikalus, nes gaspadorius, jos vyras, jau buvo miręs, ir aš jį mačiau tik nuotraukose. Tokia paslika, rankšluosčiais, kad nesusmuktų, priraišiota prie lentos, Mamelė buvo įkelta į gyvulinio traukinio vagoną ir pastatyta kampe, nes guldyti ant grindų per stovinčiųjų kojas nebuvo vietos. Vežama į tremtį, gal peršalus, gal vėl ištikta smūgio, mirė ir pakeliui, nežinia kur, buvo išmesta...

Tėvulį Andrių Daukšą, labai lėtą, malonų Mamelės sutuoktinį, ir jų dukrą Onutę nuo tremties išgelbėjo giltinė, kitą dukrą – emigracija į Ameriką. Varšuvoje baigęs mokslus ir ten likęs dirbti sūnus (atrodo, vardu Juozas) prašapo per karą, nežinia nė kaip. Dar vieną sūnų – Antaną – sužlugdė visiškai netikusios, artimuosius labai įskaudinusios vedybos, kurios dėl *švogerių* tarnybų okupacinėse jėgos struktūrose pasirodė esančios gana saugios: subolševikėje Antanienės broliai sulindo į sovietinę miliciją, nežinau, gal ir į sribus... Visus kitus didelės Dáukšų šeimos narius „išvaduojojai“ surankiojo, suvarė į vagonus ir išgabeno. Vyrų kaulai atgulė Šiaurėje, moterys pakliuvo į Lietuvoje tada niekam negirdėtą ir nežinotą Altajų, po jo – į Vorkutą. Ten jos išgyveno ir grįžo. Bet negreit.

Kai nuo apskretusių, suodinių sienų nusikabinėjame ir kelis kilometrus į kitus namus tempiame didelius, dulkėtus, kai kur purvais ir tepalais apterliotus paveikslus, Dáukšų moterys dar tebėra toli, Rusijoje. Bet jau pasklido gandas, kad Maskva nusprendusi paleisti keturiasdešimtųjų metų tremtinius. Mudu su Marcium jaučiamės ne kaip – lyg būtume pasisavinę, kas nepriklauso, kas yra ne mūsų ir ne mums skirta...

Nie kaip nesutelpa galvoj: kam, kodėl šį visai dar naują, tvirtą ir didelį dviejų galų namą reikėjo niokoti, į jo seklyčią pritempti kažkokių smirdinčių *šmeruotų* metalinių *bačkų*, priekalų, vielų, skardų ir dar bala žino ko? Kodėl tarp viso to besistumdantys, kažką lyg dirbantys vyrai nepaliaudami keikiasi, bjaurisi angeliukais, labai dailia Madona ir kraujo lašais nubertu Nukryžiuotojo veidu? Juk tai tikrai gero lygio garsiųjų Gvido Renio ir Rafaelio kūrinų reprodukcijos, kurias giminaičiams kažkada atvežė dovanų kunigas prelatas, Tėvulio brolis. Po kelerių dešimtmečių Lietuvos istorijos archyvo fonde, tarp dokumentų, kartkartėmis vis aptiksiu Suvalkijos bažnyčių vizitacijų aktus su Seinų vyskupijos atstovo parašu – *Anthony Dawksza*. Kažkada jis buvo tenyktės kunigų seminarijos vadinamasis viceregenas, lotynų, hebrajų (?) ir graikų kalbų profesorius... Vaje!

Bet po kažkiek laiko prelatas Antanas Daukša, arba, kaip anuomet vadinta, *prālotas*, buvo paskirtas ir ne vienus metus klebonavo Lazdiujuose. Čia kapinėse ir palaidotas, turiu jo kapą dengiančio granito luito nuotrauką. O kur ir kaip prašapo didžiulė, sako, rečiausių knygų kupina jo biblioteka? Viename Elenche³ radau atspausdintą trumpą prelado gyvenimo aprašymą ir jo, dar visai jauno, nuotrauką. Šiaip ar taip, liūdžiu šaltiniuose neaptikusi ryškesnių gentainio kultūrinės bei lituanistinės veiklos pėdsakų, nors iš Seinų seminarijos buvęs iškeltas kaip tik už ją...

Antrą kartą buvusioje Dáukšų sodyboje po ilgo laiko su Marcelijumi lankysimės, tiksliau, tik trumpam užsuksime, apie 1981-uosius. Pasisveikinti su vienintele jos gyventoja, kuri kaip ir nebelaikytina giminaitė, nes tėra mano velionės močiutės brolienė... Grįždami nuo Gavaltuvos kaimo ir Šešupės bei Sasnos santakos, jautėme pareigą aplankyti, pasikalbėti su dėdiene Petrone,

3 Elenchas – gr. > lot. *elenchus* – registras, žinynas. *Elenchus ecclesiarum et cleri Diocesis Seinensis...*1922; *Lietuvių enciklopedija*, t. 4, p. 367.

vyriausiojo Dáukšos – Andriaus – našle. Ji jau buvo sugrįžusi iš tremties ir bandė kaip nors įsigyventi pusiau sugriautoje uošvijoje. Parsivežė ir sūnų Petrą, kuris, nors jaunesnis, iš tiesų man yra (nebeatrenku, kurios eilės) dėdė. Mudu jau matėmės, lyg ir susidraugavome. Bet jis nesirodo Surgučiuose, nes mėgina kurtis Kaune, toliau nuo kaimo ir, deja, mamos.

Dėdienė sugrįžo kažkokia keista. „Nei judu eikit, nei ką, nieko ten gero“, – aptakiai sako dėdė Juozas. Tikrai, gal geriau būtume nėję, nemėginę kalbinti šitaip sugniužusio, sunaikinto žmogaus, nematę visos jo aplinkos, apie kurią nei moku, nei noriu pasakoti. Nenoriu ir prisiminti... Ne, moteriškė nei prasigėrė, nei kaip kitaip susmuko, tik, man rodos, prarado bet kokį norą ir gebėjimą gyventi... Sėdi. Tyli. Žiūri į vieną tašką... Marcelijus mėgina šnekinti, kažko teirautis, ji atsako dviem trim žodžiais ir vėl smeigia žvilgsnį kažkur anapus. Šiek tiek atsigauna tik užklausta apie Altajaus augalus: ak, kokios gražios ten gėlės, krūmokšnių žiedai ir į juos panašūs drugeliai... O jau bičių! Paklausta kažko kito, ji vėl iš naujo apie gėlių gražumą...

Po kelerių metų dėdienę Petronę į savo namus parsivežė, netrukus ir palaidojo, nebežinau, ar tremties išvenge, ar iš ten sugrįžę jos broliai. Nuo pat jaunų dienų jie sesę globojo ir rėmė. Kodėl to reikėjo? Spėliuju – gal visada joje slėpėjo tokia nelemta gyvybinės energijos stoka?

Liūdnai ir labai per anksti baigėsi ir jos sūnaus gyvenimas. Gražus, kaip ir visi Dáukšų vyrai, kupinas visokiausių gabumų, sumanymų ir norų, svajotojo skraidyti. Kodėl jam, dar naujagimiui, reikėjo atsidurti Sibire? Kodėl buvo priverstas slėpti, iš kur jis ten atsidūrė ir kaip, kodėl turėjo būti keikiamas, vadinamas fašistu, buožvaikiu?.. Jis tik norėjo būti toks, kaip tolimas („devintas vanduo nuo kisieliaus“) Dáukšų giminaitis Antanas Gustaitis, aviatorius ir lėktuvų konstruktorius. Tačiau tik meluodamas Petras galėjo patekti į aviacijos mokyklą. Įstojo, puikiai mokėsi, bet jau po metų ar kelerių buvo išaiškintas ir, žinoma, išvartytas. Ar už tai, kad lietuvis? Kad tremtinys? O tremtinys todėl, kad tėvų žemės daug ir kad jai dirbti nereikia „eksplloatuoti“ nei vieno samdinio, nes viskas savomis rankomis... Petrą dar buvau sutikusi Kaune, bet jau nepagydomai sergantį, kažkaip liūdnai ir baugiai panašų į savo mamą. „Tai jau daugiau nebe pasimatysim“, – pasakė kažkaip abejingai. Gal po mėnesio jo nebeliko.

Senatvėje vis dažniau ant liežuvio sukasi klausimai: „O dėl ko? O už ką? O kodėl mums visiems – šitaip?“ Ir per visą gyvenimą, po viso jaunų dienų, po jų ir brandžiojo, kūrybos džiugesiu užpildyto buvimo, giliai viduje lieka vos juntamas, bet juntamas, kartais ir labai skaudžiai į paširdžius duriantis liūdesys. Įkandin jo – tolydžio sunkiau maskuojama į mus persikėlusai Petronės Daukšienės neveltis...

KAI ŽYDI VYŠNIOS SUVALKIJOJ...

Toji Smilgių kaimo sodyba. Čia patiesė šimtamečius qžuolus, iškirto obelis: kur dabar būriuosis gandrai, kaip žiūrėti į padebesy sklandantį vanagą? Kas kirto, matyt, nesuprato to lygumų krašto minties. Ir tuos į krūvą suverstus daiktus, žinau, po kurio laiko padegs. Bus daug dūmų ir ugnies.

Paskui viską užars, patrėš ir apsės – lyg čia niekada nieko ir nebuvo. Iš sqvartų krūvos traukiu daiktus. Štai senelių ir prosenelių šlajų apkaustai, šimto metų senumo skrynias, sunki qžuolinė žvakidė – tai vis kietųjų Suvalkijos ūkininkų dvasinės apraiškos. Neateis čia muziejininkas. Jis ir nespės apeiti visų sodybų, o ir nebus kur padėti. Sukraunu viską į ratus, atsisėdęs ant kuparo važiuoju per Sasnavą. Nuvešiu į kitą sodybą, kur dar neatėjo melioratoriai ir ugnis.

Už nugaros – vaikų būrys. Girdžiu jų juoką. Aš jiems keistas, atsilikęs žmogus, sulinkęs ilgaspapis paukštis ant kuparo. Kam tos senienos, kada galima parduotuvėj nusipirkti blizgančių nupoliruotų daiktų?! Bet aš nepykstu ant jų. Gal ne vienam nuo tos rankšluostinės nuolaužos, nuo šito iš šiukšlių krūvos ištrauktos skrynios ornamento prasidės tėvynė, gal pajaus šią lygumų žemę?⁴

Drįstu pakeisti vieną žodelį Marcelijaus eilėraštyje, vietoje „sirpsta“ – „žydi“, nes niekaip nesugalvoju antraštės pasakojimui apie man, bet ne eikliam ir ilgakojui Marcelijui, tolimą (apie 6 ar 7 km pirmyn ir tiek pat atgal) mudviejų kelionę anapus Sasnavos. Apie tai, kaip sodybose abipus vieškelio per žydinčias vyšnias beveik nebuvo matyti pastatų. Ir apie tai, kaip kvėpėjo, bet turbūt ne tos vyšnios, o pats pavasaris, visas oras ir visi želmenys aplinkui. Ar tik įsivaizduoju, ar plonytės vyšnių šakos iš tikro bijodavo krustelėti,

4 Marcelijus Martinaitis. Gerosios žemės galios. *Kultūros barai*, 1969, Nr. 2, p. 16.

kad nenubarstyty savo gražumo? Gal ir vėjas nū-tardavo nepūsti, nejudėti, nejudinti?

Gal ir mes tada ėjome nuščiuvę, tik dairydami į aplinkinius reginius. Aš – kad juos ilgam įsidėčiau į atmintį... Marcelijus? Ką aš žinau? Ne kartą yra išsitaręs, jog nepatinka jam, kur lygu, o čia, į abi puses nuo to vieškelio į Sasnavą, kiek akys užmato, yra kaip tik lygumos. Senosios sodybos tose lygumose stūkso kaip didžiulės medžių kupetos, tolokai atsitraukusios viena nuo kitos, nesusiliesdamos, nesudarydamos jaukių, uždarų, kaip Marciaus Paserbenty, aikštelių. Bet juk jis važinėja ir čia, ir netgi niekieno neraginamas, tai gal ir jam tos lygumos jau visai nieko? Taip ir nepaklausiau. O jei ir paklausiau, nebepameni atsakymo.

Šį kartą iš Dáukšių sodybos einame ne į Karalių vieškelį, o „ūkiniu“ keleliu į jo siauresniąją dešinę atšaką. Kertame Sasną, gelžkelį, už jo ir Kauno–Marijampolės (jau pervadintos Kapsuku, o žmonių lūpomis – Kipšiuku arba Kapšiuku) plentą. Pirmoji ant aukšto kranto kitapus Sasnos – Palubinskių sodyba. Skendinti vyšniose, o žemai visa apmarmėjusi pakeltų Šešupės ir Sasnos vandenų užveistu pelkynu su švendrų, ajerų ir karklų tankumynu. Palubinskių gal jau dešimt metų, kaip nebėra – kas išmirė, kas išsivažinėjo. Dabar čia gyvena nausėdos Vosyliai, Surgučių ir Kantališkių kaimuose gal jau tretieji ar ketvirtieji tokia pavarde. Paėjus toliau, vieškelio dešinėje, dar „mūsų“ hektarai. Dar galiu parodyti, kur jie prasideda ir iki kur tęsiasi. Atsimenu ir tai, kas čia buvo sėjama, kraunama į ilgadrobynes *padvadás* ir per Sasną vežama namo, į kluono šalines. Matyt, tebetūno giliai pasislėpęs buožiškas, savininkiškas mano genas... Tačiau kodėl išlenda jis čia, o ne Aukštaitijoje, kur ir buvo tikroji mano gimtinė, namai ir žemė?

Nuo „mūsiškės“ sodybos iki Sasnavos bažnytkaimio gal trys kilometrai. Maždaug tiek pat ar kiek toliau už jo – Smilgių kaimas. Dar prieš karą čia buvo mėginama „įsodinti“ Dáukšų daigą – viena iš dukterų ištekinta už *bagoto*, bet jau senstelėjusio ūkininko Pocevičiaus. Na, o kas po to – jau aišku: rusai, keturiasdešimt pirmieji, sunkvežimis ar *padvada*, pilna uniformuotų vyrų. Jie ištraukė iš patalo pusamžę porą, kuri jau niekada nebesugrįš namo, ir niekas nesužinos, kur užkasti ar galbūt mėtosi jūdviųjų kaulai.

Tikras stebuklas, kad liko neaptiktas kluone į šiaudus įsikasęs viengungis šeimininkės brolis Baltramiejus, Baltrukas, atėjęs į talką *švogeriui*...

Jis čia ir liko gyventi, žiūrėti namų, tikėdamasis šeimininkų sugrįžimo. Vokietmečiu su Mamute dar lankėmės šioje Smilgių sodyboje, joje prisimenu tankius alyvų, kaip čia sako – *bežų* ar *bezdy*, krūmus ir patį dėdę Baltrų. Apie 7-ojo dešimtmečio pabaigą parsirado iš tremties ir sugrįžo į Lietuvą, bet nebe šios sodybos šeimininkė Pocevičienė, o jos ir Baltraus sesuo Elzbieta – Alzė, dažniau vadinama Alziute, čionykšte kalba – Alziuka, irgi vieniša. Už nelegalų sugrįžimą ji dar pasėdėjo Kapsuke, o paskui vėl parėjo į Pocevyčynę prie brolio, tikėdamasi, jog visam laikui. Girdėjau persakant dėdes Baltraus žodžius, esą *tep mudu su Alziuka Smilgiuos i nugyvęsim viens už kito pasiturėdami*...

Deja. Gal po metų Alziutė liko viena. O dabar, vos jai vargais negalais įsiteisinus gyventi Sibire išmirusių Pocevičių sodyboje, paėjo gandas, kad visai netrukus per patį jos vidurį bus kasamas melioracijos griovys, tad nebeliks nei trobos, nei kitų pastatų... Kodėl per patį vidurį? Kodėl per trobą, o ne vien tik per kluoną ar kitą mažiau svarbų pastatą? Kyla įtarimas, jog taip nutikdavo tyčia ir vien tik sugrįžusiems „iš ten“. Tokiems, kaip štai jokio pavojaus sovietams nekeliančiai Alziutei, taip sunkiai, bet pagaliau parsiradusiai iš to niekam čia negirdėto Altajaus ir senatvėje neturėsiančiai kur pasidėti. Iš tėviškės – buvusio Surgučių Dáukšų namo – liko tik pusiau sugriauta lūšna su joje tūnančia keista broliene... Be to, Alziutė norėtų tik pati sau būti gaspadinė.

Dėdė Juozas laisvomis nuo darbo Puskelnių plytinėje dienomis mina ir mina dviratį į Smilgius: pagelbėti be vyriškų rankų likusiai tetai. Skaičiuoju: tada ji jau buvo pradėjusi septintąją dešimtį... Bet, sako dėdė, „Alzės plikom rankom nepaimsi – nebūk Daukšiūtė“. Man negraži ta suvalkietišku mergautinių pavardžių galūnė – *-ūtė*, nepalyginsi su žaisminga Marciaus dūnininkų – *-ike* (Paserbentyje ją vadintų Daukšike), bet nieko nepadarysi, jei sava, tai turi būti gražu. Alziutė per dėdę kviečianti apsilankyti ir mudu: norinti pasišnekėti ir žentą pamatyti. Mums ir smalsu, ir nedrąsu, bijom išvysti tai, ką matėme Dáukšų griuvenose, ir po ko užgulė toks sunkumas ir liūdesys... Ar ir Smilgiuose tai pasikartos?

Betgi ne! Netgi visai priešingai!

Kai tankiai suaugusių alyvų krūmų ir vis tų pačių baltai pražilusiu vyšnių koridoriumi prasiškerbiame prie nuo vokietmečio mano nematytos ir jau gerokai primirštos, kaip atrodo, stubos, iš jos gonkų išskrenda moteriškutė balta skaryte

ir šviesiai margais drabužėliais. Kažkaip ypatingai įstrigo atminty visas jos šviesus margumas, išskyrus vieną tamsų, beveik juodą, plaukų ruoželį virš kaktos. Žymė Dáukšų / Daukšių giminės, kurios visi ligi vieno, vyrai ir moterys, yra ne tik ilgaamžiai, bet ir niekaip nenuplinkantys ir nepražylantys. Būdavo sakoma: „Jie ir į grabus gula juodom galvom“...

Sveikinamės apsikabindamos, bet nesibučiuodamos – Alziutė, kaip matyti, yra ištikima mūsų giminės papročiui „nesipliaukšėti, bo nesveika“. Marcelijus lyg norėtų pabučiuoti moteriškės ranką, bet ji nesileidžia, ištraukia. Kažką dirbusi, tai rankos esančios nečystos. Ir vėlgi su Dáukšoms ir Daukšiams, turbūt ir daugumai suvalkiečių, būdingu tiesumu tuoj klausia: „Tai kap čia mą jus vadyt: žentu, ponu, a draugu? A mažu⁵ galima vardu? Ale kad tas vardas toks navatnas, mūs krašte vyrų Marceliais nevadina, tik moteriškes...“

Gal truputį ir kitais žodžiais, bet tikrai ji Marcelijų kaipmat perdaro į Marčiuką ir taip visą laiką vadina. Ir dar sako: „Dailus tas tavo vyras, Gražyte, aukštas, laibas, garbiniuotas, ale labai jau kūdas...“

Tuoj lininė staltiesė, tuoj skanėstai... Visko yra, liko dar Baltruško, bet ir jį, Alzė, visko turinti pati. Kad ne ta melioracija, „gyvėtų sau kap ponia“, dabar reiks ieškot kitų namų, bo šituos „an dienu“ griaus...

Mudu nei šiaip nei taip, lyg mėginam guosti, gailėtis, bet, atrodo, to visai nė nereikia. Nieko jai nereikia, kad tik Lietuvoj, vis kartoja. Sako, neisianti nei į gyvenvietę, nei pas gimines, ale jau, gink Dieve, ne į miestą. Nebijokit, rasianti vietą ir būsianti pati sau ponia.⁶

Kodėl parėjusi atgal į Surgučius, o ir grįžusi į Vilnių, patinęjau smulkiai užrašyti, ką pripasakojo Alziutė? Beveik nesustodama – apie tai, kaip juos vežė, kaip ir kur nuvežė, kaip pakeliui numirė Mamelė ir ją išmetė iš traikinio... Be grabo, be kunigo, nežinia nei kur... Kaip paskui jos gyveno tame Altajuje, kaip ten buvo gražu, tokie nelabai dideli kalnai, o kai išvarė į vietas, kur miškai, kokia ten galybė uogų, prisivalgydavo ir į barakus parsinešdavo... Žmonės vietiniai negražūs, ale geri, ruskių galybė, jų bernai baisu kap lįsdavo prie lietuvačių, norėjo ženyti ir šiaip pagulėt, ale

mes už *kacapų* tai jau, gink Dieve, geriau į davatkas. O saviškiai vyrai iškart buvo atskirti ir nuvežti į šalčius...

Gerai nebeatsimenu pasakojimo, kaip Alziutei pavyko susirašyti su broliu Jonu. Jį prieš pusmetį jau paleido iš lagerio, bet laiko tremty ir kažkur palei Barnaulą pristatė prie arklių. Sesė ketino važiuoti pas jį, kalbino ir jo žmoną Aleksandrą. Bet šioji – ne, sakėsi, jai per sunki tokia kelionė, o Jonas, kad jau taip labai nori, gali parvažiuot į Lietuvą ir pats vienas, kai bus visai paleistas... Alziutė nepasako, bet aš žinau – nemyli, nenori Jonienė dabar jau *biedno* ir ligoto savo vyro ir dukterų tėvo...

Vis žiūrinėju išsaugotas jaunos mirusios Onos Daukšaitės šermenų nuotraukas. XX a. 3-ojo dešimtmečio vidurys. Dáukšų gyvenamasis namas Surgučiuose dar neapkaltas dailylentėmis, dar nėra gonkų, kurias pristatys ir spalvotai įstiklins po kelerių metų. Tarp aplink karstą susibūrusios plačios giminės – ir pečiuitas, gana dailaus vyriško veido Lietuvos kariuomenės karininkas Jonas Daukša. Kur Barnaulo apylinkėse pakasti (sunku tikėtis, kad buvo tinkamai palaidoti) jo palaikai? Kodėl aš, kad ir ne pirmos eilės, bet vis vien giminaitė, negebėjau (patinęjau?) užrašyti, ką apie brolio likimą buvo išsiteiravusi ir dar turėjo laiko papasakoti Alziutė?

Rytojaus dieną mudu su Marciumi ir vėl traikiame atgal į Surgučius pro tuos skaisčiai sužaliavusius laukus, pro baltus vyšnių sodus, raudoną Sasnavos bažnyčią ir senąsias kapines, kur suguldyta visa eilė Daukšių / Dáukšų. Pastovime prie jų. Čia pat šalia ilsisi man tik iš artimųjų pasakojimų žinomi tolimesni jų giminės, kaimynai, tarp kurių yra ir prisidėjusiųjų prie vienas kito žūties ar tolimos kelionės. Beveik ant visų kapų yra ir po kryželį, ir po *mūkelę*. Nė vieno raudono lentinio obelisko su žvaigžde viršuje. Sasnavoje ir jos apylinkėse žuvusių raudonarmiečių kapeliai aptverti atskirai, prižiūrimi, pastatytas bendras atminimo ženklas. Ką gi, amžiną atilsį ir jiems, nes irgi motinų vaikai...

Nešamės Alziutės dovanas. Lovatiesę, kurią prieš pat savo insultą, tad gal dar *prie Griniaus* išaudė jos Mamelė, mano prosenelė, ta pati, kuri buvo išmesta iš gyvulinio vagono ir pakasta ar žvėrių ištašyta nežinia kur. Marcelijus po pažastimi pasibrukęs neša sunkų, keistą piramidės pavidalo *liktōrių*, tai yra žvakidę su barokinėmis drožinėtomis riestėmis virš trijų jos briaunų. Savotiškas,

5 *Māžu* (lenk. *może*) – galbūt, gal.

6 Iš dienoraščio.

Onos Daukšaitės laidotuvės. 1924 ar 1926 m. Nuotraukos iš asmeninio archyvo.

aiškiai kokio vietinio amatininko drožinys, nusižiūrėtas į stilingo profesionalaus dirbinio formas. Niekur tokio neteko aptikti. Alziutė kviečia ateiti dar ir dar, gal rasim ką nors, kas mudviem patiks ir tiks, jeigu jau tiko toks senoviškas *liktorius*...

Kažkuriame Marcelijaus rašinyje šmėsteli prasitarimas, kaip iš nuolaužų krūvos jis traukia seną rankšluostinę (turėjo rašyti – *abrūsinę*) ir tokią pat seną prieverpstę banguotu pakraščiu. Kitas spaudoje skelbtas pasakojimas, kuriame galiu įžiūrėti Smilgių epizodą, jau nebepamenu kieno. Veikiausiai kažkieno prisiminimus perpasakojusio puspažįstamio įsivaizduotas vaizdelis: Marcelijus važiuojąs per Suvalkiją, atsisėdęs ant senos kraitinės skrynios... Gražu, bet netiesa. Kam ropštis ant skrynios, jei vežime yra pasėstė?

Pamėginsiu apsaityti, kokį prisimenu, rodo si, jau trečią mudviejų žygį pas tetą Alziutę. Nes iš ten, iš to, kuo virto Smilgių kaimo sodyba, ir atkeliavo, persikėlė į mudviejų namus, o iš jų, po Marcelijaus mirties, – į muziejus kiti senieji rakandai. Pavyzdžiui, skulptūrinis kunigo prelato Antano Daukšos rogių *dyselio* antgalis, sieninis kilimas su jo pavarde ir audimo ar dovanojimo data. Be reikalo jį padovanojau Marijampolės sakralinio (ar bažnytinio?) meno muziejumi

pasivadinusiai įstaigai, daugybę metų egzistuojančiai tik kaip šios paskirties daiktų sankrova, bet ne muziejus...

Trečioji mudviejų kelionė į Smilgius, deja, bus jau paskutinė... Į Vilnių atskrido laiškelis: atvažiuokit, jau nugriovė Smilgius.

Naujasis, visai žmoniškas kolchozo brigadininkas mums davė ir arkliuką, ir padvadą. Vaznyčioja dėdė, bet, įsukus į Sasnavos vieškelį, vadelių pasiprašo ir Marcelijus. Arkliukui – kas, jis „valdiškas“, įpratęs prie svetimų. Marciui – malonumas neišpasakytas, jis gatavas pabučiuot į prusnas tą sarti! <...>

O štai iš didžiulės stubos – tik rąstų, lentų ir skiedrų krūva... Atrodo, tarsi laikas būtų apsisukęs pusšimčiu metų atgal, ir iš šio laužyno, jame iš kažin kokių – gal iš ūkinių pastatų likučių šiaip taip suręstos būdos ims ir išsiropš jau seniai mirusi močiutė Kotryna Daukšaitė-Daukšienė...

Išsiropščia, bet ne jinai, o jauniausia jos sesė Alziutė... Jau susiruošusi iškelti į kitą būstą, kurį susirado kažkur netoli Kalvarijos. Specialiai ten, nes jis yra visai šalia ūkio, kurį prieš pat bolševikų okupaciją buvo nusipirkęs Jonas Daukša. Jį išvežus sodybą užėmė brolis Antanas su savo Lozare – taip visa Daukšų / Daukšių giminė pravardžiuoja labai nemėgstamą „stribienę“ jo žmoną... Alziutė naiviai tikisi, jog arti

*būdama, išsaugos Jonui jo namus... Jis vis vien kada nors sugriš...*⁷

Iš lūženų krūvos mudu išsirinkome visa, kas bent kiek daugiau padaryta, išdrožinėta, ant ko žymu žmogaus rankų ir jo įrankių pėdsakai. Kiaurapiūvis lango karnizas – parsivežę į Vilnių, jį prikalsime virš durų mūsų sodybėlėje. Tokių kiauropiūvių karnizų, pasak Alziutės, buvęs ne vienas, bet išliko tik šis, kiti, griaunant namą, suskeldėjo ir buvo sukūrenti. Kultuvė, jau visai „suskalbta“ ir todėl lengvutė kaip pūkas. Dviaukštė *abrūsinė* ornamentuotu apvadinių lentelių viršumi. Ir svarbiausia – ažuolinis kùparas, tai yra skrynna, kurią nuo kitų tokios paskirties baldų skiria išgaubtas dangčio viršus ir siaurėjantis į apačią korpusas. Nedažytas, natūralios pilkos seno, išsausėjusio medžio spalvos. Puoštas ne tapytais ornamentais, o geležies juostomis, kurių pakraščius nežinomas kalvis kruopščiai iškapojo smulkiais, dailiais, skoningai stilizuotais lelijėlių siluetais. Tokiomis ornamentuotomis geležies juostomis apkaltos visos kuparo briaunos.

Iš atminties iššoko garsus jaunų vyrų nusistebėjimas: „Kas čia tas kupāras?“ – kirčiuojant antrąjį skiemenį. Vyrukai, tikriausiai universiteto studentai, traukė pro Garelio (Dominikonų) gatvėje anuomet buvusią liaudies dailės dirbinių parduotuvę, pavadintą „Kuparas“. Virš jos durų, kaip tūrinė iškaba, kabėjo nedidelė graži skrynūtė su tokiu pat, kaip mūsiškio, išgaubtu dangčiu ir ornamentuotomis juostomis apkalintomis briaunomis... Seniai nebėra nei tos iškabos, nei parduotuvės, o universitete, atrodo, nebeliko net ir tam tikro paskaitų kurso, kur jauniems lietuviams būtų paaiškinta, kaip atrodė toks lietuvių baldas ir kaip reikėtų kirčiuoti jo pavadinimą...

Kuparą, kitus nesulaužytus rakandus, kuriuos Alziutė vos ne su ašaromis įsiūlė dėdei Juozui, vyrai sukėlė *padvodon*, pritvirtino. Atsisveikinam, mudu su Alziute ketiname pasimatyti jau kituose jos namuose. Išsiprašau, kad man leistų važiuoti kaip kažkada seniai, paauglystės metais – *padvados* gale, sėdint ant dugninės galo ir žemyn nuleistų kojų padais liečiant minkštas vieškelio dulkes. Vyr'ai ant pasėstės, atgręžę į mane nugaras, varinėja kažkokias savo šnekas, o aš pati, net nežinau ko ir kodėl, viena sau tylutėliai paleidžiu dūdas...

7 Iš dienoraščio.

„GAL ČIA NEBUVAU IR JAU NIEKAD NEBŪSIU...“

Gražiai Surgučių, Kantališkių kaimų, net ir pačios Sasnavos (jau valsčiaus, nebe kolchozo) žmonės atgiedojo ir nulydėjo į kapines Surgučių senbuvį dėdę Juozą. Jam dar buvo likę vietos senosiose bažnytkaimio kapinėse suguldytoje Daukšių / Dáukšų giminės kapų eilėje. Tėvelio ir dėdės Antano palaikams jau teko atgulti tolėliau...

Juozas yra paskutinis Surgučių Daukšys. Bevaikis, kaip ir kiti mano dėdės ir tetos – Baltramiejus, Antanas, Kazimieras, Onutė, Alzbieta. Tad Daukšiai / Dáukšos, galima sakyti, dings, užsibaigia, jų nebėra ir nebebus... Prieš gerą dvidešimtmetį, naudodama kažkokias Vydūno, nebeatmenu, ar aiškiaregystes, ar būrimus, tokią mano giminės iš Mamutės pusės baigtį išpranašavo man šių Vydūno raštų žinovė profesorė Aldona Vaitiekūnienė. Dar ir vienišą, skurdžią, beprošvaistę mano pačios gyvenimo pabaigą...

Taip ir yra...

Tada dar nežinojom, kad po gražaus, jautraus kaimynų atsisveikinimo, keisto, sakyčiau, „surrealistinio“, neišpasakytai įspūdingo velionio atgiedojimo, praėjus vos kelioms savaitėms, į sodyboje vienės pasilikusios tetulytės duris įsilauš jaunų vyrų trijulė, griebis ją, visai senutę, už gerklės ir pareikalaus dėdės medžioklinio šautuvo... Tetulytė aiškins neturinti. Tikrai neturėjo, nes ginklą dar sovietmečiu iš dėdės „pasiskolino“ ir, žinoma, negražino toksai Kapsuko kompartijos pareigūnas. Tas žmogėnas nesidrovėdamas pasigyre gerai žinąs, į kokius sąrašus mūsiškiai vis pakliūdavo ir kaip neleistiniai, nes už kyšius, iš jų išsipinkliodavo. Dėdė jo bijojo, todėl atvykusiam dosniai į *gaziką* pripildavo tai morkų, tai bulvių, tai kopūstų... Jis mielai imdavo, gviešdamasis dar ir lašinių...

Įsilaužėliai paleido į darbą kumščius, ir galima numanyti, kuo visa tai būtų baigęsi – turėjo lazdas, vienas ir peilį... Laimei, tetulytė prisiminė – malkinėje tebekabo odinis dėdės medžioklinio šautuvo dėklas su į vidų, kad nesideformuotų, įspraustu pagaliu. Nutempta į malkinę, moteriškė parodė tą dėklą. Kol vyrukai jį draskė, išsinėrė iš jų gniaužtų ir spruko tamsoje į jai vienai težinamus tarpurtvorius. Basa, vienmarškinė bėgo pašalniais dirvonais kelis kilometrus iki kaimyno su telefonu...

Tai būta jaunimo iš Surgučių gyvenvietės, į kurią sovietmečiu susikėlė nemažai kolchozninkų.

Vieni savo noru, panūdę vandentiekio ir kanalizacijos, kiti – neturėdami kur dėtis, kai melioracija ir įvairios kitos priemonės nušlavė jų sodybas. Tarytum gražiai atrodė viena eile surikiuoti vienodi baltų silikatinių plytų mūrinukai, mažučiai darželiai su vienu kitu medeliu, tvarteliai. Dėdė, prisimenu, jau pačioje tos gyvenvietės kūrimsi pradžioje pranašavo: tai pjausis ten žmonės tarpusavy, tai priperės *pijokų i chuliganų!*

Pareigūnai nesunkiai išaiškino tetulytės užpuolikus, rytojaus dieną gyvenvietėje bepragėrinėjančius šautuvo dėklą ir kartu su juo nuo palangės kažkodėl pasiimtą tetulytės pelargoniją... Lyg ir nubaudė juos ar gal tik šiaip pabarė.

O mudviem su Marcelijumi jau pasidarė aišku – nebėra mūsų Surgučių...

Tada dar nežinojom, nesupratom, jog tai buvo viena paskutiniųjų naktų šiame kaime, šioje sodyboje, šiame name ir uosinėje *dičkės* stubos lovoje. Dar tik nujautėm, dar nedrįsom patys sau prisipažinti, kad kažkas jau pasibaigė, nulūžo ir netrukus pradings iš mūsų gyvenimo... Susėdom trise už ilgojo uosinio kadaise buvusio visos šeimos stalo, po kampu lentynėle palikę neužimtas vietas Tėveliui ir dėdei, kurie jau niekada ten nesėdės... Bijojom pradėti kalbą apie tai, kas toliau, kai nebėra nei jų, nei kito dėdės – Antano, nei tetos Adelės, nei mano Mamutės, nei Antanuko Popieros? Jau buvom užsiminę, kad tetulytei reikėtų pas mus, į Vilnių? Ji purto galvą: *Jau penkiasdešim metų, kap aš Surgučiuos... kap palikt namelius i gyvuliukus... Dą pagyvesiu čia viena, o kai nebus sylos...*

Dar kažką pasišnekame tamsyje. Jau ruošiamės į lovas, kai nuo vieškelio ataidi motoro ūžimas – lyg atvažiuotų vėl vežt...

Vieškeliu slenka du, bet, sprendžiant iš garso, ne lengvieji automobiliai, o *viliukai – gazikai*. Jų prožektoriai meta ilgus ryškios šviesos pluoštus. Laukiame, kada pasuks keleliu į sodybą, ir šiurpsta – kas tai galėtų būti? Girdžiu, tetulytė traukia spintelės stalčių, ieško dėžutės su dujiniu pistoletu... Mudu su Marcium tokio nesame nė matę...

Bet štai – automobiliai suka ne mūsų stubos link, o ties kelelio viduriu į dešinę, kur pasėti ir jau gražiai vilnija paaugę rugių želmenys.

Tai vis tas pats didysis jų laukas, kurį daugybę kartų matydavau „plaukiantį“, paskui geltoną, auksinių ražių, dar – gražiai, lygiai suartą, o sovietmečiu – bet kaip „suvelniokuotą“ ar paversimą ganykla. Šiuokart ateidami vieškeliu matėme, kad laukas šviečia gaivia želmenų žaluma, kuri ir dabar, mums baugščiai žiūrint pro užtemdytus langus, blykstelį prožektorių šviesoje. Apstulbę, sunerimę, gerokai ir išsigandę, klausiamo, kas čia darosi. „A... miesto ponai, – paaiškina jau atsitokėjusi tetulytė. – Ožius (stirnas) vaikosi“... Vienas paskui kitą nuaidi šūviai. Keturi ar penki? Paskui automobilių žibintai susieina į krūvą, burgzdami pastovi. Apžiūrinėja laimikį? Po to, apskukę ratą, neria į atvirą, išvažinėtą buvusios Janušauskų sodybos kiemą ir dingsta nežinia kur...

Rytą matome – žalias dailiai sužėlusių rugių laukas žiauriai išraižytas juodomis ratų vėžėmis, jose įspausti želmenys tarsi bando tiestis... Gal dar atsigaus, gal augs? Dar paeiname tomis vėžėmis į rugių lauko vidurį. Atrodo, šūvių būta taiklių: tarp visiškai suniokotų želmenų telkšo kraujo balutė... Pirmasis mudviejų, ką tik buvusių sąjūdininkais, impulsas: reikia kažką daryti, ieškoti teisybės, kažkur eiti, kažkam pranešti. Kur, kam, prieš ką?

Miesto ponai... Kurie? Senieji? Tačiau jau 1996-ieji. Tad naujieji...

WHEN THE CHERRIES IN SUVALKIJA RIPENED... PT. II

Gražina MARTINAITIENĖ

The memories of the art critic, widow of the poet Marcelijus Martinaitis (1936–2013) about their, two young intellectuals living in the capital, visits in Suvalkija (southwest Lithuania), the village of Surgučiai in the 1950s–1970s are continued. The fates of the members of the large Daukšiai family are remembered – the hospitable home of Uncle Juozas Daukšys, about Uncle Antanas Daukšys who escaped from the Kalinin labour camp in 1948, deported Aunt Petronė Daukšienė, and another exile, who lived for a short while in Smilgiai, Elze Daukšiūtė, whose home was torn to the ground during the land reclamation in the 1970s. It is both a painful reflection on the years of the Soviet era and a farewell to the old generation, traditional lifestyle, and its ethos.

2021 METŲ „AUKSO VAINIKO“ LAIMĖTOJAI

Liaudies meno parodos „Aukso vainikas“ ekspozicija. Centre – Adolfo Teresiaus darbai. 2021 m.

■ 2022 m. sausio 6-ąją, per Tris Karalius, septynioliką kartą įvyko 2021 m. Respublikinės konkursinės liaudies meno parodos „Aukso vainikas“ pabaigtuvės ir iškilmingas jos nugalėtojų paskelbimas bei pagerbimas. Prestižinį renginį šįkart priėmė Molėtų kultūros centras, o jį tradiciškai organizavo ir vedė Lietuvos nacionalinis kultūros centras. „Aukso vainikais“ buvo karūnuoti geriausiai trijų pagrindinių šalies tautodailės šakų menininkai – vaizduojamosios (skulptūros, tapybos, grafikos, karpinių), taikomosios dailės (tekstilės, keramikos, medžio, kalvystės, juvelyrikos bei paprotinių dirbinių – margučių, verbų, šiaudinių sodų) ir kryždirbystės (kryžių, stogastulpių, koplytstulpių, koplytėlių ir kitų tradicinės formos paminklų) tradicijų puoselėtojai, kuriuos išrinko dešimties narių vertinimo komisija, sudaryta iš žinomų šalies menotyrininkų, tautodailės ir etninės kultūros žinovų (pirmininkas dr. Vytautas Tumėnas). Iškilmingo renginio išvakarėse buvo išleistas informatyvus baigiamosios parodos katalogas (sudarytoja Solveiga Jakučionaitė).

Po regioninių dešimties apskričių atrankų nacionalinėje parodoje savo darbus pristatė ir garbingiausio Lietuvos tautodailės apdovanojimo siekė 28 senųjų amatų tradicijas tęsiantys kūrėjai. Šventėje „Aukso vainikai“ buvo įteikti ir geriausiems 2020 metų meistrams Viktorui Žilinskui, Birutei Andrijauskienei ir Sauliui Kroniui, taip pat buvo

pagerbti ir tų metų antrųjų ir trečiųjų vietų bei specialiųjų diplomų laimėtojai, nes pernai iškilminga ceremonija neįvyko dėl pandemijos.

Šių metų renginyje specialūs diplomai įteikti alytiškiui tapytojui Zenonui Bulgakovui (už stiliaus savitumą ir kolekcijos vientisumą), kalviui iš Kauno r. Ričardui Grekavičiui (už meistrybę ir ornamentiką), tautinių kostiumų audėjai iš Plungės r. Galinai Švedienei (už žemaitiško kostiumo puoselėjimą), medžio drožėjui iš Šilalės r. Alfonsui Mauliui (už savitą šventųjų įvaizdžio pateikimą) ir šiaurietei tautinių juostų audėjai Sigitai Milvydienei.

Antrąją vietą vaizduojamosios dailės kategorijoje pelnė medžio skulptorius Vytautas Jackūnas iš Pasvalio, trečią – taip pat medžio skulptorius Adolfas Andriejus Viluckis iš Kretingos. Taikomosios dailės grupėje antroji vieta skirta pynėjai iš vytelių Irenai Vapšienei iš Kupiškio, trečioji – audėjai Janinai Blažukienei iš Vilkaviškio. Kryždirbystės srityje antroji vieta teko kalviui Edvardui Mačaičiui iš Šakių, trečioji – medžio meistriui Alvydui Pociui iš Šilalės.

Geriausiais šių metų meistrais ir „Aukso vainikų“ laimėtojais konkurso vertinimo komisija paskelbė vaizduojamosios liaudies dailės meistrą, medžio drožėją Vytą Jaugėlą iš Plungės r., taikomosios liaudies dailės meistrę, juostų audėją Vitą Babičienę iš Vilniaus ir stipriausią kryždirbystės srities meistrą, kalvį Evaldą Kapčių iš Vilniaus.

Vytas JAUGĖLA gimė 1938 m. Paupio kaime (Raseinių r.), šiuo metu gyvena Gintališkėje (Plungės r.). Mokėsi Laukuvos vidurinėje mokykloje, vėliau baigė Rietavo žemės ūkio technikumą, o 1962 m. mokyklą prie Žemdirbystės instituto Dotnuvoje. Įvairiose Žemaitijos vietovėse yra dirbęs agronomu, agronomu-zootechniku, kolūkio pirmininko pavaduotoju, pirmininku, apylinkės viršaičiu, kultūros namų direktoriumi, meno vadovu. Medžio drožėjas, skulptorius, kryždirbys. Kaip medžio drožybos meistras, liaudies meno parodose dalyvauja nuo 1996 m. Surengė apie trisdešimt personalinių parodų, aktyvus kūrybinių stovyklų ir plenerų, taip pat konkursinių parodų dalyvis, ne kartą yra jose įvairiai pažymėtas ir apdovanotas. Yra sukūręs ir pastatęs apie dvidešimt monumentalių kryždirbystės paminklų – kryžių, koplytėlių, koplytstulpių, stogastulpių Žemaitijos miesteliuose ir kaimuose, pavyzdžiui, 2010 m. – kryžių su Nukryžiuotoju Beržore, 2015 m. – koplytstulpį su šv. Antanu ir Rūpintojėliu Gintališkėje, 2017 m. – koplytstulpį su Rūpintojėliu Laiviuose. Sodyboje yra įkūręs savo kūrybos darbų ir surinktų senienų ekspoziciją.

Giesmė. 2021 m. medis, polichromija, h 63 x 60 cm

Šv. Florijonas. 2020 m., medis, polichromija, h 20 x 64 cm

Šv. Agota. 2021 m., medis, polichromija, h 63 x 32 cm

Piligrimas, 2021 m., medis, polichromija, h 52 x 9 cm

Giedorės. Kalnai. 2020 m., medis, polichromija, h 36 x 60 cm

Vita BABIČIENĖ gimė 1958 m. Vilniuje, šiame mieste ir gyvena. Baigusi vidurinę mokyklą, Vilniaus pedagoginiame universitete įgijo matematikos mokytojos specialybę. Liaudies menu, amatais susidomėjo 1989-aisiais. Ji – tradicinių amatų meistrė, tautinių juostų audėja. Tautodailės parodose dalyvauja nuo 2000 m., o 2001-aisiais tapo Lietuvos tautodailininkų sąjungos Vilniaus bendrijos nare, kiek vėliau įgijo meno kūrėjos statusą. Tautodailininkės nuaustų visų penkių Lietuvos etnografinių sričių tautinių juostų yra įsigiję daugelis šalies muziejų; jos yra ir sudėtinė Lietuvos nacionalinio kultūros centro Tautinio kostiumo kolekcijos dalis. Šios juostų audėjos darbų galima aptikti daugelio pasaulio šalių (Vokietijos, Lenkijos, JAV, Meksikos, Indijos, Pietų Korėjos, Australijos ir kitų) kultūros vertybių saugyklose ir privačiuose rinkiniuose; jomis puošiasi užsienio lietuviai ir Lietuvos folkloro ansambliai ir kiti tradicinio meno kolektyvai. Šiuo metu V. Babičienė daugiausia audžia spalvingas suvalkietiškas rinktines juostas.

Rinktines juostos, 2020 m., vilna, linas, 250-260 x 7-8 cm

Evaldas KAPČIUS gimė 1970 m. Vilniuje, šiame mieste gyvena ir dabar. Vaikystėje, sekdamas tėvo pavyzdžiu, išbandė staliaus darbus, darė medinius žaislus, buvo susidomėjęs medžio drožyba ir skulptūra. Baigęs vidurinę mokyklą šio amato pradmenų mokė vaikus Pavilnių vaikų užimtumo centre (amatų mokykloje). Ten bedirbdamas užmezgė kontaktus su kolegomis kalviais, kurie jį supažindino su kalvystės amato pradžiamoksliau. Ši pažintis buvo lemtinga – greitai suvokė, kad tai yra jo gyvenimo kelias ir pašaukimas. Nuo 1991-ųjų dalyvauja Vilniaus regiono liaudies meno ir amatų parodose. 1992 m. tapo Lietuvos tautodailininkų sąjungos Vilniaus bendrijos nariu. 2005 m. jam suteiktas meno kūrėjo statusas. Senojo kalvystės amato puoselėtojo dėmesio centre – mažosios architektūros elementai: metaliniai kryžiai, memorialinių paminklų viršūnės „saulutės“, interjero ir eksterjero gaminiai. Šio kalvio kūryboje išsiskiria augaliniai motyvai, simbolinė jų kalba. Įgijęs patirties dirbuodamasis Vilniaus restauracinėse dirbtuvėse, be kita ko, užsiima senų metalo dirbinių atnaujinimu ir restauravimu. Pavyzdžiui, yra profesionaliai atnaujinęs Bernardinų bažnyčios vartus, Pranciškonų bažnyčios metalines baliustradas, aukų staliuką, širdį. Yra nuolatinis festivalio „Mėnuo Juodargis“, istorinės karybos ir senųjų amatų švenčių Apuolėje (Skuodo r.), Trakuose ir kitur dalyvis.

„Būdo“ informacija

Saulutė „Gyvybės medis“. 2020 m., geležis, kalimas, 80 x 33 cm

Saulutė „Saulužė“. 2020 m., geležis,
kalimas, 67 x 38,5 cm

Saulutė „Pražydo“. 2020 m., geležis,
kalimas, 67 x 37 cm

Saulutė „Paukščių medis“. 2020 m.,
geležis, kalimas, 69 x 33 cm

2021 WINNERS OF THE GOLDEN WREATHS

On 6 January 2022, during Epiphany, also known as Three Kings' Day, the three best representatives of the main branches of folk art were awarded Golden Wreaths: woodcarver Vytas Jaugėla from Plungė district, weaver Vita Babičienė and blacksmith Evaldas Kapčius from Vilnius.

Nuotraukos Flavijaus Piliponio ir iš meistrų asmeninių archyvų.

APICINĖ

UBAGŲ KARALIJA PRIE TVEREČIAUS BAŽNYČIOS

Kraštotyrininkas Antanas Bielinis Ausieniškų kaime (Elektrėnų sav.). 1990 m. Iš Lietuvos nacionalinio kultūros centro archyvo.

Apie 1990 m. Lietuvos liaudies kultūros centras (LNKC) įsigijo Antano Bielinio (1918–2016) Tverėčiaus apylinkėse surinktą medžiagą „Tverčėnų senovė“. Mašinėle atspausdintus tekstus A. Bielinis taip pat perdavė Lietuvos istorijos, Lietuvių kalbos institutams. Rašyti savo ir kitų savojo krašto žmonių pasakojimus apie papročius, vietas, istorinius įvykius, taip pat įdomesnes asmenybes ar tiesiog žmonių būdą jis pradėjo 7-ajame dešimtmetyje, grįžęs iš Sibiro, kur buvo ištremtas 1944-aisiais: 10 metų kalėjo Norilsko lageryje ir dar kelis metus prabuvo tremtyje. Dar Lenkijos okupacijos laikais jam teko kalėti Vilniaus Lukiškių kalėjime už tai, kad bendraudamas su knygnešiu Vaclovu Petraška, slapta platino lietuviškus laikraščius „Mūsų Vilnius“, „Kariškas kardas“, „Trimitas“. Nepaisant tekusių sunkių išbandymų, šis žmogus neprarado vidinės šviesos ir, remdamasis savo ilgo gyvenimo patirtimi, stengėsi nors dalį atsiminimų apie praeities laikus palikti kitoms kartoms. Įsimintinos Bielinio pastangos atkurti senovinius vaikų žaidimus – jo pagaminti žaislai ir žaidimų priemonės saugomos Lietuvos liaudies buities muziejuje. 1995 m., talkinant Lietuvos liaudies kultūros centro specialistams, A. Bielinis ir Vita Braziulienė organizavo Švenčionių krašto vaikų žaidimų filmavimą, 1998-aisiais parengė knygelę ir vaizdo įrašų kasetę „Vaikai vaikai vanagai“.

A. Bielinis gimė 1918 m. vasario 18 d. Švenčionių apskrityje, Tverėčiaus valsčiuje, Dietkauščiznos kaime. Ir visa jo kraštotyrinė veikla buvo pašvęsta būtent gimtosioms vietoms, apie kurias daug žinojo pats, taip pat klausinėjo kitų. Rašė apie savo kraštą ne sausu etnografiniu stiliumi, o tarsi memuarus, prasidedančius nuo 1863 m. sukilimo iki Antrojo pasaulinio karo, kai kur užkabindamas ir pokarį. Skaitant prieš akis iškyla gyvos XX a. pradžios žmonių bendravimo scenos, girdisi aukštaitiška tarmė, regimas Tverėčiaus parapijos krašto vaizdis, žiemos ir vasaros, krikštynos ir laidotuvės, turtingieji kunigai ir ubagai.

Į LNKC A. Bielinis užsukdavo kone kaskart, kai lankydavosi Vilniuje, ir vis skatindavo kartu parengti dar daugiau etnografinės medžiagos, tarkim, šiuolaikinių technologijų pagalba atkurti (inscenizuoti) senųjų vestuvių papročius. Dabar sunku pasakyti, kodėl to nebuvo imtasi. Gal ne visa jo teikiama informacija buvo pasitikima, galbūt jo tapybiškas rašymo būdas ir iš esmės prisiminimais paremta medžiaga neatitiko to meto kraštotyros suvokimo ir reikalavimų. A. Bielinis rašė ne tik apie papročius ar senąsias apeigas, jis labai daug dėmesio skyrė ir bendruomenės gyvenimo aktualijoms. Ir šie išsamūs Tverėčiaus krašto gyvensenos aprašymai dabar turi didelę vertę, jie gerokai praplečia etnografinių tyrimų lauką, susieja tekstus ir žmones. Etnologai prisimena jį buvus itin energingą, turintį puikią atmintį.

Žurnale jau buvo publikuojamos nedidelės A. Bielinio medžiagos atkarpėlės. Jo raštų sklaidą tęsime ir toliau. Šįkart siūlome vieną Tverėčiaus parapijos gyvenimo epizodą, atskleidžiantį bažnyčios patarnautojų ir elgetų santykius dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą. O jei tiksliau, tai pasakojimas iš Čekuciu vadinto pamaldaus varpininko ir bažnyčios sargo gyvenimo.

Tekstas perrašytas iš mašinosraščio, paliekant jame vartojamas tarmines formas, vietomis tikslinama sakinio struktūra ir skryba.

Tverečiaus parapija, būdama kiek turtingesnė už kitas, seniau labai garsėdavo vaikščiojančių po kaimus ubagų gausumu. „Jau gal niekur kitur tiek ubagų nevaikšto, kaip per mūs salas. E gal mūsų salas yra kiek meduotas, kad ir ubagus kaip bites traukia salduma?“ – taip kalbėdavo po Tverčium kaimuose žmonės, kai į jų salas į rudenį pradėdavo vaikščioti labai daug ubagų. Savų ubagų tverčianys turėdavo labai mažai, gal kai kada pasitaikydavo vienas kitas. Beveik visi ateidavo tik iš kitų parapijų, atvažiuodavo net nuo Švenčionių. Kiti ubagai būdavo artimesni, daugiausiai nuo Paringio, Daugeliškio ir Ceikinių.

Visi ubagai gerai žinodavo, kad kaimuose po Tverčium jie visada geriausiai prisiubagus ir geresnių daiktų prisirinks. Tverčianys būdami gero būdo, dievobaimingi žmonės, visiems ubagams neatsakydavo. Ko išsigalėdami sušelpdavo, padėdavo, nakvynėn priimdavo, pamaitindavo, kai kūrendavo pirtį, tai leisdavo jiems ir nusiprausti.

Seniau Tverečiaus parapija buvo gana didelė. Prie jos priklausė net Vasiliūnai ir dar nemaža dalis Gudijos. Ateidavo ubagai ubagaudami ir į patį Tverečiaus miestelį. Kiti drąsesni ubagai užeidavo net pas kunigo šeimininkes, į kleboniją, ir ten išprašydavo sau išmaldų. Tverčiniai, kaip ir kiti parapijos žmonės, ubagams neatsakydavo. Duodavo, kiek kas išgalėdavo. Tik jau naktiguldūn ubagų tverčiniai žmonės nenorėdavo įsileisti į savo pirkias. Būdavo seniau atsitikimų, kad

ubagėlis, atkeliavęs į Tverečiaus miestelį ir perėjęs visas pirkias, prisirinkęs pilnas terbas gėrio, kad nepanešt, o nakvynės niekur negaudavo. Todėl kitas drąsesnis ubagas tokiu atveju, kai jau būdavo į vakarą, kai jau jis iš tikro neturėdavo kur dėtis, eidavo pas kunigą ir prašydavo, kad tas jam padėtų su naktiguldu.

Kunigas gi negalėdavo tokiam svarbiam ubago reikale jam atsakyti ir pavaryti: „Eik kur nori.“ Todėl šitaip atsitikus, liepdavo savo tarnams, kad tie priimtų tą ubagą pernaktvoti. Pats kunigas visų ubagų prie savo kambarių, pakajų ir artyn neprišileisdavo. Jie galėdavo užėti tik į klebonijos virtuvę, kur būdavo kunigo tarnaitės, virėjos, ir tik per jas perduodavo savo patarimą, kur nueiti, pas ką kreiptis. Pas vargonininką ir zakristijoną kunigas niekada nesiųsdavo ubago pernaktvoti. Jis pats juos dažnai lankydavo ir nenorėjo, kad ubagai ten užveistų utėlių. Ubagus pernaktvoti jis dažniausiai pasiųsdavo pas savo arklių prižiūrėtoją, bažnyčios sargą bei kitus darbininkus, kurie apdirbdavo kunigo žemės tris valakus ir prižiūrėdavo jo gyvulius. O ubagams tik reikėdavo pradžios, paskui jau jie papratę, pajutę, kad juos užtaria, pradėdavo vis po daugiau, vis dažniau kreiptis pas kunigą. Ubagui tik parodyk kur kelią, tai jis lįs ir lįs į akis, radęs naują užtarėją. Tai ais ir ais, kad nuo jų sunku ir atsiginti pasidarydavo.

Dar prieš Pirmą pasaulinį karą, dar prieš 1900 metus kunigaudamas Tverčium kunigas

Tverečiaus bažnyčia. 1934 m. Karolio Ulozo nuotrauka. Saugoma Nalšios muziejuje.

Slapšys statė naują mūrinę gražią bažnyčią. Kartu perstatinėjo, taisė ir kitas savo ūkines trobas. Kadangi jam tuo laiku jau buvo labai insipikriję, įkyrėję labai dažni ubagų lankymai su prašymais nakvynės, tai jis sugalvojo iš senos pirkaitės, ją pataisius, padaryti ubagams pernaktoti šiltą atskirą vietą. Taip kunigas Slapšys ir padarė. Tą pirkaitę įsakė išdzykinti, atituštinti, įdėjo ten iš lentų grindis, sumušė iš molio didžiulę krosnį su kaminu. Aplinkui tos pirkelės vidaus sienas pastatė plačius suolus, kad būtų kur ubagams atsigulti, o per vidurį sukėlė ilgus stalus, kur ubagai galėtų pasidėti savo terbas su priubagautais daiktais.

Ta kunigo rengiama pirkaitė seniau buvo dūminė, todėl jos sienos buvo labai inrūkę, įjuodę, kų net blizgėjo. Tada kunigas liepė vietinėm davatkom, kad tos, suėję į talką, gerai iškeravotų, išplautų, ir dar pažadėjo, kad už tokį labdaringą darbą jos gaus dar ir kiek tai atlaidų. Davatkos, tą išgirdę iš savo kunigėlio lūpų, labai jau pasistengė, todėl jos iš tos senos pirkaitės padarė visai neblogą pirką. O kai paskui pradėjo kūrentis krosnis, tai jau pasidarė visai jauku ir malonu būti.

Gyventi ton pirkelėn kunigas šeiminku įleido iš Pivorų kaimo seną berną, davatką, vardu Čekucis. Tas Čekucis irgi buvo žmonių tik taip pramintas, pravardžiuojamas, o tikrojo jo vardo ir pavardės mažai kas žinojo. Jis skambindavo varpais per pakėlimą Švenčiausio, per šventas dienas, kai bažnyčioje vykdavo pamaldos. Jam buvo kunigo smulkios duotos instrukcijos, kada, kurią valandą skambinti varpais, ir jis tas pareigas labai sąžiningai pildydavo. Naktimis dar tas pats Čekucis saugodavo bažnyčią, ir dėl to skaitėsi vienu iš bažnyčios tarnų, kuriuos kunigas samdydavo. Kiek jam kunigas už visą darbą užmokėdavo (primesdavo), ar dar ką jam duodavo, tai niekas tikro nežinodavo. O pats Čekucis niekam nieko nesakydavo, nepasigirdavo. Jis, skaitydavosi, yra davatka, tai prie bažnyčios būdamas labai patenkintas (kantentas), kad kunigas laidžia tarnauti.

O Čekuciu jį praminė žmonės, kad jis vaikščiodamas vakarais ir naktim aplink bažnyčių sargaudamas, visą laiką kalbėdavo poterius, meldavosi ir lūpomis labai čepsėdavo. Tas Čekucis buvo nevedęs, gyveno vienas, todėl jam buvo visai neblogai ir toje kunigo įrengtoje pirkaitėje vienam gyvencie. Toje pirkaitėje – Apicinėje – visada buvo gera šilima, nes Čekucis buvo senas bernas ir pats kūrendavo krosnį, pats virėdavo valgi, pats ir daugiausia šildydavosi prie jos. Jis tą krosnį kūrendavo ir ryte, ir vakare. Kūrendavo taip ir žiemą, ir vasarą. Nes jam gi reikėdavo sau gamintis valgymą. Jis visiems sakydavo: „Aš,

saka, kai švintų bažnyčių apeinu, tai ir vė in šiltą pečiaus lindu. E kai cik darbų padarai, tai in šiltą pečiaus taip gerai. Ku in lauka bus šalčiau, tu in pečiaus užlipus meiliau.“ O ten apačioje, ant suolų, galėjo nakvodami gulėti kiek nori ubagų. Jie jam nei kiek gulėti ant pečiaus netrukdė.

Kai ateidavo koks ubagas ir paklausdavo Čekucio: „Ar leisi gi pernaktoti?“, tas jam atsakydavo nuo pečiaus: „E kade gi ne. Taisykies ti kur apaciai i naktui.“ Per ilgesnį laiką tų pirkaitį visi ir praminė „Apicinė“. Pats kunigas Slapšys tų pirkaitį pavadino lotyniškai *Oficium*. Tai kiti, artimesni kunigui tarnai, aiškino, kad tas žodis reiškia, išvertus į mūsų kalbą, užėiga, nakvynės namai. Todėl gal ir nuo žodžio *Oficium* ar nuo Čekucio pasakymo „gulkit ti apaciai“ žmonės, savaip išversdami, ir praminė tų pirkelį Apicinė.

Čekucis buvo labai tvarkingas žmogus, tai jis pats apsišluodavo, pats apsivalydavo, ir toje pirkaitėje visada buvo švaru, šilta ir jauku. Ten galėdavo ir iš kaimų atėję žmonės pasidėti savo daiktus ir pailsėti, pasišildyti prieš einant į namus. Dienos metu toje Apicinėje būdavo laisva ir daug vietos. Netgi kartais sekmadieniais atvažiavę kokie biednesni vestuvinkai prieš vinčių irgi užeidavo ton Apicinėn – pasidėti, susitvarkyti. Net kiti ūkininkai pradėjo skaityti kaip parapijos namelį, todėl visi į ją eidavo labai drąsiai ir joj būdami gana laisvai jausdavosi. Kai kadu ten užeidavo ir pats kunigas su koku turtingesniu ūkininku pasikalbėti (pasiuturti), kai kada ir pusbutelį išgerti.

Labai greitai visi ubagai priprato prie tos Apicinės, ir vis daugiau jų ateidavo ten nakvoti. Kiti, priubagavę pilnus krepšius, pragyvėdavo net kelias dienas, kolei jiems pasibaigdavo maistas. Taip visi ubagai, praeidami pro Tverėčių, toje Apicinėje su zvanyku Čekuciu ramiai sau pernaktodavo ir niekam daugiau netrukdydavo. Čekucis leisdavo ubagams savo pečių išsivirti karšto viralo. Duodavo jiems naudotis savo puodus, katilus. Už tai ubagai, išsivirę sau valgymą, ir Čekuciui duodavo paragauti. Gražiai ir labai taikiai jie visi iš pradžių toje Apicinėje derėjo ir net džiaugdami gyveno.

Laikui bėgant apie tą pirkaitę – Apicinę, – kunigo specialiai įrengtą dėl ubagų Tverėčių, garsas pasklido plačiau ir pasiekė net kitas parapijas. Tada ubagų, ateinančių pernaktoti ir ilgiau pagyventi, ateidavo vis daugiau ir daugiau. Dar po kelių metų jau per didesnius atlaidus tiek prisirinkdavo ton Apicinėn ubagų, kad net visi netilpdavo, o tie, kurie nakvodavo, tai nepasidalindavo dėl geresnės vietos gulėti. Mat toje Apicinėje,

Elgeta. 1932 m. Jurgio Dovydaičio nuotrauka.
Saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje.

ypač žiemos metu, visi ubagai norėdavo kaip arčiau pečiaus, kad gulėti būtų šilčiau. Ant suolų aplinkui visur būdavo nešalta ir gerai buvo galima atsigulti, bet vis tiek ubagai norėdavo kaip arčiau glaustis prie šilto pečiaus. Kai pirmą atėjusieji ubagai užsiimdavo nakvoti sau vietas ant visų suolų, tai kiti, vėliau atėjusieji, nenorėdavo gultis ant žemės, nes ten jau tikrai būdavo kiek šalčiau. Kam prirėkdavo gultis ant grindų, tas turėdavo nueiti į netolimą kunigo daržinę atsinešti šiaudų veską pasiklojimui. Bet jeigu šitaip pasitvarkyti, ubagai reikėdavo nepatingėti atsinešti tuos šiaudus net iš daržinės ir ryte vėl juos surištus išnešti. Todėl ne kiekvienas ubagas ir iš tikro apsgalėdavo pats vienas taip susitvarkyti. Bet dauguma ubagų būdavo dideli tinginiai. Kiti verčiau visą naktį

šals ir voliosis ant plikų grindų, bet neis atsinešti šiaudų dėl geresnio pasiklojimo.

Vieną rudenį, lietui lyjant, o gal jau kiek ir lijundrai su sniegu drimbant, toje Apicinėje susirinko nakvoti nemažai ubagų. Regis, tai buvo prieš kokius tai atlaidus, kai Kryžiaus dienos Tverečiaus bažnyčioje. Vakare, kai reikėjo eiti visiems gulti, tarpu savęs nesutardami dėl geresnės vietos gulti, susimušė vienas ubagas vienakajis su kitu vienaarankiu. Kiti ubagai kalbėjo, kad aniedu buvo vakare degtinės ragavę, todėl ir buvo tokie akiplėšos, drąsūs. O gal dar kokia tam sumušimui buvo *pricina*. Tik jiems kurį laiką pasibarus, pasikeikus tas, kuris turėjo medinę koją, kai duos tam vienaarankiui su piestu per galvu, kad tas ir nugriuva, visas apsikruvinis. Kiti ubagai, kurie tada

Elgeta. 1932 m. Jurgio Dovydaičio nuotrauka.
Saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje.

buvo Apicinėje, greitai sušaki išskyrė ir nesulei-
da daugiau muštis. Vieni padėjo apsikruvinusiam
vienarankiui apsirišti galvą, o kiti nubėga apie tai
pasakyti kunigui. Vieni ubagai užsistojinėjo už
ubaga vienarankį, ir sakė, kad jis nekaltas. O kiti
sakė, kad nekaltas yra vienakojis. Galų gale visi
nusprendė, kad tokį svarbų reikalą tegul spren-
džia kunigas, ir tegul jis nutaria, kuris kaltesnis.
Bet kunigas tokiuose ubagų reikaluose nenorėjo
teisėjauti, tik ant rytojaus liepė Čekuciui, kad tas
daugiau išigėrusių ubagų naktigulton į Apicinę
neįsileistų. O pats Čekucis tą vakarą visus ubagus
geruoju nutildė, o tą ubagą, kuris su piestu pirmas
kirto anam per galvą, labai išbarė. Jam pasakė, kad
daugiau jo nepriims naktigulton, jeigu jis už tokias
dideles nuodėmes nagaus iš kunigo atleidimo.

Sužinoję ant rytdienos apie įvykusį ubagų
karą, visi tverčianys labai juokėsi. Tik davatkos
persižegnoję ėjo ieškoti to prasikaltusio ubago, kad
priminti jam ir priversti jį atgailauti už padarytą
tokį labai piktą darbą visai netoli bažnyčios. Bet tas
ubagas nėrė iš tų vietų ir pasidavė kiton parapijon.

Ton Apicinėn pernaktvoti eidavo ubagai vyrai
ir moterys kartu. Niekas ti jų nepaturadavo, nepai-
sydavo. Kur būdavo laisva vieta (daiktas), ten ir
guldavo. Jei tarpe vyrų išsipaišydavo viena ar dvi
moterys ubagės, į tai niekas nekreipdavo dėmesio.

Labai geras žmogus buvo tas zvanykas Čeku-
cis. Jis pats visą laiką gulėdamas ant šilto pečiaus,
žiemos metu leisdavo kai kada kokiam senesniau
ubagai užsilipti (užsikepurnioti) pas jį ant pečiaus
ir šilčiau pernaktvoti. Tik jau ubagių moterų tai

Čekucis prie savęs ant pečiaus neprisileisdavo. Kaip ir visiems, taip ir joms atsakydavo savuoju atsakymu: „Nu taigi taisykitės ti kur apaciai ir gulkit, kur jum geriau. Visi gi vis viena nesutildsim (nelysme) ant pečiaus. Nagi man pečius yra meduotas, kad jis taip traukia visus in savi?“

Bet kiti ubagai būdavo labai įkyrūs, napikrūs, o kiti net lįsdavo stačiai per akis. Pasitaikydavo tokių atsitikimų, kad jau tokį kantrų ir dievobaimingą kaip šventąjį zvanyką Čekucį tie ubagai išvesdavo iš kantrybės, iš pusiaujo. Ir taip vieną kartą atsitiko šitaipas.

Pasakoja Jeronimas Kulakauskas iš Laumakės kaimo, gim. 1901 metais.

Tais laikais per mūsų kaimus, salas, vaikščiojo tokia viena ubagėlė, dar nelabai sena babelė, vardu Mikuckienė. Ji aidama kiek raišavo ant vienos kojos. O daugiau pas ją kokių kitų ligų ar trūkumų kūna buvo ar nebuvo, tai tik Džievas vienas gali žinacie. „Galgi ji daugiau niekam kitam necika, kad vaikščiaja ubagaudama?“ – sakydava į ją žiūrėdami kaimų žmonės. O šiaip ji buvo gana greita apsisukimuose moteris. Per dieną ji apeidavo net 3–4 kaimus, salas, ir kai prisirinkdavo pilnus maišus, tarbas naudas, tai ji dar nesunkiai visaku panešdava.

Vieną kartą, o tai buvo gerokai į rudenį, kai Tverečiaus bažnyčioje buvo kryžiai atlaidai, todėl ir ubagų per tokius atlaidus susirinko labai daug, neturėdama daugiau kur, toje Apicinėje nakvojo su visais ubagais kartu ir ta Mikuckienė. Atėjusi vėlai, jau geros vietos ir ant žemės neberado. Bet tingėdama taip vėlai eiti į daržinę atsinešti šiaudų ir taip susiradusi netoli durų laisvą kampilį, pasidėjo po savim savo terbas, su kuriomis vaikščiojo ubagaudama, ir savo laskutais prisidengė. Taip susirietus ji ir atsigulė. Kiek pagulėjęs ji labai sušalo ir jau daugiau negalėjo užmigti. Galvon ėjo tik vienos mintys, kaip čia kur greičiau sušilti.

Dabar ji jau girdi, kaip tas zvanykas Čekucis naktį keliasi ir eina į lauką apeiti aplink bažnyčių. Jis taip keldavos ir išeidavo apie pora kartų. Kai tik Čekucis, eidamas pro duris, jas pravėrė, tai su tuo virstelėjimu durų jis dar daugiau į vidų inleido šalčio. Tada ta Mikuckienė jau visai negalėjo išverti iš šalčio, kaip buvo visa sustirus. Palikus visus savo lakmonus apačioje, pati striktelėjo ant to pečiaus – šust ir palindo į šiltus patalus Čekučio. Ir guli sau, kaip niekur nieko. Grįžęs zvanykas Čekucis iš lauka, kiek sušalęs, vėl lipa į savo vietą ant pečiaus. Egi užlipęs čiupc čiupc su rankomis patalą – ogi jaučia, kad kas tai guli jo patale. Čekucis labai išsigando ir pradėjo žegnotis, klausti balsu garsiai: „Kas gi čia dabar yra?“ O

Mikuckienė jam atsako nuo pečiaus: „Gulk, gulk prie šono, čia daug neniurvėjis. Vietos, daikta ir abiem bus gana.“

Čekucis suprato po balsui, kad jo patalan inlindo ta ubagė Mikuckienė. Po pirmo išgąščio Čekucis pradėjo pykti, širdytis: „Kaip tu, – saka, – ir Dievo nebijai? Kaip tau ir sąžinė leidžia itep darycie? Tave gi Džievas nubaus ažu tai, dar labiau ar aršiau pakoros. Aš, – sako, – ryt visu ku ir kunigui pasakysiu.“ „Tegul man tavo kunigas ir visi kici pakštelna va čia“, – rodydama į savo užpakalį atkirto jam Mikuckienė. „Aš, – saka, – gulėdama ti apaciai, tikrai labai sušalau. E šitų ir pats Dievas gi regi, kad iš tikra itep buva, ku aš cikru praudų sakau. Todėl ir užlipau ant pečiaus pas tave apšilc. Tai i kas gi cia yra dėl ta bloga? Kas gi tam tavo pečiui atsitiks, kai mes i abu ant ja pagulėsime?“

Bet Čekucis jau buvo atjunkęs nuo moterų. Jau jis buvo pradėjęs šeštą dešimcį metų. Jau jam reikėjo daugiau šilumos tik nu šilta pečiaus, ir daugiau nieko. Gal dar tam Čekuciui tuo metu darė įtaką ir jo dievobaimingumas, davatkavimas prie bažnyčios, kad jau jam moterys netraukė visai.

Dabar mato jis, kad ta ubagė Mikuckienė geruoju nuo pečiaus nenulips, nestupis, o jam vėl labai nesinorėjo kitur kur eiti taisyti guolio. Po kita, jam būtų kiek ir gėda, kad jis, būdamas šeimininkas ant tos Apicinės, pačio kunigo paskirtas, dabar liktų be sava vietas dėl kokios tai ubagėlės.

„Ta kas gi man dabar darycie? – saka balsu Čekucis. – Kaip gi man šitą velnio pakusą nuo pečiaus išvaryti?“ Taip jam bekalbant, besvarsant, palypėjusiam tik ant puspečiaus, jau ir šalta pasidarė. Todėl apėmė dar didesnis pyktis, zlastis ant tos ubagės. Dabar jis da su didesniu piktumu sako tai Mikuckienei: „Girdzi, tu! Lipk greičiau nuo pečiaus, e tai bus tau labai blogai.“ O Mikuckienė jam atsako: „Mes da padabasmė, kam bus blagiau, ar man, ar tam durnam kuniga ožiui.“

Taip pradėjęs tai Mikuckienei Čekucį pravardžiuoti, jau jis pasdarė kap ne pats sau. Jį paėmė net siutimas iš pykčia. Toliau jau jis nesusilaikydamas stvėrė tų ubagį už kojos ir pradėjo tįscie nuo pečiaus žemyn. O ji stvėrė nuo pečiaus kaktos rankon strižą, sausą pagalį iš kurių Čekucis skaldydavos balanus, ir jų ant pečiaus pas Čekucį visą laiką būdavo nemažai pridziauta – ir kaukšt Čekuciui per galvu, per ragus jam. Tas tik brinkšt – ir nuvirta in žemės apacian.

Susikėlė ir kiti ubagai. Nežinodami, kas atsitiko, ir dar tamsoje, jie išsigandę pradėjo šaukti, rėkauti: „Kas čia yra? Kas čia darosi?“ Kažkuris ubagas uždegė lempelę, ir tada visi išvyda, kaip

Ubagės portretas. XX a. pradžia. Autorius nežinomas. Saugoma Kretingos muziejuje.

zvanykas Čekucis su perskeltu galvu apskruvinis ir tik lūpomis vepsi, garsiai čepsi maldas ir kitus poterius. O Mikuckienė sėdi sau ant pečiaus su strižu rankoje ir pati nežino, ar jai jau nultipti nuo pečiaus, ar dar pasėdėti.

Visi suskėlę ubagai dar ilgai stebėjosi, iš dyvų ėjo, kad taip galėjo atsitikti tarp ubagės ir zvanyko, įvairiai spėliojo. Bet ta Mikuckienė, kad savo labiau pateisinti, pati pradėjo garsiai rėkti ir aiškintis. „Naktį pats zvanykas in mani pradėjo lįscie. Sako, jis pats mane pakvietė ant pečiaus apšilti, žadėdamas užleisti šiltą vietą. O aš, saka, gulėdama apaciai, labai sušalau, todėl kaip kvaila ir paklausiau jo. Galvojau, kad jis yra dievo-baimingas žmogus ir manęs nekliudis. Bet dar gerai, kad jis ne ant tokios pakliuvo. Aš jam tu

atsidegusį pripečku (priekį) greitai ataušinau su va šituo strižu pagaliu“, – taip baigė savo pasi-aiškinimą Mikuckienė, jau rungydamosi nuo pečiaus žemyn. „Tegul dabar žinos ir daugiau nebelįs, kur nereikia“, – dar pridūrė.

Čekucis iš tikrųjų buvo labai tykus ir ramus žmogelis. Todėl po viso to jis stovėjo susibiednijęs, susisarmatijęs, lyg abydzitas, apačioje, tos Apicinės kampe, ir šluostėsi su abrūsu apkruvintą nuo sumušimo savo galvą. Ant ubagės Mikuckienės žodžių jis nieko nemokėjo atsakyti. Tik poterravo garsiai. Jam toks atsitikimas gyvenime buvo pirmą kartą, tai ir nežinojo, kaip čia reikia šitą nemalonų visiems reikalą greičiau užbaigti.

Apie tą atsitikimą Apicinėje ant rytojaus jau visas miestelis kalbėjo. Net pats kunigas kitų

ubagų klausinėjo, dėl ko naktį įvyko muštynės tarp zvanyko ir ubagės ir kas kurį nugalėjo. Kas pirmas pradėjo ir kas yra tame reikale kaltesnis, – niekas negalėjo pasakyti. Visi tik iki valios prisijuokė ir labai nekaltino nei Čekučio, nei tos ubagės Mikuckienės. Nes jie abu nebuvo ragavę nė degtinės, nei turėjo reikalų kada anksčiau. Tik vietinėm davatkom pasidarė daugiau rūpesčių, kad čia įvyko didelis Dievo užrūstinimas. O vėliau, kai po to įvykio praėjo nemažai laiko, kiti vyrai, norėdami paerzinti savo moteriškes, tyčia jas pradėdavo pravardžiuoti, Mikuckienėms vadinoti. „Tu jau pradedi ant manęs šokinėti, kaip ta Mikuckienė ant zvanyko“, – sakydavo vyrai savo moterims, kai dėl kokio dalyko abu susibardavo.

Pamažu ubagai pradėjo galvoti, kad toje Apicinėje šeiminkais yra jie, o ne Čekucis. Kad kunigas tik dėl jų perstatė tą pirkaitę. Čekucis dėl to kiek raukėsi, grieku baidė, žegnaja juos, nuo visų piktų dvasių gynė. Bet tas nieko ubagams nepadėjo. Jei jie paėmė viršų, pajuto silpną Čekucio charakterį, tai jau sunku buvo jam juos sulaukyti, ankstesnę tvarką įvesti. Paskutiniu laiku, o tai buvo prieš pat pirmąjį karą, jau ir iš kaimų atėjusiems žmonėms į bažnyčią dienos metu nebuvo vietos, kur pasėdėti ant kumpo. Ubagų buvo pilna ir dieną, ir naktį. Paskutiniaus laikais ten jie tik vieni karaliavo.

Visą tą regėdamas kunigas Slapšys jau ir pats pradėjo gailėtis, kad leido ubagams tokioje vietoje, netoli bažnyčios, taip labai įsigalėti. O ir tverčiniai miestelio gyventojai pradėjo kunigui skųstis, nes tie, kur buvi, kur nebuvi, pradėjo vis dažniau lankytis pas miestelio gyventojus, nes jiems buvo arčiau. Jau jie tingėdavo kur toliau eiti, tai arčiau prisiubagaudavę, vėl sėdėdavo ir gulėdavo toje Apicinėje.

Kai per kokius atlaidus suvožiuodavo į Tverėčiaus bažnyčią iš kaimyninių parapijų kunigai, tai tie irgi nueidavo pasižiūrėti kunigo Slapšio ubagams įrengtos Apicinės. O kai pamatė ten tokią daugybę ubagų, vieni stebėdavos, kiti juokdavos iš kunigo, iš tokio savotiško jo sumanymo. Dar kiti kunigai net pradėjo Slapšį pravardžiuoti, su ironija vadinoti „ubagų patronu“, „vargšų globėju“. O kiti tiesiog tiesiai į akis paklausdavo: „Tai sakykite mums, kunige, atvirai, kokią pats turi naudą iš tokios daugybės ubagų? Gal, – sako, – jie aukoja bažnyčia daug aukų ar moka didelį mokesį už tą vietą, ar kokiu būdu atidirba bažnyčios ūkiui?“ Visi kunigai gerai žinojo kunigo Slapšio godumą ant pinigų, tai kiti ir ant tikro įtarė, kad iš tų ubagų kunigas gauna kokias tai pajamas, kad taip gerai juos užlaiko, išskirdamas net atskirą namą.

Kunigas Slapšys turėjo kęsti, norom nenorom išklaudyti tokias pajuokas. Galų gale jau ir jis norėjo visus ubagus išvaryti iš tos Apicinės ir toje vietoje vėl padaryti pirkaitę dėl supylimo bulvių. Tik užėjęs Pirmas pasaulinis karas savaimė viską išsprendė. Fronto linija tarp vokiečių ir rusų buvo visai arti Tverėčiaus, todėl, susišaudant iš armotų, bažnyčia buvo dalinai apgadinta, o kiti netoli stovėję mediniai pastatai dauguma visai sudegė. Sudegė per kilusį gaisrą ir ta garsioji ubagų Apicinė.

Tverėčių ir apylinkės kaimuose iš karto ubagų labai sumažėjo, tverčianys net langviau atsibuso, o kiti net ir apsidžiaugė, kad dabar nebus ubagams susirinkimo vietos. Po karo ubagų dar daugiau padaugėjo. Atsirado naujų karo invalidų, kurie daugiausiai sėdėdavo prie bažnyčių ir prašydavo praeinančių žmonių išmaldos. Tik metams bėgant, kylant po truputį kaimuose žmonių gyvenimui, – ir ubagų pradėjo mažėti. Gal taip darėsi todėl, kad pirmieji pokariniai ubagai išmirė, o naujų vis mažiau atsiradavo? Praėjus Antaram pasauliniam karui – vėl ubagų, invalidų atsirado labai daug. Tokia padėtis tęsėsi net iki 1955 metų, kai valdžia įsteigė pirmus senelių namus, kur buvo patalpinti pirmieji benamiai invalidai ir kiti neapsigalintieji dirbti ubagai. Apie 1957 metus, pradėjus valdžiai išduoti žmonėms senatvės pensijas, buvo didelė pagalba visiems seniems žmonėms. Tokiu būdu baigėsi ubagų vaikščiojimas po kaimus ir prie bažnyčių stovėjimas, ir jų niekur jau negalima buvo pamatyti.

Iš kraštotyrininko Antano Bielinio užrašų.

Parengė Lina LEPARSKIENĖ

Mašinraštis saugomas Lietuvos nacionalinio kultūros centro

Liaudies kūrybos archyve.

APICINE

THE KINGDOM OF THE BEGGARS AT THE CHURCH OF TVEREČIUS

Around 1990, Lithuanian National Culture Centre acquired the ethnographic material collected by Antanas Bielinis in Eastern Lithuania, in the vicinity of Tverėčius, called “*Tverėčių senovė*” [The Antiquity of Tverėčiai]. The inscriptions of this ethnographer imprisoned in the Siberian camps do not resemble the usual sparing ethnographic description, but rather they are written in vivid language as a memoir, and cover the period from the 1863 Uprising until World War II. An excerpt is published about the life of the beggars of the Tverėčius region, stories related to *Apicinė* – a place provided by the pastor for overnight stays for traveling beggars, which was supervised by Čekucis, the devout bell ringer and guardian of the church. During the WWI, the Apicinė burned down and the reign of the beggars ended in Tverėčius parish.

APIE (NE)IŠNYKUSIO PASAULIO ŽENKLUS

Dainius Razauskas-Daukintas. *Blindė. Moteris-medis mitologijoje*. Vilnius: lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2021, 344 p.

Dainius Razauskas-Daukintas. *Sielos namai. Namų samprata ir vertinimas dvasinėje tradicijoje*. Vilnius: LLTI, 2021, 272 p.

■ Šiose knygose pamatyti, pajusti, surinkti ir dar vienam gyvenimui prikeliama mūsų pasaulėjautos pavidalai. Stebiuosi autoriaus gebėjimu iš begalinės gausos poetinių vaizdinių, iš įvairiausių raišką įgavusių išnykusio / neišnykusio pasaulio ženklų austi pasakojimą – naratyvą. Gebėjimu pamatyti tuos ženklus ne tik didesniuose tautosakos tekstuose, bet apčiuopti juos ir patarlėse, mįslėse, kalbos žodžiuose, jų etimologijoje, sąskambiuose, šiuolaikinėje poezijoje ir kurti iš jų žmonijos ir baltų mitinio pasaulio kontūrus.

To matymo kuriamas pavidalas yra kintantis kaip debesis vėjuose ir kartu tvarus – pajėgęs atidėti iki mūsų per tūkstantmečius.

Tad šios knygos – neapčiuopiamas ir kartu įvardijamas pasaulis. Taip aš suprantu naratyvą Haideno Vaito (Hayden White) knygoje „Metaistorija. Istorinė vaidzuotė XIX amžiaus Europoje“ apibūdintą prasme: tai metapasaulis, esantis humanitaro kūrinyje (t. y. naratyvas nėra tik pasakojimo sinonimas ar retorinė figūra teksto *mandrumui* padidinti).

Naratyvas esąs humanitarinio kūrinio metalygmenyje kaip mentalinė kūrinio šerdis, organizuojanti veikalo struktūrą, mąstymo ir vaizduotės kryptį, faktų, temų, klausimų, problemų atranką.

XXI a. sukūrė aparatus, galinčius iš aukštumų pamatyti regimąjį pasaulį. Pasaulį, su laiko

srautų nušluota mitine vaizduote, netekusį jos. Pamatyti tik jo regimąjį paviršių, o jame – suskaldytą, racionalių įrodymų poreikio nualintą žmogų, ieškančią, kur esanti jo siela. O knygos tęsi pažadą – skatina „pažinti save, savo tautos dvasinę patirtį ir vidinę kultūrą, vadinasi, imtis dvasinio darbo ir sąmoningai žengti į tikrąjį dvasinį kelią – Namo“.

Šiose knygose iš Letos ūkų XXI a. regėjimas audžia besikeičiančius, netvarius žmogaus, jo gyvasties, namų, gyvenimo tiesų ir taisyklių mitinius pajautimus, glūdinčius per tūkstantmečius formuotuose vaizdiniuose, žodžiuose. Ar iš ūkų kuriamas pajautimų pasaulis yra tvarus? Ar vertas XXI a. žmogaus dėmesio? O gal tai ir yra tvariausia, menkai mūsų suvokiama patirtis?

Ingė LUKŠAITĖ

ABOUT THE SIGNS OF THE (UN)ENDANGERED WORLD

Ingė LUKŠAITĖ

Two books by Dainius Razauskas, researcher of mythopoetic worldview, are presented – “*Blindė. Moteris-medis mitologijoje*” [*Blindė. Woman-Tree in Mythology*] (2021) and “*Sielos namai. Namų samprata ir vertinimas dvasinėje tradicijoje*” [*House of the Soul. The Concept and Evaluation of the Home in the Spiritual Tradition*] (2021).

Būdas. 2022 Nr. 1 (202)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų,
kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas
„Liaudies kultūra“.

REDAKCIJOS ADRESAS:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

VYRIAUSIOJI REDAKTORĖ

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

SKYRIŲ REDAKTORIAI:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros
klausimai, mitologija, tel. 261 31 61,
e. p. budas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės
veiklos realijos, tel. 261 31 61,
e. p. jsorys9@gmail.com

Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros
klausimai, istorija, tel. 261 31 61,
e. p. linute.arch@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia
Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

REDAKcinė KOLEGIJA:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus
universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų
institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Prof. habil. dr. Kazimieras GARŠVA, Lietuvių
kalbos institutas, P. Vilišio g. 5, LT-2055
Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos
istorijos institutas, Kražių g. 5,
LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių
literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyriminkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-
VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro
akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus
universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos
institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis
kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8,
LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos
universitetas, Baltijos regiono istorijos ir
archeologijos institutas, Tilžės g. 13,
LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA, Ленинский проспект
32-а, Институт славяноведения, Российская
Академия Наук, Москва 117334, Россия

TURINYS:

„Dujotiekio metai“ Lietuvos archeologijoje:
atradimai, apimtys, metodai. Pokalbis su archeologu
Gintautu ZABIELA | 1

Kraštovaizdžio skaitymas

Vykintas VAITKEVIČIUS. Šventa Dubrė – Raigardas | 11

Moksliniai tyrimai

Dainius RAZAUSKAS. Ledokas:
„ledinė širdis“ dvasinėje tradicijoje | 17

Marija ZAVJALOVA. Nendrė baltų mitologijoje | 25

Jono Basanavičiaus premijos laureatas

Malūnų, miestelių ir dar devynių amatų žinovas.
Pokalbis su Nacionalinės Jono Basanavičiaus premijos
laureatu Eligijumi Juvencijumi MORKŪNU | 35

Moksliniai tyrimai

Žilvinas MONTVYDAS. Lietuvos partizanų palaikų
niekinimas ir laidotuvės 1944–1969 m. | 47

Gaila KIRDIENĖ. Vieno tošies atviruko pėdsakais:
lietuviai ir latviai tremtiniai Zavodovkos apylinkėse,
Krasnojarsko krašte. II d. | 61

Atmintis

Gražina MARTINAITIENĖ.
Kai sirpo vyšnios Suvalkijoje... II d. | 69

Aukso vainikai

2021 metų „Aukso vainiko“ laimėtojai | 80

Žmonės pasakoja

Antanas BIELINIS. Apicinė.
Ubagų karalija prie Tverėčiaus bažnyčios | 87

Knygos

Ingė LUKŠAITĖ. Apie (ne)išnykusio pasaulio ženklus | 95

Viršelyje: Suvalkietiškos prijuostės fragmentas. 2021 m.
Flavijaus Piliponio nuotrauka.

SPAUDOS,
RADIJO IR
TELEVIZIJOS
RĖMIMO
FONDAS

Projektą „Kultūros istorija, atmintis, tradicijos –
XXI amžiuje“ remia Spaudos rėmimo fondas.
Skirta 20 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2022

Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2022 02 28

Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l. | Tiražas 800 egz.

Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų švenčių fondas.

Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | <http://www.zurnalasbudas.lt>

Spausdino UAB „Standart Impresa“, Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius 02189